

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Sancak Düştü

Serdar Korucu

İNCELEME

Sancak Düştü

*İskenderun Sancağı'ndan Hatay'a
"Ermeni Meselesi"*

Serdar Korucu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

SERDAR KORUCU

İstanbul'da doğdu. İstanbul Üniversitesi'nde felsefe öğrenimi gördü. Çeşitli televizyon kanallarının haber merkezi ve haber programı bölümlerinde editör/yapımcı/danışman olarak çalıştı. 2012'den beri CNN Türk'te editörlük yapıyor. Ulusal/uluslararası medya mecralarında dezavantajlı gruplar ve nefret söylemi üzerine haber, röportaj ve özel dosyalar hazırladı.

Yayımlanmış çalışmaları: *Yabancı Gazetecilerin Gözüyle Kürt Sorunu* (Güncel Yayıncılık, 2009); *Suriye Yerle Bir Olduktan Sonra* (Hayata Destek Derneği, 2013); Aris Nalcı ile birlikte *2015'ten 50 Yıl Önce, 1915'ten 50 Yıl Sonra: 1965* (Ermeni Kültür Derneği, 2014), *Patriklik Fotoğrafçısı Dimitrios Kalumenos'un Objektifinden 6-7 Eylül 1955* (İstos Yayınları, 2015-2016, iki cilt), *Misafir* (Can Yayınları, 2016), Güven Gürkan Öztan ile birlikte *Tutku, Değişim ve Zarafet-1950'li Yıllarda İstanbul* (Doğan Kitap, 2017), *Halepsizler* (Aras Yayıncılık, 2018) ve *Ahalinin Gidişi - Musa Dağ 1939* (Aras Yayıncılık, 2021).

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Fransız idaresi altındaki İskenderun Sancağı'nın 1939'da Türkiye'ye iltihakı sırasında Türkiye basınında yayımlanan ve Ermenileri merkeze alan haberlere, makalelere, röportajlara odaklanmaktadır.

Metinde, Ermenice, Fransızca ve İngilizce sözcükler *italik* dizildi. Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

SANCAK DÜŞTÜ

İskenderun Sancağı'ndan Hatay'a
“Ermeni Meselesi”

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdıvyalı Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UUUU 256

Sancak Düştü
İskenderun Sancağı'ndan Hatay'a "Ermeni Meselesi"
Serdar Korucu

Editör
Emre Can Dağlıoğlu

Yayıma Hazırlayan
Onur Koçyiğit

Kapak Tasarımı
Melisa Arsenyan

Kapak Fotoğrafı
İskenderun Sancağı'na giriş yapan Türk Ordusu, 5 Temmuz 1938

© 2021, Aras Yayıncılık
© 2021, Serdar Korucu

ISBN 9786052100912

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

SANCAK DÜŞTÜ

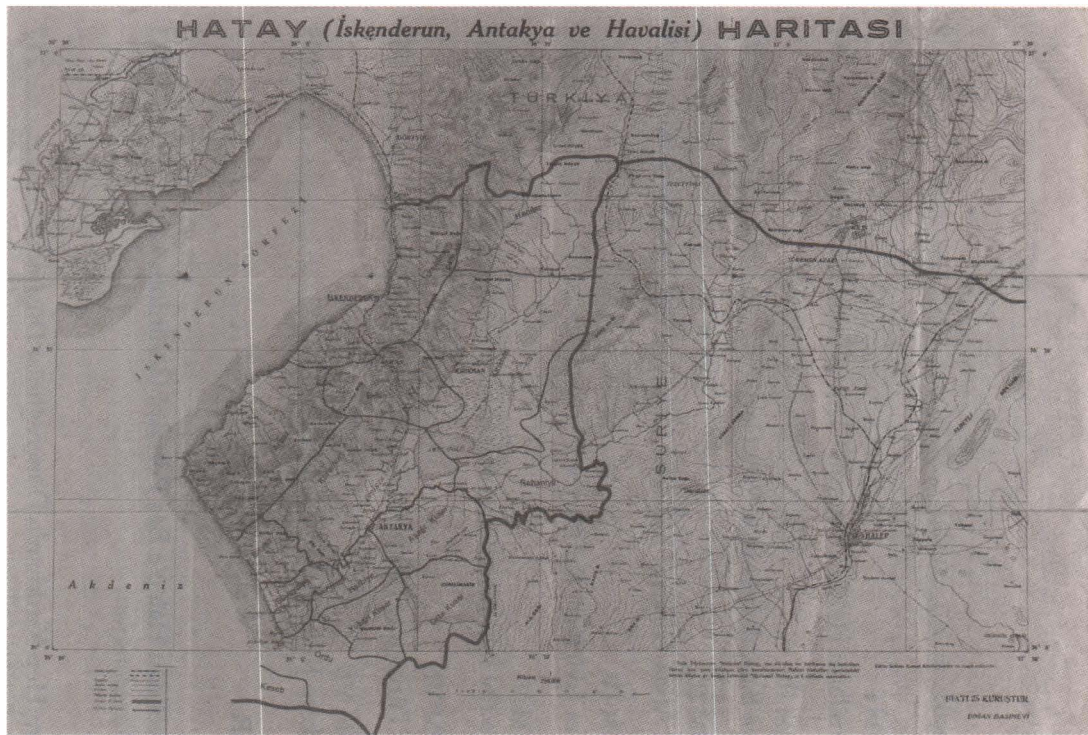
İskenderun Sancağı'ndan Hatay'a
“Ermeni Meselesi”

SERDAR KORUCU

İçindekiler

Önsöz.....	9
BÖLÜM I	
“Ermenilerin Hakkı Olmayan” Topraklarda İlk Kurşun.....	17
BÖLÜM II	
Türkiye Sancak İçin Harekete Geçiyor	43
BÖLÜM III	
“Türk Alsas-Loren’i” Milletler Cemiyeti’nin Gündeminde	75
BÖLÜM IV	
“Şark’ın İsviçresi” Kuruluyor	107
BÖLÜM V	
Ankara Oy İçin Ermenileri Kazanma Peşinde	137
BÖLÜM VI	
Hatay Türkiye’ye “Katılıyor”	163
BÖLÜM VII	
Bitirirken: Kesab’daki “Ganimet” Savaşı.....	199
EKLER	
EK-I	
“Dört yol’dan Halep’e Beş Portakal Götürdüm”	213
Mari Karadanayan	
EK-II	
“Babam Hep Kırıkhan’a Döneceğimizi Düşündü”	217
Yervant Şakılyan	
Dizin	222

"Faik Türkmen'in *Mufasssal Hatay*'na ait el yapılı haritanın dış hatları *Hatay'na vasa* kitabına göre hazırlanmıştır."

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://ranney.org>

Ahmet Faik Türkmen, *Mufasssal Hatay*, İstanbul: Reklam Basımevi, 1937).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Halep vilayetine bağlı olan İskenderun ve Antakya kazaları, I. Dünya Savaşı sonrasında Fransız mandası altına girince, Payas'ın güneyinde kalan bölge, "İskenderun Sancağı" adını almış ve iki dünya savaşı arasındaki dönemde, 27 Ocak 1937'de özerkliğini, Eylül 1938'de de bağımsızlığını ilan etmişti. Fakat ömrü pek de uzun olmadı. Hatay 29 Haziran 1939'da Türkiye Cumhuriyeti'ne "katılma" kararı aldı ve bugün Türkiye'nin büyükşehirlerinden biri. Bu kısa ömürlü devletin geçmişteki varlığı iki ülkede, hem Türkiye hem de Suriye'de çok konuşulan bir komplo teorisine ilham veriyor: 2039 referandumu. Bu iddiaya göre Hatay halkı, Türkiye'ye iltihakının 100. yıldönümünde bir halkoylamasına gidecek ve Türkiye ile Suriye arasında bir karar verecek. Hatta kimileri bu seçenekler arasına Fransa'yı da ekliyor.

2039 referandumu komik bir komplo teorisi olsa da Hatay'ın uluslararası ilişkilerde yarattığı etkinin bugün dahi sürdüğünü gösteriyor. Hatay meselesi, Nazi Almanyası'nın yayılmacı günlerinde, Alman nüfusun bulunduğu Danzig başta olmak üzere Polonya ve diğer sınır topraklarını ele geçirme sürecine örnek gösterilmişti. Son olarak ise, Şubat 2020'de dönemin KKTC Cumhurbaşkanı Mustafa Akıncı, "Kırım ilhakı" gibi bir olasılığın Kıbrıs'ta yaşanıp yaşanmayacağına dair soruya "korkunç" yanıtını verdikten sonra "İkinci Tayfur Sökmen olmayacağım" diyerek Hatay örneğini işaret etti.¹

Hatay, uzun zaman bir sorun adacığı oldu. Bağımsız Suriye tarihinde ilk kez, Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad, 2004'te Türkiye'yi ziyaret edene kadar iki ülke arasındaki sınır tartışmasının temelini

1 Luke Harding, "Turkish Cypriot leader warns Cyprus is facing permanent partition", *Guardian*, 6 Şubat 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/06/turkish-cypriot-leader-warns-cyprus-facing-permanent-partition-mustafa-akinci> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

Hatay oluştuyordu. 2011’de Suriye’de başlayan iç savaş ve sonrasında iki ülke arasında ilişkilerin tekrar kopmasıyla bu sorun bir kez daha alevlendi ancak mülteciler ve göç meselesinin gölgesinde kaldı. Hatay, İstanbul ve Gaziantep’in ardından Türkiye’de en fazla Suriyelinin yaşadığı üçüncü büyükşehir. Aynı zamanda Kilis’in (%75,7) ardından nüfus yoğunluğuna oranla en fazla Suriyelinin yaşadığı şehir. (%26,5).²

Şehrin adı da sonu gelmeyen bir tartışma. Sınırları içinde kalan iki ilçesi, Antakya ve İskenderun dünya tarihinde önemli bir yere sahipken şehir sonradan “yaratılan”, 1936’da Mustafa Kemal’in bulduğu bir isimle adlandırılıyor. “Hatay” adının nereden geldiği de aynı şekilde tartışmalı. 1930’ların başında Ankara’da kurgulanan resmi teze göre Hatay, Hititler’den, asıl kökeniyse Türklerin anavatanı Orta Asya’dan, Hata şehrinden gelme. Bu ismin alındığı Orta Asya’daki yerleşime adını veren Hıtaylar, Türk değil Moğol olarak kabul ediliyor,³ ayrıca Ortaçağ Avrupası’nda Çin’e göndermede bu adın Uygurlar tarafından kullanımı pejoratif bulunuyor.⁴ Yine de 1930’lar Türkiye’si “Hatay” hakkında “40 asırlık Türk yurdu” mitini kurmayı başarmış görünüyor.

Bu çalışma, 1930’lar boyunca Türkiye’nin Hatay’a veya Sancak’a dair perspektifini gazete haberleri ve köşe yazıları üzerinden kronolojik olarak ele alıyor. Bu köşe yazarlarının ve gazetecilerin sesini doğrudan aktarmak adına çalışmamızda uzun alıntılara yer verirken, Türkiye basınında Sancak konusunda gündem olan makaleleri ve kitapları, aktörleri aracısız okumak amacıyla orijinallerinden çevirmeyi uygun bulduk. Gazetelerden yansıyanları anılar, döneme ve bölgeye dair akademik çalışmalar ve arşiv belgeleriyle birleştirerek

2 Kilis ve Hatay’da geçici barınma merkezleri de bulunmakta. Mülteciler Derneği’nin verilerine göre göçmenlerin yalnızca %1,6’sı kamplarda yaşıyor. “Türkiye’deki Suriyeli Sayısı”, 23 Aralık 2020, <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

3 Ahmet Taşagil, “Karahıtaylar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karahitaylar> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

4 James A. Millward ve Peter C. Perdue, *Xinjiang: China’s Muslim Borderland* (New York ve Londra: Routledge, 2004), s. 43.

çalışmamızı daha bütünlüklü bir anlatıya dönüştürmeye çalıştık. Özellikle de Ermenilere odaklanarak... Çünkü bu dönemde Türkiye basını için Ermenilerle ilgili her şey tartışma konusu, spekülasyon alanı olmuştu.

Zira bölgedeki tüm taraflar içinde Ermeniler önemli bir nüfusa sahipti. Ankara bölgede 300 bin Türk ve yok denecek kadar az “diğerleri”nin yaşadığını iddia ederken, “sehven” de olsa Türkiye basınında yer bulan veriler en az 25 bin Ermeni’nin oradaki varlığına işaret ediyordu. Öte yandan döneminin en üretken kalemlerinden Toros Azadyan ile *Jamanak* gazetesinin genel yayın yönetmeni Mardiros Koçunyan tarafından Cumhuriyet’in kuruluşunun on beşinci yıldönümünde yayımlanan 82 sayfalık *Armağan* kitabında, Sancak’a özel olarak ayrılan “Hatay’da Ermeniler” başlıklı bölümde, “Bugün Hatay’da bütün yurttaşlık haklarından yararlanan ve samimiyetle ülkenin ilerlemesinden yana olan 30.000 Ermeni yaşıyor. Sancak’ta yapılan son seçimlerde oy hakkına sahip Ermeni sayısı 5.504’tür” deniliyordu.⁵

Ankara’nın Ermenilere yönelik politikası hep değişken oldu. 1936’da konunun Türkiye’nin gündemine tam anlamıyla girmesinin hemen ardından ılımlı ve temkinli bir politika izlendi. Bu politikayı, Sancak’ın Türk çoğunluğu garantilemek için devlet tarafından bölgeye gönderilen Hatay doğumlu Türklerden biri, İskenderun’da kurulan Halk Fırkası’nın başkanı Hamdi Selçuk şöyle açıklıyordu: “Ermenileri tehlikeli buluyorduk. Çünkü Ermeniler komitacıdır. Bunlar kalkar bizim aleyhimizde bir hareket yaparsa, birçok zayıat veririz diye.”⁶

Ermenileri doğrudan hedef almama politikası zaman zaman onları Türkiye’nin yanına çekmeyi başarabilirken, Türkiye basını da Hatay’daki Ermeniler için vaatler sıralamaktan geri durmadı. Hatay’ın Türkiye’ye ilhak edileceği iddiaları net bir dille yalanlandı, dönemin önde gelen gazetecileri bölgenin “Şark’ın İsviçresi” olacağını öne

5 Talin Suciyan, *Modern Türkiye’de Ermeniler*, çev. Ayşe Günaysu (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), s. 127.

6 Ari İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler: Cumhuriyet’in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s. 247.

sürdü. Ankara'nın 1915 sonrası topraklarından koparılan Ermeniler için "umumi affı" gündemine alabileceği dahi iddia edildi, hatta Mustafa Kemal Ermenilerin aslında Türk olduğunu söyledi.

Söz konusu politika, tutarlılıktan uzak ve değişkendi. Bu sebeple, Türkiye zaman zaman Ermenilere yönelik sert politik adımlar attı. Türkiye basınına göre bunun nedeni Ermeni partilerinin varlığıydı. Soykırım sonrası dönemde Ermeni partileri Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarında kalan topraklardan silinirken sınırın hemen yanı başındaki Sancak'ta ise tüm güçleriyle mevcudiyetlerini sürdürüyorlardı. Basın, Sancak'ın Türkiye'ye bağlanmasına karşı çıkan Taşnakları "kötü Ermeni" ilan etti. Hınçaklar için durum daha ılımlı görünse de 1930'larda yükselen "düşman Ermeni" söylemlerinden onlar da paylarına düşeni aldılar.

Hatay meselesi, Ermeniler üzerinde giderek bir baskı aracına dönüştü. Dönemin Patriği Mesrob Naroyan ve Episkopos Kevork Arslanyan'dan sıklıkla özel röportajlar alınıyor ve Ermeni toplumunun önde gelenlerinden yurtdışındaki Ankara karşıtı yayınlara cevap vermesi talep ediliyordu. İskenderun Sancağı'ndan, hatta Hatay Devleti'nden ruhani alanda Kilikya Katolikosluğu sorumlu olmasına rağmen.

Türkiye basını sadece ruhanilerden değil, Türkiye Ermenilerinin önde gelen diğer isimlerinden de bölgeye yönelik çağrılar ve Türkiye'ye sadakat gösterileri bekliyor ve alıyordu da. Bu beklentilere olumlu cevap verilmemesi, mesela "Hatay'ın Türkiye'ye ilhakına yer verilmemesi" bir Ermenice gazetesinin, *Aztarar*'ın kapatılmasına neden olmuştu. Zaven Biberyan, ünlü "Al gı pave" [Artık Yeter!] başlıklı yazısında Türkiye Ermenileri üzerindeki baskıyı şöyle anlatacaktı:

Hatay'ın [Türkiye'ye] eklendiği günler hâlâ hatırımızdadır. Gazetelerde Ermeni karşıtı bir yazının çıkmadığı tek bir gün yoktu. Çin'de Margos [adında bir adam] karısının sevgilisini öldürse, bunun Hatay'da yansımaları olur, Ermenilere karşı nefret ve öfke dolu bir dil kullanılırdı.⁷

7 Nor Lur, 5 Ocak 1946, aktaran Suciyan, *Modern Türkiye'de Ermeniler*, s. 130.

Nihayetinde bu söylemler, baskı politikası, hatta iltihaka kadar konan göç yasağı bile Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması kesinleştiği andan itibaren Ermenileri bölgede tutmaya yetmedi. Musa Dağ'daki 6 köyden –Hıdır Bek/Hıdırbey, Yoğunoluk, Kebusiye (bugünkü adıyla Kapısuyu), Hacıhabibli (Eriklikuyu), Bityas (Batiayaz), Vakıf (Vakıflı)– çok sayıda Ermeni Hatay'dan ayrılmayı “tercih” etti. Kalınlarsa Vakıflı'da, basının sevdiği tabirle Türkiye'nin “tek Ermeni köyü”nde (aslında “son Ermeni köyü”nde) toplandı.⁸ Bu göçler Musa Dağ ile sınırlı kalmadı. 1936'da Sancak nüfusunun %11'ini oluşturan Ermeni nüfustan geriye sembolik bir sayı kaldı.

1939'da Türkiye'ye iltihak olan bölgedeki Ermeniler, çok değil iki yıl sonra, yine Ankara'nın gadrine uğradı. Türkiye'ye katılmasa “amele taburlarına” yollanmayacak olan Ermeniler, Nisan 1941'de alınan bir kararla kendilerini yol yapım çalışmalarında buldu. Nafia Taburları'ndan firar eden askerlerin etnik dağılımında Ermeniler ve diğer gayrimüslimler başı çekiyordu (%40 oranında). İkinci grupta ise “Müslim ve gayrimüslim” karışık notu düşölerek Hatay'dan gelenler yer alıyordu.⁹

1942'deki Varlık Vergisi, Musa Dağlıların çok büyük bölümünün yoksul olması nedeniyle etkisini pek göstermese de Hatay bölgesinde mülklerine el konulanlar yine Ermeniler oldu. Katılım süreci öncesinde Ermeni mebus İsa Kazancıyan ile Ankara'yı ziyaret eden ve “Bütün dünya bizim Atatürk'ün üvey değil, öz evladları olduğumuzu ve Onun güneşinden aydınlanacağımızı anlayacaktır” diyen Hatay Devleti milletvekillerinden Haçadur Karabacakyan da onlardan biriydi. “Haçadur Ağa” olarak anılan Karabacakyan, çoğunluğu bir zamanlar kendisinin ve diğer Ermenilerin borç verdiği kişilerden oluşan komisyon üyeleri tarafından yüksek vergilere mahkûm edildi. Yeğeni Zadik'le birlikte o dönem büyük bir servet olan 3 bin 500 lirayı ödemesine rağmen, kendisine bir vergi daha yüklendi: Karaba-

8 Beril Eski, “Türkiye'nin Son Ermeni Köyü Vakıflı Köyü'nün Öyküsü”, *BBC Türkçe*, 22 Nisan 2015, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150422_son_ermen_i_koyu (Erişim tarihi: Ocak 2021).

9 Rıfat N. Bali, *Yirmi Kur'a Nafia Askerleri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), s. 51.

cakyan, 15 gün içinde ödenmesi istenen 70 bin lira nedeniyle çiftliğini Doktor Ali Civelek'e, han ve dükkânlarını da diğer komisyon üyelerine düşük fiyatlarla satıp borcunu kapatarak, yoksul bir şekilde Halep'teki doktor oğlunun yanına ancak sığınabilmişti.¹⁰

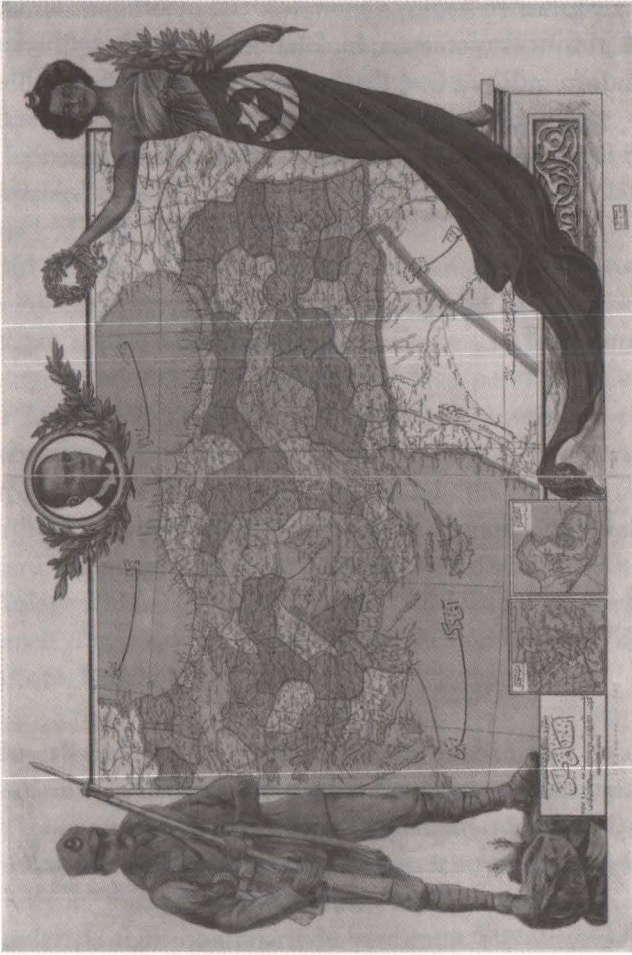
Bu çalışma, ek olarak iki röportaj içeriyor, daha doğrusu iki anlatı. Konu edilen iki kişinin ortak noktaları çok. İkisi de 1939 öncesi İskenderun Sancağı döneminde doğmuş, daha sonra aileleriyle birlikte bu topraklardan ayrılmak zorunda kalmışlar, ailelerinin 1915 öncesinde Dört Yol'da yaşaması, 1939 sonrasında Sancak'tan ayrılmaları, sonraki yıllarda anavatanlarını ziyaret etmeleri ama son savaşa kadar da Halep'te yaşamaları...

Biri bugün Lübnan'da yaşıyor. Lübnan Hınçak Partisi eski Başkanı Alex Köşkeryan'ın 1932'de İskenderun'da Ramgavar bir ailede doğan annesi Mari Karadanayan. Onun için İskenderun demek, doğduğu, büyüdüğü, Ermeni alfabesi "ayp pen kim"i ilk öğrendiği şehir demek. 1933'te Kırıkhan'da doğan ve hayatının son dönemini Ermenistan'da geçirmiş olan Yervant Şakıyan, kamyonu yüklenip Suriye üzerinden Beyrut'a gittikleri günü dün gibi hatırlıyordu. Arkalarında tüm malvarlıklarını bırakarak... Fakat gitmekten başka da bir çare bulamamışlardı. Zira o dönemde, Ermeniler arasında kulaktan kulağa fısıldananlar hep aynıydı: "Türkler geliyor, bize yine aynı muameleyi yapacaklar. Sancak düştü, Ermeniler kaçın dendi. Sancak düştü, herkes kaçtı."

Bu çalışma için, ilk olarak 1939 öncesi Sancak'ı anlatarak eşsiz hatıralarını paylaşmayı kabul eden Şakıyan ve Karadanayan ailelerine, kalan ya da "kaçan", daha doğrusu anavatanlarını, topraklarını bırakmak zorunda kalan ve bu kitap için yardımını esirgemeyen İskenderun Sancağı Ermenilerine, kitabın özellikle Ermeni dini kurumlarıyla ilgili bölümlerinde yardımını hiç esirgemeyen Rahip Hovagim Seropyan'a, arşivlerindeki doküman ve fotoğraflara ulaşmamızı sağlayan Paris'teki Nubar Kütüphanesi'nden Mıgırdiç Bas-

10 Ali Göçmen, "Aleviler ve Alevilik", 14 Haziran 2008, <http://aligocmen.blogcu.com/aleviler-ve-alevilik-22-28/5097263> (Erişim tarihi: Temmuz 2020).

ma ve Boris Adjemian'a, Fransızca belgelerin çevirilerinin düzeltmelerini yapan Burçin Gerçek ve Agnès Agopian'a, bu projenin kitaba dönüşmesini sağlayan Aras Yayıncılık ve tüm çalışanlarına, yıllar boyunca her daim desteğini yanımda hissettiğim Rober Koptaş'a ve akademik hayatının en yoğun döneminde dahi yazdığım neredeyse her yazıya katkısını esirgemeyen, bu kitabın pek çok eksikliği-yanlışını düzelten dostum Emre Can Dağlıoğlu'na teşekkürü borç bilirim.

1927'de Kitaphane-i Sûdî tarafından yayımlanan Türkiye siyasi haritası.
Library of Congress, 2010593205, <https://www.loc.gov/item/2010593205/> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

BÖLÜM I

“Ermenilerin Hakkı Olmayan” Topraklarda İlk Kurşun

Ermenilerin bu verimli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleketiniz sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türk'tü, o halde Türk'tür ve sonsuza dek Türk olarak yaşayacaktır.¹
Mustafa Kemal, Adana, 16 Mart 1923

Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in ilanından önceki kritik ziyaretlerinden birini 15-17 Mart 1923'te Adana'ya yaptı. Daha önce iki kez şehre gelmiş olsa da bu ziyareti “gerçek anlamda ilk”ti.² “Milli Mücadele” başarıya ulaşmıştı ve zaferin ardından güney vilayetlerini kapsayan ilk gezisiydi. Başlangıç noktası olarak seçtiği Adana, onun için özel bir şehirdi, hatta öyle ki, bu ziyareti esnasında yaptığı konuşmada, milli mücadele ilhamını buradan aldığını söyledi: “Efendiler, bende bu vakayii [olay] ilk teşebbüs hissi bu memlekette, bu güzel Adana'da vücut bulmuştur.”³

Mustafa Kemal'in Adana gezisi önemliydi, zira şehir “işgal”den henüz çıkmıştı. Türk Ocağı'ndaki nutku da bu konuyla ilgiliydi. Hedefinde I. Dünya Savaşı'nda kazananlar safında yer aldıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmek için masaya oturan, bölgedeki İtilaf gücü Fransa değil, soykırım sonrası anavatan topraklarına

1 Mustafa Kemal, “Adana Esnafıyla Konuşma”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Mart 1923, <http://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/adana-esnafıyla-konusma> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

2 Erdem Çanak, “Atatürk'ün Adana Ziyaretleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30, 90 (2014), s. 49-82.

3 “Atatürk'ün 15 Mart 1923 Tarihinde Adana Türk Ocağında Gençlere Hitaben Yaptığı Konuşma”, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1997), Cilt II, s. 120.

Fransız güçleri eşliğinde dönen Ermeniler vardı: “Memleket en sonunda yine gerçek sahiplerinin elinde karar kıldı. Ermeniler ve diğerlerinin burada hiçbir hakkı yoktur. Bu bereketli yerler koyu ve öz Türk memleketidir.”⁴

Mustafa Kemal Paşa’nın “hakkı yoktur” dediği Ermeniler, yaklaşık 30 yıldır imparatorluktaki ve bölgedeki şiddet dalgasının hedefindeydi. Sultan II. Abdülhamit döneminde Ermenilere yönelik şiddet dalgası, önce 1894 yazında Sasun’da ve ardından Eylül 1895’te İstanbul’da kendini gösterdi. İstanbul’daki katliamı takiben, imparatorluğun neredeyse her bölgesine yayılan şiddet, aralıklarla 1897 yılına kadar devam etti.⁵

Bu katliamlar Antakya ve çevresini de etkiledi. 31 Temmuz 1895’te Antakya’nın güneyinde, Harbiye’de mektup paketleriyle birlikte iki yük yakalanıyor, yüklerdeki dört sandıkta *Martini-Henry* fişekleri, tüfek kundakları, tüfek çakmakları ve namluları bulunuyordu. Yükü getirenler tutuklanırken Antakya’daki Müslüman halk getirilen silahların Ermeni mahallesindeki kilisede saklandığı iddiasıyla kiliseye baskın düzenlemek için yürüyüşe geçiyordu. Hükümet görevlileri bu olası baskını önleyecek, ardından kilisede yapılan aramada da silah namına hiçbir şey bulamayacaklardı. Bu gerginlik üzerine ertesi gün, 1 Ağustos 1895’te, şehrin ileri gelen Ermenileri Sadaret’e, Halep vilayetine ve İstanbul Ermeni Patrikhane-si’ne birbirinin aynı olan, Müslüman halkın baskı ve tehditlerinden şikâyet eden telgraflar gönderdiler.⁶

Şiddet dalgası 1909’da Kilikya ve çevresine bir daha vurdu. 14-16 Nisan ve 25-27 Nisan tarihlerinde yaşananlar, şehrin önemli bir bölümünü, Ermeni mahallelerini yerle bir etmişti. Ölülerin sayısı

4 Mustafa Kemal, “Adana Esnafıyla Konuşma”.

5 Edip Gölbaşı, “1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası ‘Şiddet İklimi’ ve Ermeni Karşısı Ayaklanmalar”, Fikret Adanır ve Oktay Özel (der.), 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım* içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2015), s. 140-164.

6 Atilla Canbolat, “Hatay Türkmen Aşiretleri ve Bu Aşiretlerin İskânı (18. ve 19. Yüzyıllar)” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2006), s. 93.

bugün dahi tartışmalı: 15 ila 23 bin kişinin hayatını kaybettiği düşünülen katliam sadece Adana merkeziyle de sınırlı kalmadı ve bugünkü Hatay'ın sınırları içinde yer alan Kırıkhan'a da sıçradı. Anıları *Adana'da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu?* adıyla kitaplaşan mektupların yazarı Artin Arslanyan şöyle anlatıyordu:

26 Haziran günü Hıdıvî vapuruyla İskenderun'a çıktım. "Bana mı ısmarladılar bu fani dünyayı!" deyip Adana'yı tamamen unutmaya çalışarak Antep'e gitmek üzere yola düştüm. İskenderun-Halep arasındaki Beylan'dan altı saat uzakta bulunan Kırıkhan köyündeki yetmiş hanelik Ermeni nüfusun katledildiğini ve evlerinin Adana'daki gibi harap edildiğini söylediler. Yangın mahallini gördüm. Kimse kalmamıştı. Yolculuk sırasında Adana'yı mahveden gizli kuvvetlerin 7 Nisan'da Kırıkhan'daki, 12 Nisan'da ise Antakya kazasındaki 172 hane Ermeni nüfusu katledip evlerini harap ettikleri haberini aldım.⁷

Bugün Suriye sınırlarında olan Ermeni yerleşimi Kesab da saldırıya uğrayan bölgelerden biriydi. Adana sonrası başlayan Antakya Katliamı'nın ardından, Türkler, *Fellahlar*,⁸ Kürtler ve Çerkeslerden oluşan çeteler 22 Nisan'da Kesab'a saldırdı ve Ermeni nüfusun büyük bir bölümünü katletti. Bir Fransız vapurunun sahile yaklaşan alevleri görmesi üzerine kendilerini korumak için dağlara çıkan altı bin Ermeni'ye ise yardım ulaşabildi.⁹ Ermeniler önce el-Bedrusiye'ye, sonra Basit'e gidecek, oradan *Nijer* adındaki Fransız gemisi onları Lazkiye'ye ulaştıracaktı. Katliamlar sırasında sadece Kesab'da 161 Ermeni öldürüldü.¹⁰

Çetelerin saldırılarını durduranlardan biri Süveydiye¹¹ Müdürü Halid Efendi olmuştu. Aldığı tedbirler 11 bin Hristiyan'ın katlini

7 Ari Şekeryan (der.), 1909 *Adana Katliamı: Üç Rapor* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), s. 96.

8 Orijinal kaynakta "fellah" olarak geçen bu grup Arap çiftçileri işaret ediyor.

9 Hagop H. Terzian, *Cilicia 1909: The Massacre of Armenians* (Londra: Gomidas Institute, 2009), s. 132.

10 Missak Apelian (der.), *Kessab and the Kessabtsis* (Los Angeles: Kessab Educational Association of Los Angeles, 2011), s. 14.

11 Süveydiye'nin adı 1948'de Samandağ olarak değiştirildi.

önledi. Musa Dağlılardan da öldürülenler olmuştu. Yoğunluk'tan Antakya, Bityas, Hacıhabibli, Hıdırbey ve Kebusiye'ye ipekböcek-çiliği için giden yaklaşık 200 aile de öldürülmüştü. Kesab'ın etrafındaki Hristiyan köyleri de tamamen yakılmış, talan edilmiş, yok edilmişti. Bölgenin maddi zararı 200 bin altın liraydı.¹²

Adana Katliamı'nın bölgeye sıçraması ve Kesab'a yönelik saldırı, *New York Times*'ta yayımlanan 25 Nisan 1909 tarihli bir haberde şöyle anlatılıyordu: "Kesab'ın Ermeni köyü yakıldı ve burada çok sayıda insan öldürüldü. Kesab'daki kadınlar ve çocuklar, kaçtıkları çevredeki dağlarda çetelerin şiddeti ve açlık tehdidiyle karşı karşıya."¹³

Osmanlı arşiv belgelerine göre Adana'da başlayan ve çevre bölgelere yayılan, devletin söylemiyle "iğtişâş"a [karışıklık] karşı İstanbul hükümeti harekete geçmişti. Halep Valisi Reşit imzalı 9 Eylül tarihli belgeye göre Kesab ve çevresinde yardıma muhtaç 4 bin 408 kişi vardı. Bu kişilere yiyecek ve para yardımı yapılmıştı ve valinin Cısr Kaymakamlığı'ndan aldığı telgrafa göre bölgede çocukların ölmesinin nedeni çiçek hastalığı ve kızamıktı. Fakat ölümlerin tek nedeninin çiçek ve kızamık olmadığı, bir başka belgeyle ortaya çıktı:¹⁴ 25 Eylül 1909 tarihli belgeye göre 500 çocuk açlıktan ölmüştü. Ayrıca belgede Kesab'daki olaylar esnasında yaklaşık 600 evin yandığı ifade ediliyor, çevrede bulunan 11 köyde 3 bin kişinin ekmeğe muhtaç olduğu, 2 bin 600 kişinin bir aylık ekmeğinin kaldığı, sadece 500 kişinin iki ay kendilerini geçindirebilecekleri belirtiliyordu.¹⁵ Ekim 1909 tarihli bir başka Osmanlı belgesinde de "Adana hâdisesi esnasında Antakya'nın Narlıca karyesindeki Ermeni hânelerini" basanlara, "katle ve malları gasba, yağmaya" katılanlara ceza verildiği görülüyor.¹⁶

Altı yıl sonra bölgenin, daha doğrusu Osmanlı coğrafyasındaki bütün Ermenilerin kaderi tümünden değişti. 1915 öncesine ait en kapsamlı kayıtlardan biri, 1913'te Kilikya Katolikosluğu'na ait nüfus

12 Terzian, *Cilicia* 1909, s. 132.

13 "30,000 Killed in Massacres", *New York Times*, 25 Nisan 1909.

14 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH.MUİ (Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi), 2-5/7-9, 27 Ağustos 1325 (9 Eylül 1909).

15 BOA. DH.MUİ, 2-5/7-12, 12 Eylül 1325 (25 Eylül 1909).

16 BOA. DH.MUİ., 24-1/36, 8 Ekim 1325 (21 Ekim 1909).

sayımıdır. Bu sayıma göre Adana vilayetinde 80 binin üzerinde Ermeni yaşıyordu. Bu bölgedekileri diğerlerinden ayıran, sürgünlerin bir bölümünün Cemal Paşa'nın "kişisel girişimiyle" Şam çevresine ve daha güneye gönderilmesi olacak,¹⁷ ancak geri kalanlar tehcir hat- tında Halep ve ötesine sürülecekti:

Ben ve annem küçükleri kucaklamıştık. Askerler bizi kırbaçlıyorlar- dı. Annemin yüzüne vurdular, vurdukları yer aşırı derecede şişti. Eli- mizde para da kalmamıştı. Yürüterek bizi Hama'ya kadar götürdü- ler. Üç dört gün yürümüştük; yolda insanlar ardı ardına ölüyordu. Açtık! Su yoktu! Yorgunduk! Dayanamıyorduk! Ama, yürümeye mecburduk.¹⁸

30 bini aşkın Ermeni'nin yaşadığı İskenderun, Antakya ve çevre- si için de tehcir zorunluluğu getirilirken Musa Dağ'ın kaderi farklı olacaktı. Soykırımın sembollerinden olan direniş bu dağda yaşana- caktı. Musa Dağ köylerindeki Ermenilerin büyük bölümü dışındaki herkes ölüm yolcuğuna çıkarken bu dağdakilerin İstanbul tarafından sadece "tehcir" olarak duyurulan kararın ölüm yolculuğuna dönüş- ceğini fark etmeleri ve direnmelerinin nedeni, Zeytun'daki Ermeni Protestan Kilisesi pastörü ve misyon yetimhanesinden sorumlu Dik- ran Andreasyan'ın bu ölüm yolculuğuna daha önce tanık olmasıydı:

(...) Büyük sefalet içinde, çocukların ayakları şişmiş ve su toplamış halde Maraş'a ulaştık. Amerikan misyonerlerinin ısrarlı talepleri- le, karımın ve benim, Antakya'nın 17 kilometre batısında, deniz kıyısındaki kasabam Yoğunluk'a dönmemiz için validen bir emir çıkartıldı. Vali bu izni, karım ve benim Zeytun'un yerlisi olmayışına dayanarak vermişti. (...) bir kez emir verilmişti, itaat etmekten başka seçeneğim yoktu.¹⁹

17 Raymond H. Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci (İstan- bul: İletişim Yayınları, 2015), s. 837-841.

18 1898'de Musa Dağ'da doğan Tonik Gabriyel Tonikyan, aktaran Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı*, çev. Tigran Ter Voğormiyacıyan-Petros Çavikyan (İstanbul: Belge Yayınları, 2013), s. 708.

19 James Bryce ve Arnold Toynbee (der.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916*, yay. haz. Ara Sarafian, çev. Ayşe Günaysu (Lond- ra: Gomidas Institute, 2009), s. 481.

İskenderun'dan kurtarılan Hristiyanlar Fransız kruvazörünün güvertesinde.

Le Miroir, 24 Ekim 1915.

Andreasyan'ın 1915'te Port Said'deki mülteci kampındayken yazdığı bir broşüre göre bu dönüşün ardından Musa Dağ'ın altı köyü toplantı yapmış, Bityas'taki Protestan kilisesinin vaizi Harutyun Nohudyan'ın izinden gidenler dışındakiler direnme kararı almıştı:

Onun [Nohudyan'ın] köyünden altmış aile ve yanındaki köyden onunla aynı düşüncede olan pek çok kişi bizden ayrıldı ve Türk muhafızlar eşliğinde Antakya'ya indi. Kısa sürede içinde Fırat yönüne sürüldüler. (Şu an izlerini tamamen kaybetmiş durumdayız ve bir daha hiç haber alamayabiliriz.)²⁰

Andreasyan'a göre, 44 gün²¹ süren bir direniş başlıyordu. Devletin öncü birlikleriyle girilen çatışmaların ardından dağ kuşatılmıştı. Musa Dağ Ermenileri iki bayrak hazırlamış, bir beyaz bayrağın üzerinde büyük bir kırmızı haç çizmiş, diğerinin üzerineyse İngilizce "Hristiyanlar Darda: İmdat" yazmışlardı. Böylece varlıklarını bir

²⁰ *age*, s. 482.

²¹ Bazı kaynaklarda 40, bazılarında ise 53 gün.

İskenderun'dan yola çıkan Hristiyanlar Port Said'e (Mısır) ulaşıyor.
Le Miroir, 24 Ekim 1915.

Fransız kruvazörüne, *Guichen*'e duyurmayı başarmışlardı. Başka gemilerin de yardıma gelmesiyle, dört Fransız ve bir İngiliz kruvazörü ile Mısır'ın Port Said Limanı'na ulaşacaklardı. Kesin sayıma göre, dört yaşın altında 427 bebek ve çocuk; 4-14 yaşlarında 508 kız, 628 erkek; 14 yaşından büyük 1.441 kadın ve 1.054 erkek, toplam 4.058 insan kurtarılmıştı.

Çoğu Musa Dağlı ve Kilikyalı Ermeni için anavatana dönüş Fransa'nın oluşturduğu lejyon birlikleriyle gerçekleşecekti. Kendilerini anavatanlarından koparan Osmanlı güçlerine karşı ilk "zaferleri," 19 Eylül 1918'de, bugünkü Kudüs'ün batısında, İsrail sınırları içinde bulunan Arap köyü Arara'da gerçekleşti. Lejyonda bulunan Garabed Tozluyan, Ermenilerin hissiyatını şöyle anlatıyordu:

Her yerden, Musadağlılar, Kesablılar, Hüseynikliler, Adanalılar, her yerden fedailer Fransızlara yardım etmeye gitmişti; zira Kilikya'yı Ermenilere vermeyi vaat etmişlerdi. Bizim Ermeni fedailer Fransız generale, "Biz o Nablus Mevzii'ni alırız" demişlerdi. General sormuş

tu: “Nasıl alacaksınız?” Ermeniler şöyle cevap vermişti: “Bu senin için değil; biz Türklerden intikam alacağız, [onları] yeneceğiz.” General ise “Yenerseniz, size bağımsızlık veririz; size Kilikya’yı veririz” demişti. Ermeni gönüllülerin gözünü kan bürümüşü; onlar “Hurra! Hurra!” diyerek saldırmış, mevziyi almış, yenmişlerdi.²²

I. Dünya Savaşı’nın ardından Osmanlı birliklerinin çekilmesi, bölgede yeni bir dönemi başlatıyordu. İskenderun çıkarması sonunda yapılabilecekti. Aslında bu, özellikle de Çanakkale’deki İtilaf güçlerinin operasyonunun başarısız olmasının ardından, Doğu Cephesi için elzem görülüyordu. İngiliz Savaş Bakanlığı, Genelkurmay ve Deniz Kuvvetleri’nin ortak toplantısına göre bu çıkarma “Mısır’ı korumanın” en iyi yoluydu.²³ Fakat savaş farklı seyretmiş, bu çıkarma Musa Dağ direnişi sırasında bile gerçekleşmemişti. Nihayetinde ancak savaşın sonunda, Mondros’ta 30 Ekim 1918’de mütarekenin imzalanması sonrasında yapılabildi. Dönemin Yıldırım Ordu Grubu Komutanı Mustafa Kemal’e göre bu çıkarma mütareke maddelerine uymuyordu ancak Sadrazam İzzet Paşa, Mustafa Kemal’in bu itirazı üzerine Yıldırım Ordu Grubu’nu lağvedecekti. Böylece bölgede denetim İtilaf güçlerine geçiyordu:

25.11.1918’de bir miktar İngiliz askeri işgal mahiyetinde İskenderun Sancağı’na geldilerse de çok kalmayıp çekildiler. Sonradan 11.12.1918’de Fransızlar İskenderun Sancağı’nı işgal ettiler.²⁴

Soykırım sonrasında İtilaf güçleriyle birlikte yeniden anavatanlarına dönen Ermeniler, Kıbrıs’ta eğitim gören Ermeni Lejyonu sayesinde bölgede söz sahibi olmaya başladı. Fakat bu durum, yaklaşık on yıl sonra kurulacak Hatay Devleti’nin başbakanı olacak Abdurrahman Melek’e göre Antakya’da rahatsızlık yaratıyordu:

22 1903 Zeytun doğumlu Garabed Tozluyan, aktaran Svazlian, *Ermeni Soykırımı*, s. 663.

23 Elie Kedourie, *England and the Middle East* (Londra: Boews and Bowes, 1956), s. 43, aktaran Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), s. 19.

24 Tayfur Sökmen, *Hatay’ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1999), s. 36.

İşgalin ilk gününden beri Fransız askerleri arasında bulunan Ermeni neferlerin sokaklarda yaptıkları taşkınlıklar, ekalliyet unsurlarının Türklere tahakküm etme yolunda askeri idareden gördükleri himaye ve yardım Antakya halkını endişe, asabiyet ve gergin bir hava içinde bırakmıştır.²⁵

Bölgenin Müslüman halkı tarafından “Ermeni İntikam Alayı”²⁶ diye anılmaya başlayan lejyon, soykırım sonrası döndüğü topraklardaki sert tutumuyla tansiyonu yükseltecekti:

Ermeniler Türk köyünü yakmışlar; Dört Yol ile İskenderun arasında bir civciv dahi bırakmamışlardı... Bir de baktık ki, Fransızlar bizim subaya haber göndermişler: “Ermeniler kendi fişeklerini geri versinler.” Biz de onlara: “Fişekleri vermeyiz” dedik.²⁷

İstanbul’daki ABD Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol, 21 Şubat 1920’de Washington’a yazdığı raporda bölgeye ilişkin şu satırları kaleme alacaktı:

Kilikya ve Suriye’de Fransız işgali, İzmir olaylarına (Yunan işgali) benzer biçimde, Türkiye’de yeni bir durum yarattı: Ermeni askerlerinin kullanılması ve Ermeni halkının silahlandırılması Türk milliyetçilerinin müdahalesine yol açtı.²⁸

Bu rapor yazılmadan çok önce bölgede gerginlik başlamıştı. “İlk kurşun” olarak Türkiye tarihine geçen mücadele, çoğunlukla yanlış bilindiği üzere İzmir’de Yunan askerine karşı değil, bugün Hatay ilinin sınırlarında bulunan Dört Yol’da atılmıştı ve hedefinde Ermeniler vardı:

25 Abdurrahman Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1999), s. 29.

26 Erdal İlter, “Milli Mücadele’de Doğu Lejyonu’nun (Legion d’Orient) Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 1, 3 (1989), s. 426.

27 1896’da Musa Dağ’da doğan Hovhannes Grpecyan, aktaran Svazlian, *Ermeni Soykırımı*, s. 705.

28 Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1965), s. 259, aktaran Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi: 1838’den 1995’e*, Cilt I (Ankara: Tekin Yayınevi, 1974), s. 7.

(...) Galip devletlerin yurdumuzda ilk işgal ettiği yerlerin İskenderun ve Dörtöyl olduğu, bu düşmana karşı ilk direniş hareketlerinin yine bu bölgede başladığı, buna bağılı olarak da ilk silahlı direniş hareketinin 19 Aralık 1918’de Dörtöyl İlçesi Karakese Köyü’nde gerçekleş-tirildiğı tespit edilmiştir.²⁹

Mehmet Kara ve çeteci arkadaşları tarafından atılan ve Erme-nileri hedef alan bu “ilk kurşun” bölgeyi karıştırdı. Mehmet Kara kısa bir süre sonra öldü fakat çete içinde yer alan Kara Hasan Paşa “mücadeleye” aynı hızda devam etti. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ile sürekli irtibatta olacaktı ve bölge Müslümanları için bir kahrama-na dönüşecekti.³⁰ Kırıkhan’dan bir imam, Kara Hasan Paşa’nın bu mücadelesini anlattığı şiirde “düşman” olarak yine Ermenileri işaret ediyordu:

Çeteler içinde adam kasabı
Âlemde şöhretin var Hasan Paşa
Yigitlikte yoktur mendin menendin
Var ise dünyada bir Hasan Paşa

(...)

Çok Ermenileri kendire dizer
Kulakları torbada, terkide gezer
Yumrukla vursa gâvuru ezer
Bir kere ederse zor Hasan Paşa.³¹

Çete hareketleri başka bölgelerde de etkili oldu. Nisan 1919’da Amik Ovası’nda bulunan Harim’deki Fransız kuvvetlerinin Türk direnişçiler tarafından kuşatılması ve bu baskının ancak takviye güç-lerle bastırılabilmesi kırılma noktası oldu. Aynı dönemde, Osmanlı topraklarının öncelikli gündemi, 15 Mayıs 1919’da İzmir’e Yunan Krallığı ordusunun çıkarma yapması ve Anadolu’nun içlerine doğru

29 “Dörtöyl’un ‘İlk Kurşun’ Mücadelesi”, *Hürriyet*, 2 Ekim 2000, <http://www.hurriyet.com.tr/dortyolun-ilk-kursun-mucadelesi-39186059> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

30 Erol Seyfeli, “Milli Mücadelenin ‘İlk Kurşun’unun Hatay’da Atılması ve Mustafa Kemal Paşa”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII, 35 (1996), s. 403.

31 Mehmet Silay, *Hatay Mücahitleri* (Antakya: Hatay Yayınları, 1993), s. 43-44.

durdurulamaz ilerleyişiyle 16 Mart 1920’de başkent İstanbul’un resmen İtilaf güçlerinin denetimine geçmesiydi. Antakya-İskenderun ve çevresi ise Fransızların denetim çabalarına rağmen çete savaşlarının ortasında kalmıştı.

Hınçaklarla İlk Yakınlaşma

Hatay Devleti’nin ilk ve tek cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen’in “mücahitler” diye nitelediği çetesiyle bölgede kontrol sağlama sürecinde yaşanan bir hadise, Türk-Ermeni ilişkilerinde büyük bir değişim yarattı. Sökmen’in anlatımına göre 1921’de, aslen Sasunlu olup Kırıkhan’da yaşayan bir Ermeni yakalanarak huzuruna getirilmişti. Suçu, “Kırıkhan’dan Hamam’a arabasıyla zahire taşıması”ydı:

Avedis Efendi çok fena korkmuş, “Aman beni öldürmeyin” diye yalvararak içeriye girdi. “Gel korkma müsterih ol, kılına dokunulmamacak ve ailene sağ salim kavuşacaksın. Bize zarar vermeyen herhangi bir kimseyi öldürmek âdetimiz değildir. Otur beraber yemek yiyeelim” dedğim halde bir türlü inanamıyordu. Çünkü çetelerin eline bir Hristiyan’ın düşüp de sağ kurtulduğu vaki değildi.

Sökmen, Haçikoğlu Avedis’i mühürlü bir belgeyle serbest bırakmıştı. Bu durum Hınçak Cemiyeti mensubu Ermenilerin kendisine yakınlık duymalarına sebep olacaktı. Öyle ki, çevrede yaşayan Ermeniler, Fransızlar hakkında öğrendiklerini, kahvecilik yapan Antakyalı Abdullah Efendi aracılığıyla Sökmen’e bildirmeye başlamışlardı.³²

İstanbul hükümetinin Ayan Meclisi üyelerinden Hadi Paşa’nın 10 Ağustos 1920’de Sevr Antlaşması’nı imzalaması, Ankara hükümetinin artık bir adım atmasını gerektirdi. İlk önce “Bekir Sami Bey Antlaşması” adıyla da bilinen 10 Mart 1921’deki “Fransa ile Türkiye Arasında Türkiye ile Suriye Sınırları Hakkında Siyasal, Askeri, Ekonomik Antlaşma” başlığını taşıyan metin imzalandı ve iki taraf arasındaki görüşmeler sıklaştı. Bu temaslarda esnasında Mustafa Kemal, “(...) İskenderun ve Antakya’yı tamamen bize ilhak edeceğiz.

32 Sökmen, *Hatay’ın Kurtuluşu*, s. 75-76.

Bunu parçalayamayız. Esas davamız bundan ibarettir...”³³ dediğini aktaracak, barış 20 Ekim 1921’deki Ankara (Franklin-Bouillon) Antlaşması ile inşa edilecekti.

Bu antlaşmayla Fransız güçleri Kilikya’yı Ankara yönetimine terk ederken, Payas’ın kuzeyinde kalan bölge Türk kuvvetlerinin, güneyi ise Fransız birliklerinin kontrolüne giriyordu. İngiltere bölgedeki Ermenilerin güvenliğini tehlikeye attığı için antlaşmaya itiraz etti. Fransız Yüksek Komiser General Henri Gouraud’nun “Kilikya’nın boşaltılması, kavgasız, tek bir insan ölmeden ya da yaralanmadan tam bir düzen içinde gerçekleşti” diye yazacağı³⁴ bu antlaşma, İstanbul Meclisi’nin 28 Ocak 1920’de kabul ettiği Misak-ı Milli’nin içinde yer alan “İskenderun mıntıkası”nı Türkiye sınırlarının dışında bırakmış olsa da antlaşmanın 7. maddesine göre, bu mıntıkada kurulacak yönetimde Türklerin kültürlerini geliştirmeleri için kolaylık sağlanacak ve Türkçe bölgenin resmi dili olarak kabul görecekti.³⁵

Bu antlaşmayla taraflar arasındaki “mücadele” bir süreliğine de olsa sona eriyordu. Kara Hasan Paşa bile Ocak 1922’de dağlardan ovaya inecek, köyüne çekilip emrindeki katır, silah, yemek kazanları, yatak ve benzeri tüm levazımı Dört Yol’daki askeri birliğe teslim edecekti.³⁶ Fakat özel idare koşullarına tabi olsa da “İskenderun mıntıkası”ndaki Türk nüfus durumdan memnun değildi.

1922’de Türk tarafının zaferiyle sonuçlanan savaşın ardından, Tayfur Sökmen’in de aralarında bulunduğu bölge temsilcileri İskenderun, Antakya ve havalisinin durumu için Mustafa Kemal’le şahsen görüşmüş ve başlayacak Lozan görüşmeleri öncesi şu sözü almışlardı: “(İsmet) Paşa Lozan’a gidiyor, dava ve dertlerinizi kendisine de anlatın.” İsmet Paşa da “Müsterih olun, davanız, davamızdır” demişti. İlerleyen günlerde Lozan’a “İskenderun ve Havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Muharrarlığı” adıyla bir telgraf çekilecekti. 22 Ocak

33 Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Gizli Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt II, 18 Teşrinievvel 1337 (18 Ekim 1921), s. 364.

34 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 53.

35 “Türk-Fransız İtilâfnamesi”, *Düstur*, Cilt 2, 10 Mart 1337-28 Şubat 1338 (İstanbul: Milliyet Matbaası, 1929), s. 137-158.

36 Seyfeli, *agy*.

Ermeni sürgünlerin iskân edildiği tarım alanları, Kırıkhan, İskenderun Sancağı.
Coll. Bib. Nubar, Paris.

1923'teki telgrafta büyük çoğunluğu Türk olan bölge hakkında ahalinin isteklerine uygun kararlar alınacağı temennisi Lozan'daki Türkiye heyetine iletiliyordu.³⁷

Abdurrahman Melek'e göre, özel idareli İskenderun mıntıkasını yaratan itilafname, Türk halkının beklentilerini karşılamadığından, Türklerde üzüntü ve umutsuzluk yaratıyordu. Fakat bu üzüntünün tek nedeni, bölgenin Türkiye'ye bağlanamamış olması değildi:

Adana havalisinden çekilen Fransız işgal kuvvetleri ile beraber oradaki Ermenilerin çoğu ve Kuvayi Milliye'ye aleyhtar kimseler İskenderun mıntıkasına yerleştiler. Bunlar çılgın bir kalabalık halinde etrafa Türk düşmanlığı saçıyorlardı.³⁸

Bu göçler sonucunda, Sancak'taki yerleşik halklardan Ermenilerin nüfusu önemli oranda artınca, bölgedeki gerginliği Fransız yetkililer de fark edecekti. Beyrut Yüksek Komiserlik belgelerine göre

37 Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu*, s. 101-102.

38 Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, s. 35.

Ermeni sürgünler İskenderun Sancağı'ndaki Zeytun köyünde.
Coll. Bib. Nubar, Paris.

1921-1923 arasında Kilikya'dan ayrılan 123 bin 400 Ermeni göçmenden 71 bin 800'ü Suriye'ye yerleşmişti. Bu nüfusun bir bölümü de Sancak bölgesine yerleşmişti. Ancak Fransız General Maurice Pellé, 12 Nisan 1923'te başbakan ve dışişleri bakanına gönderdiği telgrafta bu göçün başka yönlere doğru kaydırılmasını ya da bu insanların sınırın Sancak'tan uzak bölgelerinde yerleştirilmesini istiyordu.³⁹ Buna rağmen, 1928 yılında Milletler Cemiyeti, Anadolu'dan göç eden Ermenilerin yerleştirilmeleri için İskenderun Sancağı'nda dört köyün inşa edilmesini finanse edecekti. Dört köyden biri Musa Dağ'da, diğer üçü Amik Ovası'nda kurulacaktı.⁴⁰ Bu süreçte İskenderun-Antakya ve havalisinde 30-40 bin kadar Ermeni toplanmış oluyordu.⁴¹ Güney sınırındaki Türk nüfusun tepkisi Ankara'nın da

39 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 60.

40 Robert B. Satloff, "Prelude to Conflict: Communal Interdependence in the Sanjak of Alexandretta, 1920-1936", *Middle Eastern Studies*, 22, 2 (1986), s. 150, aktaran Levent Duman, *Hatay'daki Uluslaştırma Politikaları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 121.

41 Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, s. 35.

gündemindeydi. Ermenilerin nüfusu soykırımın ardından “azalmıştı” ancak hayatta kalanların bir bölümü sınırın yanı başında, Türk nüfusun da bulunduğu ve Türkiye’nin hak iddia ettiği bir başka bölgede yeni hayatlarına başlamışlardı. Ermeni tarihi için simgesel bir yer, Musa Dağ da burada bulunuyordu.

Bu bölgenin Ankara’nın yakın takibinde olduğu, Mustafa Kemal’in Adana ziyaretinde anlaşılmıştı. Antakya-İskenderun ve Havalisi Birliği, Mustafa Kemal’in Adana’ya gelişinde yapılan istikbal merasimine siyah bayraklarla katılıyordu. O sırada bir kız, Antakyalı manifaturacı Affan Efendi’nin siyahlar giymiş kızı, “Paşam bizi kurtar” diye yalvarıyor,⁴² Mustafa Kemal birliğin yanına geldiğinde “Gazi Baba bizi de kurtar” yazılı pankartla kalabalığın yolunu kesiyordu.⁴³ Olay nasıl gelişirse gelişsin, sonrasında Mustafa Kemal’in yanıtı tüm kaynaklarda aynı şekilde yer alacaktı: “40 asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz.” Bu tablo, törende bulunan 7’den 70’e herkesi duygulandırıp ağlatıyordu.⁴⁴ Bu cümle “lahuti [tanrısallık] bir müjde gibi her Türk’ün kalbinde ve mefkuresinde ümit ve iman” şeklinde yerleşiyordu.⁴⁵

“40 Asırlık Türk Yurdu”

*Tarihin ilk devirlerinde Küçükasya’da oturan halk Hitit veya buna benzer adlarla tanınmış Hata Türkleridir. (...) Etiler Küçükasya’yı kaplayan bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu devleti teşkil eden Türkler, kendi Etilerinin idaresi altında ayrı ayrı krallıkları, prenslikler halinde bulunuyorlardı.*⁴⁶

Türklerin Orta Asya’dan bugünkü Türkiye topraklarına binlerce yıl önce göç ettiğini, burada en eski medeniyetleri kurduğunu ispata

42 age, s. 38-39.

43 Sökmen, *Hatay’ın Kurtuluşu*, s. 103.

44 age, s. 103.

45 Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, s. 38-39.

46 Ortamektep İçin Tarih (Ankara: Devlet Matbaası, 1936), Cilt I, s. 112, 119.

uğraşan tarih tezleri, kurumsal olarak 1930'larda kurgulanmaya başladı. Bu toprakların "Türklerin hakkı" olduğu tezi ise daha öncesinde kurgulanmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın Adana'daki sözleri gibi... Yine 1922'de Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis kürsüsünden söylediği "Türk Milletinin cediti âlâsı [büyük atası] olan Türk namındaki insan, ikinci ebülbeşer [insanlığın babası] Nuh Aleyhüsselâmın Oğlu Yafes'in oğlu olan zattır"⁴⁷ sözlerinin ardından Anadolu üzerinde de "Türk hâkimiyeti" tezleri temellendirilmeye çalışılıyordu.

1932'de düzenlenen I. Türk Tarih Kongresi'nde bu tezler resmi tarih politikası halini aldı. "TTTC Azasından Musiki Muallim Mektebi Tarih Muallimi" Afet (İnan) Hanım bu tezin taşlarını döşeyenler arasındaydı. İnan sunumunda ilk olarak Türklerin anavatanının izini sürüyordu. Türklerin "otokton halkı olduğu Ortaasiya" kadar bugünkü Türkiye topraklarında da eski olduğunu vurguluyordu.⁴⁸

İnan'a göre MÖ 4000 yılında da Türkler sadece Orta Asya'da değil, Türkiye topraklarında bulunuyordu. Anadolu'nun, binlerce yıl önce Türk hâkimiyetinde bulunduğunu göstermek için Hititler (Etiler) ile Türkler arasında da bağ kurulmaya çalışılıyordu:

Kadim Etilerimiz, atalarımız, bugünkü yurdumuzun ilk ve otokton sakini ve sahibi olmuşlardır. Burasını binlerce yıl evvel ana yurdun yerine öz yurt yapmışlardır. Türklüğün merkezini Altaylardan Anadolu-Trakya'ya getirmişlerdir. Türk cumhuriyetinin sarsılmaz temelleri bu öz yurdun çökmez kayalarındadır.⁴⁹

Anadolu'nun ezelden beri Türk olduğunu savunan bilim dünyası kadar basına da iş düşmekteydi. 1932'de *Cumhuriyet*'te Yunus Nadi, dönemin tezleri aracılığıyla Anadolu'daki Türk varlığının Selçuklulardan çok daha önce başladığını öne sürüyordu:

(...) Onlar gelmeden binlerce ve binlerce sene evvel de Anadolu'da Türk'ler vardı. Selçukiler kendilerinden evvelki –ve çok evvelki–

47 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt XXIV, 1 Teşrinisani 1338 (1 Kasım 1922), s. 305.

48 Afet (İnan) Hanım, "Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde", *Birinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları* içinde (İstanbul: Maarif Vekaleti, 1932), s. 41.

49 Afet Hanım, "Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde", s. 41.

Türk varlığının bakiyelerine karışmaktan ve buldukları o bakiyeye hakim olmaktan başka bir şey yapmamışlardır. (...) Etiler'in Türk'lükleri bizce şimdiden sabit sayılmak ihtimali çok ama pek çok kuvvetlidir.

Yaklaşık üç yıl sonra Chicago Üniversitesi'nden Prof. Ignace Gelb'in çalışmalarının da Türk tarih tezini desteklediği gazetelerde yer alacaktı. *Cumhuriyet* bu gelişmeyi şöyle duyuracaktı: "Eski Ermeni yurdu hülyasına yeni bir cevab." Çünkü gazeteye göre Türk ulusu ve ordusu Kilikya'nın Türk olduğunu ispat etmişti, şimdi bilim de aynı şeyi söylüyordu. Profesör, Kilikya bölgesine Ermenilerden önce Etilerin sahip olduğunu vurguluyordu. Bu nedenle, bu bölge artık ne Suriye addedilebilirdi ne de Kilikya'daki Ermeni Krallığı'yla bir alakası kalmıştı. Ona göre, bölgede o yıl keşfedilmiş olan Eti eserleri bu hakikati haykırıyordu. Türklerin çok eski devirlerden beri bu topraklara gerek idare gerek kültür itibarıyla hâkim oluşları inkâr edilemez bir hakikatti. Ve bu hakikat *Cumhuriyet* Türkiye'si'nin sınırları dışında kalan Antakya için de geçerliydi.⁵⁰ 1930'ların Türkiye'si'nin tarih tezine göre Etilerden geriye kalan nüfus Antakya ve civarında yaşamaktaydı. Onlar da bölgenin nüfus bakımından Sünni Türklerden sonra ikinci büyük toplumu olan Alevilerdi. Bu nüfus için kullanılan, daha doğrusu yaratılan isim "Eti Türkleri" olacaktı. Türkiye'deki Türklerle bölgedekiler arasındaki farklar için Yunus Nadi'nin bir açıklaması vardı:

Malum medeniyetlerin cümlesinden eski Eti (Hitit) devri bu eski zaman Türk aleminin yalnız bir safhasıdır. Hatay'daki Alevi Türklerine bugün beyhude yere Eti Türkleri demiyoruz. Bu insanların yeni islâmîk telâkkileri asırlardan asırlara iliklerine işlemiş tarihi akide [inanç] ile imtizaç eylemiş [kaynaşmak] olmaktan ileri gelme bir hususiyet arz etmektedir.⁵¹

Mustafa Kemal'in "40 asırlık Türk yurdu" söylemi, *Cumhuriyet* gazetesi tarafından "genç ve güzide felsefe muallimlerinden" ve

50 "Eski Ermeni Yurdu Hülyasına Yeni bir Cevab", *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1935.

51 Yunus Nadi, "Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler", *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1938.

“genç tarihçi” diye takdim edilen ve daha sonra Hatay Devleti’nin Maarif ve Sıhhat Vekili olan Ahmed Faik Türkmen tarafından hazırlanan “ilmi bir etüd”le de desteklendi. Bu çalışmada öne çıkan üç başlık vardı: Kuzey Suriye’nin Anadolu’nun bir parçası olduğu, bölgedeki Alevilerin Türk olduğu, üçüncüsü ise Hatay’ın 40 asırlık, yani 4 bin yıllık Türk yurdu olduğu.⁵² Türkmen, yazı dizisinin ikinci bölümünde şöyle diyordu:

(...) cenubi ve orta Suriyenin rengarenk dinlerine mukabil [karşılık] burada normal bir ekalliyet [azınlık] karşısında tek bir din (İslam dini) ve gene Suriye’nin gayrimütecanis [heterojen] ırklarına mukabil Hatay ilinde normal bir ekalliyet karşısında tek bir ırk (Türk ırkı) vardır. Anadolu’nun çeşitli mıntıkalarında olduğu gibi Hatay ilinde bir Şii Türk ekalliyeti vardır. Fakat bu ekalliyet Sünni Türk ekseriyetine yaklaşacak derecede çoktur.

Türkmen, tezini 19. yüzyıl başı Halep Vilayet Salnameleri’ne dayandırıyordu, buradaki nüfus cetvellerinde etnisite ayrımı gözetmeyen İslam tabirinin aynı zamanda Türk’ü ifade ettiğini öne sürüyordu. Bir başka argümanı ise Hatay’ın iktisadi hayatının üretim kısmında hiç Rum, Ermeni ve Musevi’ye rastlanmamasıydı. Türkmen’e göre bu gruplar, yalnızca ihracatta, “terzilik, kunduracılık, hırdavatçılık gibi kadim olmayan zanaat ve küçük ticaret”te görülüyordu.⁵³

Türkmen Hatay’da “Arap ekalliyet” olduğunu söylüyordu ancak onlar da Halep’ten, Şam’dan ve Suriye’nin diğer bölgelerinden ticaret maksadıyla şehre gelen birkaç aileden ve güneydeki birkaç köyden ibaretti.⁵⁴ Aynı Araplar gibi, önce 25 bin olarak verdiği ve sonra 15 bin olarak tashih ettiği bölgedeki Ermeni nüfusun büyük kısmı da “şuradan buradan toplanarak” bu bölgeye iskân ettirilmişti.⁵⁵

Türkmen’in çalışmasının en ilgi çekici noktalarından biri, binlerce yıllık Antakya ve İskenderun’un tarihini Türk tarihine bağlamak için kurgulanan, bugün de hâlâ kullanılan “Hatay” ismine dairdi.

52 Ahmed Faik Türkmen, “Antakya Tarihi”, *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1936.

53 Türkmen, “Antakya Tarihi”, *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1936.

54 Türkmen, “Antakya Tarihi”, *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1936.

55 Türkmen, “Antakya Tarihi”, *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1937, 14 Ocak 1937.

Zira Türkmen, bölgenin Hitit geçmişine değil, Çin'in kuzeyindeki Hıta'y'ların yerleşim yeri ile bölge arasındaki benzerliğe dikkat çeken iddialar kaleme alıyordu. Orta Asya'dan göç ederek İskenderun Körfezi civarına yerleşen Türkler, Çin'in kuzeyinde Hata ilinin nehir ve göllerine hangi ismi vermişlerse, İskenderun'daki göl ve nehirleri de o şekilde adlandırmışlardı.⁵⁶

Bölgede Türklüğün arayışı sadece bununla da sınırlı kalmayacak, İslami anlatı içinde de bazı ipuçları bulunacaktı. Dönemin Kütüphaneler Müdürü "eski İttihatçı" Hasan Fehmi Turgal'a göre Hatay'ın eski adı Gorguna'ydı. Bu isim, erken İslamiyet dönemi akınlarındaki kayıtlarda "Curcuma" olarak geçiyordu. Turgal'a göre Gorgun veya Korgun adında Türkiye'nin her köşesinde köy adı olduğu için bu isimdeki yerleşimlerin tümü Türklere aitti. Dolayısıyla, Gorgunalıların Antakya'nın kuruluşundan bile önce bölgede hüküm süren Eti boyları olduğuna da şüphe yoktu.⁵⁷

Benzer "bulgular", ileride Hatay milletvekilliği yapacak olan Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Hasan Reşit Tankut tarafından da destekleniyordu. Tankut'a göre İskenderun Körfezi ve etrafında yaşayan milletlerin hepsi Türk'tü ve tarih öncesinden bu yana bu durum Anadolu'daki gibi hiç değişmemişti. Bunun en önemli göstergelerinden biri ise İskenderun [Alexandrette] isminin Büyük İskender'den değil, MÖ 13. yüzyılda Anadolu'da yaşamış bir Türk'ten, Alakşandu'dan gelmiş olmasıydı.⁵⁸

56 Türkmen, "Antakya Tarihi", *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1937.

57 Hasan Fehmi Turgal, "Hatayda Gorguna Şehri", *Ulus*, 10 Sonkanun (Ocak) 1937.

58 Hasan Reşit Tankut, "Sancak, Türk Yurdu", *Ulus*, 17 Sonkanun 1937.

“Musa Dağ'da Kırk Gün, Berlin Meydanı'nda Cayır Cayır Yakılsın”

*Ben nasıl öleceğimi biliyorum. Savunmasız koyunlar gibi değil,
Derzör yolunda değil, sürgün kamplarından birinin
pisliği içinde değil, açlıktan ya da salgın hastalıktan değil,
hayır ben elimde silahla evimin önünde öleceğim.⁵⁹*

1936'da Ankara, İskenderun-Antakya ve çevresine “Hatay” adını vererek bölgenin binlerce yıllık Türk mirasının bir parçası olduğunu savunmadan önce, Ermenilerin varlığı bir roman vesilesiyle tekrar gündeme gelmişti. Avusturyalı yazar Franz Werfel'in kaleme aldığı *Musa Dağ'da Kırk Gün*, soykırım sürerken yaşanan simgesel direnişi dünya kamuoyuna bir kez daha hatırlatıyordu. Werfel, bu kitabı Alma Mahler ile birlikte 1929'da Suriye'ye yaptığı gezi sonrasında yazmıştı. İkiliyi etkileyen şey, Şam'da bir halı dükkânında gördükleri soykırımdan kurtulan çocuklardı:

Tezgâh sıralarını geçerken, El Greco yapıtlarındaki gibi yüzlere sahip bir deri bir kemik kalmış çocuklar gördük. Kocaman gözleri yere bakıyor, makaraları ve iplikleri topluyor ve ikide bir yerleri süpürüyorlardı. “Ne garip çocuklar bunlar?” diye sordu Franz Werfel işyeri sahibine. “Bu zavalılıklar mı? Onları sokaklardan topladım ve günlük 10 kuruş veriyorum, böylece açlıktan ölmeyecekler. Onlar Türkler tarafından öldürülen Ermenilerin çocukları. Onları almasam açlıktan ölürler ve kimsenin umurunda olmaz. Gerçekten çalışabilecek durumda değiller, çok zayıflar.” Şaşkınlık içinde yürüdük. Artık hiçbir şey önemli ya da güzel görünmüyordu.⁶⁰

Ziyaretten o kadar etkilenmişlerdi ki, Werfel, Ermenilerin başına gelenleri ayrıntılı olarak öğrenmek istiyordu. Bu trajedinin bazı kayıtlarının Fransız Savaş Bakanlığı'nda toplandığını duymasının ardından, Viyana'ya geri döndüklerinde Fransız Büyükelçisi Kont

⁵⁹ Franz Werfel, *Musa Dağ'da Kırk Gün*, çev. Saliha Nazlı Kaya (İstanbul: Belge Yayıncılık, 2010), s. 195.

⁶⁰ Alma Mahler Werfel, *And the Bridge is Love* (New York: Harcourt, Brace and Co., 1958), s. 200.

Clauzel'e konuyu açtı. Clauzel aracılığıyla Paris'ten gelen dosyadan okuduğu tanıklıklar, Suriye'de duydukları en kötü hikâyelerden bile daha korkunçtu.⁶¹ Werfel, 1932'ye kadar bu konuda yazmamıştı, ancak Suriye'de gördüklerini de okuduklarını da unutamıyordu. Kitabı yazmaya başlamasını sağlayacak olan da bir başka felaketti:

Bununla [Ermenilerin yaşadıkları] ilgili derhal yazmak için bir istek duymuştu, ancak kıvılcım henüz yanmamıştı. Bu fikrin canlanması- na, Almanya'da kaosu yükselmesi, Hitler'in siyasi zaferinin yakından hissedilen tehdidi ve neden olacağı Yahudilere yönelik zulüm yol açmıştı. (...) Temmuz 1932'den Mart 1933'e kadar *Musa Dağ'da Kırk Gün* yazdı.⁶²

Werfel'in siyasi kaygıları haklı çıkmıştı. Ocak 1933'te Almanya'da Adolf Hitler şansölye olmuş, ardından Naziler ülkede yönetimi ele geçirmişlerdi.⁶³ 10 Mayıs 1933 günü, 25 bin "Alman olmayan" kitap Berlin'de yakıldı. Yakılanlar arasında 1820'de "Kitapları yaktıkları yerde gün gelir insanları da yakarlar" diyen Alman şair Heinrich Heine'ninkiler de vardı, Max Brod, Stefan Zweig ve Franz Werfel'inkiler de...⁶⁴

Tüm baskılara rağmen *Musa Dağ'da Kırk Gün*, orijinal dili Almanca'da *Die vierzig Tage des Musa Dagh* adıyla Kasım 1933'te yayımlandı. Kitap hakkında Türkiye basınındaki ilk yazı, 25 Aralık 1933'te *Hâkimiyet-i Milliye*'de, Falih Rıfkı (Atay) tarafından kaleme alınacaktı:⁶⁵

Musa Dağ Türk barbarlığını hikaye eden bir kitaptır. Muharrir tez olarak Büyük Harp'teki Ermeni meselesini ele almıştır. On beş seneden beri gazetelerde çıkan bütün şayialar, isnatlar, rivayetler ve iftiralar hepsine ayrı ayrı hayal hissesi katılarak "Musa Dağ'da romanlaştırılmıştır.

61 age, s. 202.

62 age, s. 212.

63 "Timeline of the Events, 1933-1938", United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), <https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1933-1938> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

64 "Kitap Yakma", USHMM, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/book-burning-abridged-article> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

65 Atay, "Musadağ", *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Birincikanun (Aralık) 1933.

Hâkimiyet-i Milliye'nin başyazarı yazısında, kitapla ilgili Nazileri uyaracak şekilde, Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki "silah arkadaşlığı"nı hatırlatıyordu. Yani "Ermeni davası", Osmanlı ya da genç Türkiye Cumhuriyeti kadar Almanya'nın ya da daha yeni iktidara gelmiş Nazilerin de sorunuydu:

Ermeni davası sönmüş olan bir mesele idi. Bu meseleden hakikaten mütarekeden sonraki sosyalist Alman nazırlarının haberleri olamazdı. Ancak şimdi rejimin yüksek hizmetlerinde bulunan ve Büyük Harp'te Osmanlı İmparatorluğu ordusunda çalışmış olan şahsiyetlerin "Musa Dağ"ın intişarını nasıl telakki ettiklerini merak etmemek mümkün değildir. Çünkü o zamanlar dünya gazeteleri başlıca meseleler arasında Osmanlı ordusundaki Alman kumandanlarını itham etmiş olduklarını kendileri de unutmamışlardır.

Böyle iddiaların dolaşıma girmesini Nazilerin de istemeyecekleri hususunda Falih Rıfkı'nın kendine güveni tamdı: "Almanya'da idare başında bulunanların dahi böyle bir iddiayı nefretle karşılayacaklarına eminiz." Aynı hatırlatmayı yaklaşık bir ay sonra *Cumhuriyet* gazetesi de yapacaktı. Yazıya göre bu kitap sadece Türkiye aleyhine değildi çünkü I. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında, özellikle İtilaf güçleri basını, "Ermeni tehciri fikrinin Türkiye'deki Alman kumandan ve zabitleri tarafından İttihatçılara verildiğini" yazmıştı. Dolayısıyla, kitapta anlatılanlardan daha çok sorumlu tutulan Almanlardı.

Yazı, ayrıca Nazi yönetiminin isteklerini ve Almanya'nın hassasiyetlerini çok önemsedikleri için sansüre başvurduklarını anlatıyor, Belçikalı bir casusun kitabını gazetede naklederken Almanya'nın ülkesinde yaptığı mezalimleri anlattığı kısmı yayımlamadıklarını itiraf ediyordu. Nazilere "Almanya'yı muzaffer kılmak için can veren yüz binlerce Türk şehidi" hatırlatılıyor ve talep çok da laf dolaştırmadan, açıkça ortaya konuyordu:

Alman dostlarımıza asıl yakılacak kitabın "Musa Dağ" olduğunu hatırlatır ve o asil şehitlerle hala onların matemini tutan Türk milletine Almanya'nın bir hürmet hatırası olmak üzere bu kitabın Berlin meydanlarında cayır cayır yakılmasını isteriz.

—unprecedented praise for

THE FORTY DAYS OF MUSA DAGH

The heroic novel of a little band of men and women fighting for their lives, heritage and faith.

by **FRANZ WERFEL**

"... vigorous and terrifying power — an epic story." — Kronenberger, *N Y Times*. "An unforgettable experience." — Gregory, *Herald Tribune*. "The masterpiece of one of the greatest living novelists." — Soskin, *New York American*. "To me it is worth everything that has appeared during the last two years." — Hendrik Willem Van Loon. "Should make the biggest dent in the public since *The Good Earth* and *Anthony Adverse*." — *Sat. Review of Lit*. "Will rank as one of the few real masterpieces of our generation." — *Book-of-the-Month Club News*. "A book like no other." — Dorothy Canfield Fisher. "Gorgeous — terrible — profoundly exciting." — Virginia Kirkus. "... rises above the literary plain ... brings to a peak the career of Franz Werfel ... you won't forget it for years." — Hansen, *World-Telegram*. "A monumental novel ... the stuff of epic literature." — Seaver, *Sun*. "Immediately takes its place with *All Quiet on the Western Front* and *The Case of Sergeant Grischka*." — *Time*. "A great book ... and more than that." — Gannett, *Herald Tribune*. "A book-of-the-years. ... Werfel has created our *Candide*." — Wagner, *Mirror*. "A remarkable novel ... a large, generous slice of life." — Brickell, *Post*. "Will be read a hundred years from now ... composed of the everlastingly durable dust of life." — Saroyan, *Brooklyn Citizen*. "So full of suspense and excitement, so majestic in its presentation of the tragedy of a whole people, so intense in its drama of individuals, that the attempt to give any fair impression of its richness leaves one with a feeling of helplessness." — Gay, *Atlantic Monthly*. "Written with such power, with such restraint, that though you cannot bear to read, you cannot put it down." — Clemence Dane. "Moving, as drama, beyond all computation." — Tracy, *Reader's News*. Selected by The Book-of-the-Month Club. 832 pages. \$3.00. The Viking Press.

Musa Dağ'da Kırk Gün'ün ABD'deki yayıncısı Viking Press'in gazeteye kitap için verdiği ilan. *New York Herald Tribune Books*, 9 Aralık 1934.

Ankara'nın talebi üzerine Nazi Almanyası'nda kitabın satılması yasaklandı.⁶⁶ Anadolu Ajansı'nın 29 Ocak 1934'te geçtiği ve bir gün sonra gazetelerde "Almanya Kitabın Satışını Menetti" diye duyurulan haberde şöyle deniyordu:

Musadağ kitabı Alman hükümeti tarafından menedilmiştir. Propaganda Bakanı Joseph Goebbels Alman hükümetinin aldığı bu tedbir ile Türkiye'ye karşı samimi dostluk hislerini teyit etmek istediğini bildirmiştir.⁶⁷

Fakat tartışma burada sona ermedi, zira Naziler tarafından kitap yasaklansa da *Musa Dağ'da Kırk Gün* kitlelere ulaşmıştı bile. Aralık 1934'te yayımlanan kitabın İngilizce edisyonu sansasyon yarattı ve iki haftada 35 bin sattı. Bu sayı, 1934 yılı için bir rekordur.⁶⁸ Durumdan haberdar olan Türkiye ise önlemlerini artırıyordu. Bunlardan biri kitabın yurtiçine girmesini engellemekti. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk imzalı kararnameyle 13 Ocak 1935'te kitabın Türkiye'ye sokulması ve dağıtılması "memleket aleyhine zararlı yazılar taşıdığı" gerekçesiyle yasaklanmıştı.⁶⁹

Hükümet bu türden önlemler almaya çalışsa da kitap başka bir şekilde kamuoyunda etki yaratacaktı: Kitabın film haklarını Hollywood almıştı. Hem de "cennetten daha fazla yıldızı olan" Metro-Goldwyn-Mayer tarafından. Türkiye basını da bu gelişmenin farkındaydı. *Cumhuriyet* gazetesi 3 Eylül'de yayımladığı haberinde "Gene Türk Düşmanlığı" başlığını kullanıyor, MGM'in "baştan başa bizim aleyhimize iftiralarla dolu bir film vücuda getirmek" istediğinden bahsediyordu.

Motion Picture Herald'ın filme dair haberini çevirerek yayımlayan *Cumhuriyet* kendi yorumunu da ekliyor ve hükümete net bir çağrıda bulunuyordu:

66 "Gene Türk Düşmanlığı", *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1935.

67 "Almanya Kitabın Satışını Menetti", *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1934.

68 Edward Minassian, "The Forty Years of Musa Dag: The Film That Was Denied", *Journal of Armentan Studies*, III, 1-2 (1986-87), s. 123.

69 BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı, 030.18.01.02.51.03.02, 13 Ocak 1935.

Dışişleri Bakanlığımız Washington elçiliğimiz vasıtasıyla Amerika hükümeti nezdinde teşebbüste bulunarak bu kitabın satılmasını ve bu filmin gösterilmesini menettirmek.⁷⁰

Bu aşamadan sonra Türkiye ile ABD yönetimi ve MGM stüdyoları arasında bir güç savaşı başlıyordu. Diplomatik olarak iki ülke ilişkilerinin gerilmesi mümkündü. Türkiye uluslararası alanda filmi sıkıştırmaya devam ediyordu. Yugoslavya ve Bulgaristan bu filmin çevrilmesi halinde ülkelerinde gösterimine izin vermeme kararı almışlardı.⁷¹ MGM'in "direnişi"ni kıran ve filmi rafa kaldıran adım Fransa'dan gelecekti. 1936'da Fransa, Türkiye'nin talebi üzerine aldığı kararda, filmin çekilmesi durumunda tüm MGM filmlerine yasak koyacağını duyurdu.⁷² Paris böyle bir açıklama yapmıştı, yapmak zorunda kalmıştı, zira onlar da kritik bir dönemden geçiyorlardı. Yanı başlarındaki Hitler tehdidi büyüyor, Türkiye de "Sancak" üzerinde baskısını günden güne artırıyordu. Fransa'nın verdiği vereceği tek taviz de bu olmayacaktı. Paris'in yanı sıra Ankara ile iyi ilişkileri bozmamaya çalışan bir başka kesim de İstanbul Ermeni toplumu içinden çıkmıştı. 16 Aralık 1935'teki kitapla ilgili gerçekleştirdikleri eylem dönemin gazetelerinde birinci sayfadan yer buluyordu:

İstanbul'daki Türk Ermeni münevverleri dün sabah saat 11'de Pangaltı'da toplanarak "Musa Dağında 40 gün" adlı bir kitabı yazan Franz Werfel'in büyük bir fotoğrafını ve kitabını yakmışlardır.

Yağışlı havaya rağmen toplanan kalabalık, kilise avlusunda üzerinde Franz Werfel'in fotoğrafı ve kitabı bulunan, altına tahta ve talaşlar konulan bir sehpa hazırlıyordu. Ateşi yakan, *Aztarar* ve *Nor Lur* gazetelerinin yazarı Aşot Keçyan olmuştu.

Franz Werfel'in fotoğrafı ve kitabı her tarafından yükselen alevler içerisinde yanarken, Pangaltı kilisesinin muganniler heyeti orada bulunan kız ve erkek talebelerin de iştirak ile hep bir ağızdan İstiklal marşını söylemişlerdir.

70 "Gene Türk Düşmanlığı", *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1935.

71 "Hükümetin 'Musa Dağı' Filimi için Yeni Kararları", *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1935.

72 Minassian, *agy*, s. 127.

Beyoğlu mütevellî heyeti üyelerinden Aram Aslan'ın nutku bağlılık vurgusu yapıyordu:

Yurddaşlar!

Asil ve necib Türk milleti hakkında iftiralarla dolu bir kitab yazıldığını gazetelerden öğrenen Türk Ermenileri, sırf şahsî menfaatler takib etmek üzere Ermenilerin adını istismar eden bu milliyetsiz küstahın cüretini şiddetle protesto eder.

Yüz yıllardan beri ilk defa olarak Büyük Cumhur Başkanımız Atatürk'ün kurduğu cennette kardeşçe bir hayat yaşamaya başlayan Türk Ermenileri bu aziz yurda karşı candan bağlılıklarını filen ispat etmek için mukaddes vatanımıza suikastta bulunan Franz Werfel melununu ve "Musa Dağında 40 gün" adlı hezeyannamesini bugün alenen yakmak suretiyle aramıza nifak sokmak isteyenlerin mukadderatının böyle ölüm olduğunu bütün dünyaya ilan etmek isteriz.

Kahrolsun Türklüğe dil ve el uzatanlar!⁷³

Sancak bölgesi 1935'in sonuna kadar bu türden olaylarla gündeme gelirken, yeni yılda, 1936'da, Fransa ile Suriye arasındaki anlaşma bölgenin kaderini değiştirecekti.

73 "İstanbul Ermenilerinin F. Werfel'e Mukabelesi", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1935.

BÖLÜM II

Türkiye Sancak İçin Harekete Geçiyor

Milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük bir mesele, hakiki sahibi öz Türk olan “İskender[u]n–Antakya” ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde, ciddiye ve katiyetle durmaya mecburuz.

Mustafa Kemal’in İskenderun ve Antakya çevresini bu sözlerle TBMM gündemine taşımasının nedeni, Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936’da Paris’te imzalanan antlaşmaydı. Fransa-Suriye Dostluk ve İttifak (Bağımsızlık) Antlaşması’nda İskenderun Sancağı’yla ilgili bir hüküm bulunmuyordu fakat bu antlaşma zaten yeterince büyük bir sorundu. Suriye sınırlarındaki Cebel Dürzi ve Alevi Bölgesi’nin adı antlaşmada geçerken Sancak zikredilmemişti. Antlaşmanın iki ülkenin parlamentoları tarafından onaylanıp yürürlüğe girmesi halinde Sancak’la ilgili 1921’de imzalanan Ankara Antlaşması’nın hükümlerinin uygulanması Suriye’ye devredilecekti.¹ Suriye yönetimi için bu bir zaferdi fakat ortada coşkulu mesajlar ya da kutlamalar yoktu. Türkiye’nin Beyrut Başkonsolosu Feridun Cemal Erkin’e göre bunun nedeni “mandater [mandacı] devlet makamlarının”, yani Fransızların tavsiyesiydi.² Ancak bu sessizlik Türkiye’nin adım atmasını engellemeyecekti. Ankara karara tepkisini hızla göstermese de bir kampanya hazırlığı içindeydi. Bu kampanya sadece siyasi açıklamalarla sınırlı kalmayacak, basın ve halk da teşvik edilecekti.

Fitili ateşleyen manşetlerden biri, antlaşmadan 15 gün sonra *Cumhuriyet* gazetesinden geliyordu: “Milli Bir Dava Önündeyiz.”

1 Söz konusu antlaşma, Aralık 1936’da Suriye Meclisi tarafından onaylanırken, Fransa Parlamentosu antlaşmayı hiçbir zaman resmen uygulamaya koymadı.

2 Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980), Cilt I, s. 85.

İmzasız yayımlanan yazıya göre Sancak'ın "Fransız mandasından Suriye mandasına geçişi" kabul edilemezdi. Ankara-Paris arasındaki antlaşma hatırlatılıyor ve bağımsızlık önerisi basın önünde de dillendiriliyordu:

İskenderun ve havalisi için istediğimiz şey çok basittir: Franklen Buyyun Muahedesi'nin [Franklin-Bouillon Antlaşması] bütün harf ve manalarile aynen tatbiki... Eğer bunu tatbik etmek zorsa İskenderun ve havalisinin istiklâlini ilân etmek daha kestirme bir yoldur.³

Bu antlaşmayla ilgili *Tan* gazetesinin bir gün sonraki manşeti, "Suriye'nin İmzasile Fransa'nın İmzasını bir Tutamayız" oluyordu. Bu başlık, gazetenin sahibi ve başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın "Emniyetli Dostluğun Şartı" başlıklı yazısının da ana fikriydi. Yalman öncelikle Suriyelilere Osmanlı geçmişi üzerinden sesleniyordu. Ancak bu sesleniş "birlikte acı çekmişlik" üzerineydi:

Suriye heyeti memleketimizden geçerken Türk kalbinin derin yarasını görmüştür. Bu yara yeni değildir. Antakya ve İskenderun Türk-lüğü ana vatandan koptuğu ve ayrı düştüğü dakikada başlamıştır. (...) Bir defa şurası bilinmelidir ki, bugünkü Türkiye kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi addetmiyor. Türk milleti İmparatorluk idaresinden en çok zarar gören unsurdur. Yeni Türkiye eski Osmanlı İmparatorluğu'nun arazisi üzerinde kurulan müteaddit yeni hükümetlerden ancak biridir. (...) Suriye Araplığının istiklal namına uzun ve ıstıraplı mücadelesini dost gözüyle görür ve bu mücadelenin iyi neticeler vermesine Suriyelilerle beraber seviniriz.⁴

Yalman yazısında, Fransa'nın Türkiye'nin haberi ve rızası olmadan taahhütleri başka bir hükümete devredemeyeceğini de vurguluyordu. Türkiye ile Suriye arasında karşılıklı emniyete dayalı dostluk için üçlü bir masa kurulmasını, Paris-Şam hattındaki görüşmelere Ankara'nın da son aşamada oturmasını, müzakereye eklenmesi gerektiğini ifade ediyordu.

CHP'nin yayın organı *Ulus* gazetesi de Suriye heyetinin Türkiye'de verdiği mesajlar üzerinden antlaşmaya tepkiliydi. Antlaşma

3 "Milli Bir Dava Önündeyiz", *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1936.

4 Ahmed Emin Yalman, "Emniyetli Dostluğun Şartı", *Tan*, 25 Eylül 1936.

sonrası Şam'a dönen Suriye heyeti Türkiye'ye uğradığında 24 Eylül'de gazetecilere Sancak'taki Türk nüfustan "azınlık" olarak bahsetmişti. Gazetenin başyazarı Falih Rıfkı, "Muhterem murahhısların [delege] sözleri arasındaki Türk ekalliyeti tabiri ise hiç yerinde değildir. Sancak Türklüğü bir itilafnamenin hududlarını ayrıca tayin etmiş olduğu bir mıntıkanın büyük ekseriyetidir [çoğunluk]" diyordu.⁵

Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras 28 Eylül 1936'da Milletler Cemiyeti'ndeki konuşmasında konuyu gündeme getirdi. Antlaşmanın, "büyük bir Türk ekseriyenin oturduğu İskenderun ve Antakya mıntıkasını" da içerdiğini vurguluyor, Paris ile Ankara'nın temasa geçmesi gerektiğinin altını çiziyor, "Türkiye'nin böyle bir antlaşmaya alakasını belirtmeye lüzum yok gibidir" diyordu.⁶

Türkiye'nin tonu antlaşma konusunda sert değildi. 3 Haziran 1930'da İngiltere ile Irak arasında benzer bir antlaşma imzalanmış, 3 Ekim 1932'de Irak, Milletler Cemiyeti'ne üye olmuştu. Suriye de bu yolda ilerliyordu. Bu nedenle ilk günlerde Irak gibi Suriye'nin de bağımsızlığa kavuşmasıyla ilgili olumlu mesajlar verilecekti ancak Sancak Türkleri konusu kırmızı çizgiydi. Bu yüzden, gün geçtikçe Türkiye basınının sesi yükselecek ve Arap basınıyla söz düelloları da başlayacaktı.

Tan'dan Ahmet Emin Yalman, "Lübnan ayrı bir istiklale layık görülürken, Antakya Türklüğünün bu hakka layık addedilmemesine hiçbir sebep tasavvur edilemez" diyordu: "Üç yüz bin Türk'ün mukadderatını Suriye'ye devretmeye Fransa'nın hiçbir bakımdan hak ve salahiyeti yoktur. (...) Fransa bizim ve bizzat alakadar Sancak Türklerinin rızası olmadıkça bu emaneti kimseye devredemez." Yalman'a göre, bu durumun çözüm yolu tekti. Antakya ve İskenderun'un Suriye gibi, Lübnan gibi "müstakil ve mukadderatına hâkim" bir bölge haline gelebilmesi...⁷

5 Falih Rıfkı Atay, "Suriye ve Sancak", *Ulus*, 25 Eylül 1936.

6 "Milletler Cemiyeti Konseyinde", *Ulus*, 29 Eylül 1936.

7 Yalman, "Lübnan İstiklali ve Antakya", *Tan*, 1 Ekim 1936.

Millî bir dava önündeyiz

Suriye için bile kabul etmediğimiz Mandanın, Suriye tarafından İskenderun ve havalisine tatbikına muvafakat edemeyiz!

Montröden sonra Türkiye ve Sovyetler

Bir kum dünya matbuatında ikidebir - bilhassa Montröden sonra - Türkiye ile Sovyetler Rusyası arasındaki münasebetlerin gü - ya enki samimiyetinden hiç olmasa bir parçasını kaybetmiş olduğunu itiraf eden tekliük yazılarla görülebilmektedir. Bu yazılara göre Boğazlara yeni rejiminden sonra Türk devletinde yeni inkametler belirlenme hükümeti için zor. Dünya ahalinin çok anormal manzara göstermekten baki kalmadığı şu zamanlarda bu neşriyatı düzeltmek ve bilhassa Türk - Rus münasebetlerinin bu gün dahi diinkü ve evreli gücü ka - dat samimi olduğunu göstermek isteriz. En kara günlerde dostluk bağlarını ve birliğimizi hâlâ sağlamış olan iki memleket.

Dün Paristen gelen Suriye heyeti ve reisi Hâşimül Etâsî Bey

Paristen gelen Suriye heyeti reisinin sözleri

Suriye heyetinin Paris'ten dönüşü.
Cumhuriyet, 24 Eylül 1936.

Suriye ve Antakyada tetkikler Musadağında 40 gün macerasının içyüzü

Antakya ve havalisindeki Ermeniler, «Dilimizdeki sözlerin yarısı öz türkçedir, an'anelerimiz, sazımız Türklerinkinden farklı değildir» diyorlar

Antakya (Hususi surette gönderdi - ğimiz muhabirimizden) — Burayı de - nize bağlayan 25 kilometrolük asfalt yol. Asi ırmağına dökülen büyük ve küçük Karacayları geçtikten sonra, «Sü - veydiye» ye ulaştı. Süveydiye tam de - niz kenarında değildir ve küçük bir na - hiye merkezidir. Nahiye müdürü de Yüzelliliklerden Adanalı Molla Yusuf -

türkçe ve ikisi de bozuk arabceadır. Bu ziyaret fırsatından istifade ederek ora - nın münevver bir yerlisiile konuştum. Sancak mukadderatının mevzuu bah - solduğu şu sırada kendinin ve soydaşla - rının siyasi noktai nazarlarını sordum. Muhatabım bana şu cevabı verdi: «— Biz, Türklerle asırlardanberi kaynaşmışızdır. Dilimizdeki sözlerin ya -

Musa Dağ hakkında yapılan "olumlu" bir haber.

Cumhuriyet, 16 Ekim 1936

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

“Türklerle Meskun Arazi Biter, Çöl Başlar”

Suriye “masada kazanan taraf” olarak görünürken, sadece İskenderun ve Antakya çevresi, yani Sancak değil, Kilikya bölgesiyle ilgili tartışmalar da Şam basınının gündemindeydi. Türkiye basını bunlara da sert yanıtlar veriyordu:

Sancak, Türklüğünün üstünden atlayarak Kilikya’nın bile Araplığından bahsetmektedir. Bilmiyoruz, keskin hırsız ve ev sahibi fıkrasının Arapçası var mıdır? (...) Sancak münakaşa edilmez ekseriyetle Türk müdür, değil midir? (İki yüz elli bin Türk’e karşı elli bin kadar binbir kandan ekalliyetler mozaiki!) Sancağın bu hususiyeti, hatta Anadolu henüz kurtuluş kavgasında iken mandater devlet tarafından tasdik edilmiş midir, değil midir?⁸

“Kilikya’nın Araplığı” o kadar tartışmalı bir konuydu ki, üzerinden aylar geçse de tartışma sürecekti. “Adana’nın Kurtuluş Günü” olarak kutlanan 5 Ocak’taki etkinliklerde “Adanalı mücahidlerle birlikte kurtuluş için çalışmış olan ve istiklal madalyası kazanan” Emin Semre, Suriye basınına yanıt veriyordu:

Son günlerde Antakya ve İskenderun Türklerinin kurtuluşu istiklali ortaya çıktığı vakit Suriye matbuatında gayet küstahça yazılmış yazılar gördük. İskenderun ve Antakya’yı Suriye hükümetine mal etmek için yapmadıkları yaygara ve hezeyan kalmadı. Hatta Antakya ve İskenderun’daki Türkleri Kilikya’daki Arablarla mübadele etmeyi ortaya attılar.

Semre’ye göre Adana’da Arap yoktu. Bunu da bölgenin Fransız müstemlekesini kabul etmemesiyle ilişkilendiriyordu. Adana’dakiler Arap olsaydı, bölgede manda yönetimi olmalıydı ancak Adana, Cumhuriyet Türkiye’si sınırlarında olduğuna göre nüfusunun tamamı Türk olmalıydı:

Hemşeriler, bu kanatte bulunan gafiller yalnız Suriye Arabları değildir. Adana Fransızların işgalinde iken onlar da aldanmışlar bizleri Arab sanmışlardı. (...) Arkadaşlar Suriye Arablarına haykırıyorum

8 Atay, “Suriye’de...”, *Ulus*, 1 Ekim 1936.

ve diyorum ki: Eğer damarlarımızdaki kan kendilerinden olsaydı biz de bugün başlarında taşıdıkları efendilerini başlarımızda taşırdık. Halbuki tekmelerimizle vura vura onları bu aziz Türk ülkesinden kovduk ve attık.

Ulus gazetesi bölgenin Arap olduğuna dair iddiayı “çirkin iftira” olarak niteliyor, bir başka konuşmacının, Salih Zeki’nin tepkisini aktarıyordu: “Arkadaşlar burada bir tek Arab yoktur. Bunların sesine buradan verilecek Türk sesinden başka bir cevap olamayacaktır.”⁹

Türkiye-Suriye arasındaki gerginlik basına bu şekilde yansırken Paris’in alacağı tavır merak konusuydu. 10 Ekim 1936’da Türkiye’nin Paris Büyükelçisi Suad Davaz, Fransa Dışişleri Bakanlığı’na Sancak’ın statüsüyle ilgili bir nota veriyordu.¹⁰ Basın da Paris yönetimini hedef alıyor, Yunus Nadi, “(...) bu vaziyetin baş mes’ulü henüz Suriye’de mandater sıfatile oturan ve İskenderun-Antakya Türkleri için bize vermiş olduğu sözleri hâlâ yerine getirmemekte devam eden Fransa’dır” diyordu.¹¹

Ankara, bölge için yapmakta olduğu bu girişime birkaç yıldır hazırlanıyordu aslında. Çünkü öncesinde basın da olası bir müdahale için nedenleri hazırlamış, altyapıyı kurmuştu. Zaman zaman siyaset de bölgedeki tansiyonu ölçmüştü. 26 Nisan 1934’te Antep Valisi Akif İyidoğan’ın başkanlığında bir Türk hudut heyeti Antakya’yı ziyaret etmişti. Bu gezide Türk toplumuyla görüşülmüştü. Fakat hem Suriye hem Fransa basını bu geziye tepki göstermişti. Beyrut’ta Fransızca çıkan *L’Orient*, Arapça yayımlanan *Savtülahrar*, Taşnakların Ermenice gazetesi *Aztag* ile Şam’da Fransızca yayımlanan *Les echos de Damas*, bu eleştirileri yapan gazetelerin başında geliyordu. *Cumhuriyet* gazetesine göre bu “hücumlar”ın nedeni belliydi, “aynı memba-dan alınan direktiflerle” yapılmıştı; bölgedeki tek “mazlum” kesim Türklerdi, “Türk Antakyalılar müteessir ve ümitsiz bir halde”ydiler.

9 “Adana’nın Kurtuluş Destanı”, *Ulus*, 7 Sonkanun (Ocak) 1937.

10 Société des Nations (SDN) [Milletler Cemiyeti], *Question d’Alexandrette et d’Antioche* (Série de Publications de la Société des Nations: Question Générales, 1936), s. 7.

11 Yunus Nadi, “İskenderun Meselesinde Sözü Ayağa Düşürmemek Lâzımdır”, *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1936.

“Zavallı Antakyalılar” başlıklı haberde verilen mesaj netti: “Antakya ve İskenderunlular en çok bugün şefkat ve himayeye muhtaç olduklarını hissediyorlar”dı.¹² Koruyacak olan da belliydi.

Uzun süredir işlenen bu haberlerde tek hedefin Antakya ve İskenderun olmadığı da ortaya çıkıyordu. Türkiye’nin ilgisini çeken bölge, aslında Türk nüfusun bulunduğu Bayır-Bucak’a kadar uzanıyordu. Bu alanın da İskenderun Sancağı’na ilhak edilip edilemeyeceği tartışma konusuydu. Beyrut’taki *El Ahrar* gazetesine konuşan bölgedeki isimlerden Mazhar Hafız, “Biz Bayır ve Bucaklılar İskenderun sancağına ilhak edilmek istemiyoruz. Lazkiye’deki Alevi hükümetine merbut [bağlı] kalmayı istiyoruz” deyince şimşekleri üzerine çekiyordu.

Yanıt “İskenderunlu Tayfur”dan geliyordu. *Cumhuriyet*’teki yazı Bayır-Bucak’ın Türkiye’nin parçası olduğunu savunarak bölgeyi tarif ediyordu. Buna göre, Arap bölgesinin sınırı bölgenin dağlık ve ormanlık alanının bittiği yerde başlıyordu. Buraya kadar olan bölgedeki tüm köyler Türklere aitti, biri hariç. Akdeniz kıyısındaki Kesab bir Ermeni köyü olsa da, bu köyün genel nüfusu da Türklerden oluşuyordu. Bunun göstergesi de buradaki Ermenilerin de Türkçe konuşmalarıydı. Bu yüzden, Kesab dahil bölgedeki tüm nahiyeler İskenderun Sancağı’nın bir parçasıydı ve Sancak da anavatana aitti.¹³

1934’teki bu yazı gibi Türkiye basını “taşına toprağına” Sancak’ın tamamen Türk olduğuna dair yazılarına başlamıştı bile. *Cumhuriyet* gazetesinden Hikmet Turhan Dağlıoğlu’nun yazısı da bölgenin coğrafyası sebebiyle Türkiye’nin parçası olduğunu iddia ediyordu. Zira yazıya göre, bölgedeki her suyun, her çiçeğin ve her meyvenin adı Türk’tü.¹⁴ Birkaç gün sonra aynı gazetede yayımlanan bir başka yazı da, bölgenin coğrafyasının Türk olan ve olmayan yerleri ayırt ettiğini öne sürecekti:

Biz çekilsek, sancak arazisini boşaltsak bile, bu gene aleyhdarların batıl davaları için bir kazanç teşkil edemez. Çünkü oraları sade ahalisiyle değil, fakat taşı, toprağıle tarihile iktisadi vaziyetile her şeyiyle

12 “Zavallı Antakyalılar”, *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1934.

13 “Antakya Türklerini Müteessir Eden Yazılar”, *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1934.

14 Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Antakya, Anadolu Kadar Eski ve Anadolu Kadar Halis bir Türk Yurdudur!”, *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1936.

Türk'tür. (...) Her taraf yemyeşil, her taraf su içinde, her yan meskun ve mamurdur. Tam Türklerle meskun arazi biter, kurak, çorak, bomboş bir çöl başlar. (...) Demek ki bütün bu kuru laflara rağmen tabiat bu mıntıkada hududunu çizmiş ve Türk'ü Türk olmayandan ayırmıştır.¹⁵

Tan gazetesinden Mümtaz Faik'e (Fenik) göre "Bütün kasabalar, köyler ve herkes Türk'tü." Türklüğü çağrıştırmayan tek şey ise Gavurdağı'ydı. Ancak etrafındaki binlerce yıllık Türk medeniyetinin ezeli ve ebedi şahidi olan bu dağın sadece adı çirkindi. Faik, bu yüzden coğrafyanın yeniden isimlendirilmesine bir katkı sunarak, bu dağı Mertler Dağı olarak anıyordu.¹⁶

"İyi Ermeni: Hınçaklar, Kötü Ermeni: Taşnaklar"

Bölgedeki bir başka dağ da bu tartışmalar sırasında gündemdedi: önce kitabıyla, sonra çekilmek istenen filmiyle kriz yaratan Musa Dağ. Türkiye basınına göre, "şayialar, isnatlar, rivayetler ve iftiralar"la yoğrulmuş, "uyduruk bir dağ" hikâyesi olan ve uluslararası kamuoyunda tartışma yaratan bir romana ev sahipliği yapmıştı. Fakat ABD ve MGM ile film krizi sona erdikten sonra basın bu tartışmayı uzatmayacaktı. Zira bölge halkını, yani Ermenileri karşısına almamaya çalışacaktı. Bu yüzden, Musa Dağ için de "normalleşme" vakti geliyordu. Naci Akverdi imzalı *Cumhuriyet* haberinde "Musadağında 40 gün macerasının içyüzü"nü anlatılacağı duyuruluyordu.

Yazarın ana gündemi Musa Dağ olsa da ilk durağı dağa çıkmadan önce hâlâ uğranılan yerlerden bugün Samandağ olarak anılan Süveydiye'ydi. Nahiye müdürünün 150'liklerden Adanalı Molla Yusuf olduğunun altını çizen Akverdi, bölgedeki Alevi inancını sert dille eleştiriyordu. Hedefinde, bugün de çok sayıda ziyaretçi kabul eden, Hz. Hızır ile Hz. Musa'nın bulunduğu inanılan ziyaretgâh vardı:

15 "Tahrikçilere Fırsat Yok", *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1936.

16 Mümtaz Faik, "Bütün Kasabalar, Köyler ve Herkes Türktür", *Tan*, 5 Ekim 1936.

Denizden yüz metre kadar içeride bulunan bu ziyaretgâhın çevresinde, halkın zavallılığından ve batıl itikadlarından istifade etmeyi çok iyi bilen şeyhler tarafından binalar kurulmuş, haymeler [çadır] yapılmış ve en iptidai insan sürülerini andıran bir zavallılıkla bu kaya parçasından meded umanların yürek sızlatıcı bir şekilde istismarı için ne yapılmak lazımsa yapılmış. Şeyh Hızır adı verilen bu kaya parçası hakkındaki efsanenin özü şudur: Güya, Hızır Aleyhisselam, günün birinde gelmiş bu kaya parçasının dibinde istirahat etmiş! İşte bu kadar. Yıllardan ve asırlardanberi bu muhitte ve daha uzaklardaki Aleviler için hurafenin, geriliğin ve zavallılığın timsali olarak yaşatılan bu ziyaretgâh etrafında kısırlar, saralılar, sıtmalılar küme küme günlerce sürünür ve bu taş parçasından şifa umar. Mandater idaresinin işlerini kolaylaştıran bu hurafeperestlik bu kör taassub; büyük itina ile muhafaza ve terviç ediliyor [değer görüyor].

Alevi inancını “kör taassub” olarak niteleyen yazar daha sonra Musa Dağ’ın Ermeni köylerinden, bugün Teknepınar ya da Batıayaz olarak anılan Bityas’a geçiyordu. Yazar bölgedeki Ermenilerin Türkçe konuştuğunu vurguluyor ve Bityaslı bir Ermeni ile konuştuğunu söylüyor, onun ağzından Ermeniler ile Türklerin ne kadar ayrılmaz bir bütün olduklarının altını çiziyordu:

Bize servis yapan yerli Ermeniler tam Anadolu Türkçesile konuşuyorlar. Tavır ve edalarında konuşmalarında Anadolu Türk köylüsünden farksız bir çeşni var. Ara sıra kendi aralarında Ermenice de konuşuyorlar. Fakat dikkat ediyorum, bu Ermenice benim şimdiye kadar kulağımın alıştığı bir Ermenice değil: On kelimedenden mesela üçü Ermenice ise beşi Türkçe ve ikisi de bozuk Arabcadır. Bu ziyaret fırsatından istifade ederek oranın münevver bir yerlisile konuştum. Sancak mukadderatının mevzuu bahseldüğü şu sırada kendinin ve soydaşlarının siyasi noktai nazarlarını sordum. Muhatabım bana şu cevabı verdi: “Biz Türklerle asırlardan beri kaynaşmışızdır. Dilimizdeki sözlerin yarısı öz Türkçedir. Âdetlerimiz, anelerimiz, sazımız sözümüz Türklerinkinden farklı değildir. Bugün bile biz Türklerin yüzünden kazanıp geçiniyoruz. Binaenaleyh Türklere bu kadar sıkı kültür ve menfaat bağlarile kenetlenmiş olan bizlerin Türklerden ayrılmamıza imkan yoktur. Sancağın mukadderatına bir Arab veya

herhangi bir yabancı hakim olacağına, Türklerin hakim olmasını ister ve bu yolda onlarla beraber yürümekten çekinmeyiz.” Bu sözler eğer müşahedelerimden edindiğim intibahları teyid etmemiş olaydı, buna nihayet kurnazca bir kompliman nazaretle bakardım.

Naci Akverdi, bölgenin *Musa Dağ'da Kırk Gün* kitabına konu olan günlerini de aktarıyordu, fakat kendi penceresinden. Bu hikâyede “kötü karakter”, Osmanlı'nın “Arap kumandanı” oluveriyordu:

Bityas köyünde de Ermeniler rahat rahat yaşayıp gidiyorlardır. Günün birinde denizden görülebilecek yüksek bir noktadan düşman gemilerine işaret verdiği anlaşıyor ve işaret cihazları yakalanıyor. Tahkikat, tetkikat... Ve nihayet anlaşıyor ki bu hiyanetin içinde Bityashılar da alakalı. O zaman hükümet bu köy halkını tehcir için tertibat alıyor. Tatbikata geçmek istiyor, fakat hiç beklenmeyen bir mukavemetle karşılaşılıyor. Buraya bir alay asker gönderiyor, bunların tenkillerine çalışıyor. Lakin alayın kumandanı bir Arabdır. Köyde mahsur Ermenilerle anlaşıyor. Para alıyor ve onların kaçıp müdafaası daha kolay olan “Musadağı”na yerleşmelerini temin ediyor. Aynı alay bunları bu dağda kırk gün muhasara halinde bulunduruyor. Amma, bu arada bunların düşman gemileriyle muharebesine de göz yumuyor. Nihayet kırkıncı gün, bir gece sahile bir Fransız gemisi yaklaşıyor ve önceden kararlaştırıldığı veçhile bunlar dağdan kaçıp bu gemiye ilticaya muvaffak oluyorlar.

Yazara göre, Musa Dağ'da geçmiş geçmişte kalmalıydı. Öyle ki, Türklerle birlikte yaşamayı seçen ve seven Ermenilerin hiçbir sorunları olmadığı iddia edilmekteydi: “Harb bittikten sonra köylerine dönen Bityashılar o gün bugün kendi hallerinde kazançlarıyla meşguldürler. Pek etliye sütlüye karışmazlar. Yalnız, öğrendiğime göre bugün bir etiket halinde mevdu olan [bırakılan] Antakya-İskenderun meclisi umumisinde [genel meclis] buralı bir Ermeni aza olarak bulunmakta imiş.”¹⁷ Yani bölgedeki Ermeniler Türkiye kamuoyu için çizilen portrede artık “hain” olarak gösterilmiyorlardı. En azından bir süre için... Zira bu dosyanın öncesindeki manşetlerde de hep

17 Naci Akverdi, “Musadağında 40 Gün Macerasının İçyüzü”, *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1936.

aynı vurgu vardı: “Ermeniler de Türklerle Birlik.” Haberlere göre Ermeniler de Türk davasına destek olmaya karar vermişlerdi. Amaç ortaktı: Suriye’den ayrılmak.¹⁸

Tepkilerin hedefindeyse yavaş yavaş Paris yönetimi yer almaya başlamıştı. “İstiklal ve hürriyetlerine derin bağlılıkları ile tanınmış” diye övülen Fransa’nın “Sancak’taki memurları Türk düşmanı unsurların tesiri altında” olmakla suçlanıyordu. Basına göre bölgede Türklerin elindeki topraklar alınmaya başlamıştı:

Türkleri hicrete mecbur tutmak için gayriinsani birçok vasıtalarla başvuruldu. Tunis bankası [Fransız manda yönetiminin bölgede kurduğu banka] adile çalışan bir banka Türklere ağır faizle geniş kredi açtı. Türk çiftçisinin en müşkül zamanında bu kredi kesildi, borçları da ödemeye mecbur tutuldu. İpotekli tarlalar satılığa çıkarıldı ve bu tarlalar uzun taksitlerle Ermeni ve Araplara satıldı. Halbuki borçlu Türkler aynı taksitleri ödemeye hazır bulunuyorlardı.

Bir başka sorunsal her ne kadar “Türk davasına katıldıkları” gururla vurgulansa da Ermeni nüfusun bölgede artırılmış olmasıydı. Çünkü bu kesim, soykırım sonrası Kilikya’dan ayrılmak zorunda kalanlardı. *Cumhuriyet* gazetesindeki bir yazıya göre, Fransa’yla imzalanan antlaşmada aksi belirtilmesine rağmen, bölgede 1936’ya kadar 15 bin Ermeni iskân edilmişti. Bu Ermenilere Türklerin elindeki en verimli topraklar satılmış ve onlar için yeni köyler kurulmuştu.¹⁹ *Tan*’a göre ise Ermeniler özellikle sınır bölgesine yerleştiriliyor ve Fransız yönetimi onlara çok iyi davranırken, diğer tarafta Türk köyleri gittikçe harap oluyordu.²⁰

Yine *Tan* gazetesinden Mümtaz Faik’e göre, bu adaletsiz muamelelerin sebebi bir Türk’ün İskenderun ve Antakya’ya gitmesini zorlaştırmaktı. Bunun için bölgenin tüm bürokrasinin Türkiye karşıtlarının eline verilmişti:

Maarifte, maliyede, adliyede daima Türkiye aleyhine çalışmış adamlar istihdam edilmektedir. Antakya’daki serkomiser Adana’dan gel-

18 “Ermeniler de Türklerle Birlik”, *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1936.

19 “Antakya’da Tazyik”, *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1936.

20 “Antakya 150’liklerin Bozguncuların Elinde!”, *Tan*, 8 Ekim 1936.

me bir Ermeni'dir. İskenderun'da Karabet isminde bir polis müdürü vardır ki, müthiş bir adamdır. Eline geçmiyegöresiniz! Bunların maiyetinde birçok vatansız istihbarat memurları, casuslar çalışır. (...) Adliye'ye gelince: mahkemeler Arapların elindedir. Bunlar Ermeni polisin, Ermeni polisi de Kürt mutasarrıfın, Kürt mutasarrıf da Fransız delegesinin emrindedir. Bu bir dairei fasidedir [kısır döngü] ki yağlı bir ip halinde zavallı Türk vatandaşının boynuna dolanır.²¹

Türkiye basını için iyi Ermeni-kötü Ermeni ayrımı çok netti. Çünkü bir kesim Türkiye'nin yanındaydı. Haberlere göre Sancak'ın Suriye'ye ilhakı haberinin yayılması üzerine Ermeniler, Alevilerle birlikte Türklerin tezlerine destek veriyor; 1927'de Suriye'de kurulan en etkin milliyetçi parti olan, Sancak'ı Suriye topraklarının bir parçası olarak gören ve Fransız mandasıyla "onurlu bir işbirliği"ni hedefleyen Vatanilere (Milliyetçi Blok) karşı çıkıyorlardı.²² Dükkânlar kapatılıyor, şiddetli tezahüratlar yapılıyordu.²³ Basına göre "Türk mandası" isteyen bu kesim Hınçaklardı. Onlar bölgedeki Türklerle çalışmaya hazırdılar.²⁴ "Kötü Ermeniler" ise Taşnaklardı. Türkiye'ye karşı olduklarını açıkça ifade ediyorlardı. Paris'te çıkan ve Ermeni Taşnak partisinin organı olan Ermenice *Haraç* gazetesi, Suriye Ermenilerine Araplarla samimi geçinme ve tetikte olma tavsiyesinde bulunuyordu.²⁵

Türkiye basınına göre Ermenileri kışkırtmak isteyen pek çok kesim vardı. Mesela 150'likler arasında bulunan Kilisli Doktor Sadullah [Sami] da Suriye'nin Türkiye karşısı Vatani Partisi'ne girmişti. Doktor Sadullah'ın asıl hedefi Türkmen aşiretlerini Arap kültürüne sokmaktı, ancak bir Ermeni kadar Ermenice bildiği için Türkiye'den Suriye'ye gitmiş olan Ermeniler arasında da hayli nüfuzu vardı.²⁶ Fakat başarılı olması zordu, çünkü Ermeniler arasında Türklere destek

21 Mümtaz Faik, "Cenup Röportajları: 2", *Tan*, 14 Ekim 1936.

22 Vataniler için bkz. Philip Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945* (Princeton: Princeton University Press, 1978), s. 250-251.

23 "Antakya'da Yeni Bir Hadise", *Tan*, 9 Ekim 1936.

24 "Hınçak Ermenileri Türk Mandası İstiyorlar", *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1936.

25 "Suriye Ermenileri", *Tan*, 17 Ekim 1936.

26 "Bir Hain", *Tan*, 19 Ekim 1936.

verenler çoğunlukta idi ve bunu bir sembol ile göstermeye başlamışlardı bile: şapka. Zira şapka takmak, Aralık 1934'te Türkler arasında ve Temmuz 1936'da Fransız askerleri ile Türkler arasında şiddet olayları yaşanmasına sebep olduktan sonra bölgedeki Kemalistlerin sembolü haline gelmişti. Bölgedeki Arap milliyetçileri "sıdara" adı verilen başlığı giymeye başlarken, bölgenin geleneksel Türk eliti, Ermeniler ve Arap Ortodokslar fes takmaya devam ediyordu.²⁷

Türkiye'nin basın yoluyla yaptığı propaganda Fransa'nın tepkisiyle karşılaşacaktı. Sonunda *Cumhuriyet* gazetesinin bölgedeki muhabiri sınır dışına çıkarılacak ve bu süreç gazetede yeni bir yazı dizisine dönüşecekti. Daha önce Musa Dağ ziyaretini kaleme alan Naci Akverdi yazı dizisine Fransız istihbarat zabitiyle girdiği münakaşayla devam ediyordu. Fransız zabiti Akverdi'ye Ermenilerin Sancak Türklerinin davasına olan desteğini nereden öğrendiğini soruyordu. *Cumhuriyet* muhabirinin yanıtıysa "Ya sev ya terk et" vurgusu yapan bir Ermeni'nin sözleriyle olacaktı: "Sancak'ta Türklerle beraber yürüyemeyen Ermeni, kalsın Ermenistan'a gitsin." Fransız yetkili, muhabirin "asılsız ve uydurma" haberler verdiğini vurguladıktan sonra Sancak'ta kalması için tek şart koşmaktaydı: "Bölgeden aldığı bilgilerin Sancak yönetimi tarafından teyit edilmesi."²⁸ Ancak muhabir bu şartı kabul etmeyecek, sonraki tartışmalarını bir gün sonra yine yazısına taşıyacaktı.

Fransız istihbarat zabiti ile *Cumhuriyet* muhabiri Naci Akverdi'nin sıkı tartışması nüfus üzerinden devam ediyordu. Türkiye'de basın Sancak'ın Türk nüfusunun 300 bin olduğunda ısrarlıydı. Fransız yetkilinin rakamlarına göre ise bölgedeki toplam nüfus 210 bindi ve bu sayının sadece 78 bini Türk, Kürt ve Çerkes'ti. Bu tabloya göre Sancak'ta 24 bin Sünni Arap, 65 bin Alevi Arap, 14 bin Ortodoks Arap, 28 bin Ermeni yaşıyordu. 15 bin Latin Katolik, Maruni, Süryani Katolik, Protestan ve Yahudi'yle birlikte toplam nüfus 210 bindi.

27 Sarah D. Shields, *Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy in the Middle East on the Eve of World War II* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 23-36.

28 Naci Akverdi, "Suriye ve Antakya'da Tetkikler", *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1936.

Akverdi, bu istatistiklere tepki gösterirken, 1918'te Fransız idaresinin ABD tahkik heyetine verdiğini iddia ettiği Kilikya'daki nüfusa dair bilgileri hatırlatıyordu. Bu bilgilere göre, Kilikya'da toplamda 300 bin olan nüfusun dağılımı şöyleydi: 70 bin Türk, Kürt ve Çerkes, 40 bin Alevi Arap, 10 bin Alevi Türk, 50 bin Rum Ortodoks, 100 bin Ermeni ile 30 bin Maruni, Süryani, Keldani, Asuri ve Protestan. Akverdi'ye göre, Fransızların o zaman da nüfusu bu kadar çeşitli göstermesinin sebebi belliydi:

Bu listede Kilikya'da bu kadar çeşitli anasır [unsurlar] gösterilmiş olmasına hayret etmemek lazımdı. Çünkü maatteessüf umumi bir kaide vardır: Bir ülkeyi işgal ve idaresi altında bulundurmak isteyen her yabancı kuvvet, oradaki insanları böyle muhtelif unsurlara ayırıp, mevcut milli hüviyeti silmek ister. (...) Fakat ne garibdir ki, bu listeyi neşreden aynı Fransa, çok geçmeden Kilikya'nın tam ve kamil bir Türk yurdu olduğunu itiraf ve tasdik faziletini göstererek o toprakları hakiki sahibine bırakmakta tereddüd göstermedi.

Cumhuriyet muhabirine göre, Sancak meselesi de Kilikya'daki gibi nihayete erecekti, çünkü nüfus istatistiklerinin göstermediği bir durum söz konusuydu: "(...) Sancak bütün hüviyeti[yle] Türk'tür, Kilikya kadar ve Kilikya gibi Türk'tür. Bakınız hürriyet isteyen bu Sancak'ta yükselen Türk sesi çok kuvvetli çıkıyor. Bu kuvvetli ses, pek öyle 60-70 bin kişinin çıkaracağı sese benzemiyor."

Fransız subay, Türklere "asayiş bozmayan" her türlü eyleme izin verdiklerini söylüyor fakat bu protestoların kaynağını da bildiklerini ortaya koyuyordu: "Bu yüksek dediğiniz seste, daha ziyade hududun şimalinden alınma kuvvet vardır. Biz onu da biliyoruz. Mesela sizin bile burada bu maksadla bulunduğunuzun farkındayız."²⁹ Yani Fransızlara göre Ankara planını devreye sokmuş, İskenderun Sancağı için elindeki kozları oynamaya başlamıştı. Bunun yollarından biri de basındı. Türkiye basını ise Ermenilerin büyük bölümünün Ankara'ya destek verdiği imajını yaratmaya çalışıyordu. Bu gidişattan rahatsız olan kesimler de sesini yükselmekteydi. Türkiye basınının da yer verdiği gibi, Paris'te Taşnakların çıkardığı *Haraç* gazetesi Tür-

29 Naci Akverdi, "Suriye ve Antakya'da Tetkikler", *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1936.

kiye basınının artan Sancak ilgisinin farkındaydı. *Haraç* gazetesine göre, Türkiye hususi çıkarı olduğu durumlarının zeminini her zaman gazeteler üzerinden hazırlardı. Yazı, Sancak'ın Türkiye'ye bağlanmasının Ermeniler için yalnızca toprak gasbı değil, farklı bir komplonun hazırlığı olduğu konusunda Paris ve Suriye'deki Ermeni ileri gelenlerini uyarıyordu. Son dönemde muhacir Ermenilerle ilgili Türkiye'deki yayımlara dikkat çeken yazıya *Cumhuriyet* gazetesi yanıt veriyordu:

Bu gülünç, gülünç olduğu kadar da garazkarane [düşmanca] yazılmış olan yazıda güdülen gaye Sancak Türklerinin istiklal haklarını balta-lamaktan ibarettir. Bittabi bu saçma sapan yazıların hiçbir tesir yapamayacağı meydandadır. Sancak Türkleri er geç hakları olan istiklale kavuşacaklardır.³⁰

Sancak davasına, Türklerin "istiklale kavuşma çabası"na kimin daha çok destek olduğu konusu Türkiye basını içinde rekabet alanıydı. Tartışmanın fitilini ateşleyen *Cumhuriyet* gazetesinin 24 Ekim'deki haberi olacaktı. Başlığı "Antakya Ermenileri Tamamen Türklüğe Bağlıdır" olan yazının spotunda "Tan gazetesinin verdiği haberler baştan başa uydurmadır" deniliyordu. O haber Ermenilerin telaş içerisinde olduklarıyla ilgiliydi:

Tan gazetesinin İskenderun muhabirinden aldığı ve "İskenderun Ermenileri telaş içindedir" başlığıyla neşrettiği yazı tamamen yanlıştır. Bir takım politikacıların kurbanı olarak ana yurddan ayrılmış olan bu adamlar, Türklerden uzaklaşmamışlardır. Bilhassa dil, terbiye anane bakımından tamamen Türklere bağlıdır. Vakıa Ermenilerin kendilerine mahsus bir dilleri ve yazıları vardır. Fakat bu dil ve yazı pek nadir olarak kullanılmaktadır. Bugün Anıman'da, İran'da, Irak'ta, iç Suriye ve daha birçok yerlerde güzel Türkçemizin yaşamasına yardım ediyorlar. Bu kadar kuvvetli benzeyiş ve anane bağları varken bilhassa mezheb ve milliyet ayırmadan herkese müsavi ve aynı suretle tatbik edilen cumhuriyet kanunlarını bilip takdirle bahseden Sancaklı Ermeniler biz Türklere karşı aykırı hareket etmiyorlar. Bilakis neticeyi bizim gibi sükûnetle bekliyorlar.³¹

30 "Sancak'ın İstiklali Etrafında bir Ermeni Gazetesinin Garazkarane Yazıları", *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1936.

31 "Antakya Ermenileri Tamamen Türklüğe Bağlıdır", *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1936.

Tan gazetesi gerçekten de Ermenilerin telaş içerisinde olduğuna dair bir haber vermişti. Ancak habere göre bu ruh hali sadece Kilikya'dan gelenlerde bulunuyordu. Mümtaz Faik'in haberinde, "Son sevinçli haberler, Türkiye'den buralara kaçan Ermeniler arasında büyük bir telaş uyandırmıştır. Bunlardan mühim bir kısmı daha cenuba [güneye] gitmek üzeredirler" denilmiştir:

Bunların yegane maişetleri [geçim kaynağı] kaçakçılıktır. Bu maksatla kaçakçılara eşya satan mağazalar açmışlar, Türkiye'nin ticaret müvazenesini [denge], iktidasiyatını gizlice vurmak için ellerinden geleni yapmaya koyulmuşlardır. Şimdi bunların çenelerini bıçak açmamaktadır.

Cumhuriyet gazetesinin aktardığı doğrudur fakat zamanlaması tartışmalıydı. *Tan* gazetesindeki yazı bir ay öncesine aitti. *Tan*'a göre, bir ay önce yazılmış bir yazının bu üslupla tekzibi gazetecilikte görülmemiş bir hakaretti ve gazete haberinin arkasındaydı:

Bu telgrafta o günler için gayritabiilik yoktur. Çünkü Sancak münakaşaları ilk başlayınca Sancak Ermenileri muvakkat [geçici] tereddüt ve telaş dakikaları geçirmiş olabilirler. Fakat hepimiz biliyoruz ki Sancak Ermenileri ortada kendileri için telaş edecek bir mesele olmadığını ondan sonra derhal kestirmişler ve çok dürüst ve dostane bir hareket tarzı takip etmişlerdir. Zaten bir avuç müfrit muharrik [aşırı kışkırtıcı] istisna edilirse dünyanın her tarafındaki Ermeniler arasındaki Türk dostluğu ve dilimize, musikimize, kültürümüze bağlılık hayret edecek bir derecededir. Amerika'da bulunan Ermenilerin birçoğu kendi kendilerini Türk diye tanıtmaktadır.³²

Cumhuriyet ile *Tan* tartışıyor olsalar da bir noktada birleşeceklerdi: yurtdışında yaşayan Ermenilerin Türkiye'ye olan sevgisi. Aynı gün *Cumhuriyet*'te Yunus Nadi'nin başlattığı yazı dizisi "Hazin bir Macera: Türkiye'den Giden Rumlar ve Ermeniler" oluyordu. Nadi Antakya ve İskenderun'daki durumu hatırlatıp "Çoktan beri kalbimizde toplanmış olan duyguları ortaya koymak isteriz" diye yazıyor, ardından, yurtdışında karşılaştığı Ermenilerle olan iyi diyalogları aktarıyordu. İlki sekiz yıl önce Bükreş istasyonunda bir lokantadaydı:

32 "Cumhuriyet'in bir Tekzibi", *Tan*, 25 Ekim 1936.

Köstence'den Bükreş'e gitmiştik. Bir saat sonra oradan kalkacak diğer bir trenle Almanya'ya geçecektik. Bir öğle yemeği yemeğe ancak vakit vardı. İstasyon lokantasının masasına oturduk. Servis muntazam değildi. Rumence bir yemek listesi bırakan garson,

– Fransızca bir liste yok mu?

Sözümüzü ya işitmemiş, ya anlamamış, herhalde hiç aldırmayarak uzaklaşmıştı. Anlamadığımız bir dilde olmasına zamimeten [ek olarak] şapilografla çoğaltılmış liste okunmaz bir haldeydi.

Derd anlatmak için telaşlı bir isticalle [hız] garsondan garsona atlar-ken anlaşılan kendi kendimize Türkçe olarak hiddet emareleri sözler de sarfetmiş olacağız ki bunlardan biri şimşekle vurulmuş gibi irkildi ve hemen koşarcasına yanımıza gelerek Türkçe dille:

– Yoksa efendim siz Türk olmayasınız?

Diye sordu ve müspet cevap alınca:

– Anladım, İstanbul'dan geliyorsunuz. Canımın içi memleket. Kimbilir Boğaziçi daha ne kadar ve ne kadar güzelleşmiştir. Öyle mi efendi, öyle değil mi efendi?...

– Peki, sen kimsin ve bu ne Türkiye hasreti böyle?

– Bilir miyim ben kimim? İşte bir Ermeni. Sankim asker olmayalım diye memleketten buralara düşmüştük. Derken memlekete dönemez olduk ve işte maskara gibi buralarda sürünüp gidiyoruz. Boğaz'da bir kere balığa gitmeyi dünyanın en büyük şehirlerinde yaşamaktan üstün tutan bir ateşle yana yana kavuruluyorum. Şimdi ben size hizmet edeyim efendi. Fransızca liste mi? Adam, ne yapacaksınız Fransızca listeyi. Yiyebileceğiniz yemekleri ben size söyleyeyim. Buraların her yemeği biz İstanbulluların hoşlanabileceğimiz şeyler değildir. Ben size bizim için en muvafık gelebilecek yemekleri söyleyeyim de onlardan siz seçin, olmaz?..

Oldu gitti ve bütün yemeğin devamınca Ardaş'la kendi halinden, memleket ahvalinden bahsettik. Memleket gözünde öyle tütüyordu ki. Dönmek umudu yoktu. O kadar ki bu hususta benden hatta umudsuz bir meded ummaya bile dili varmıyordu. Gideceğimize yakın kendisine:

– Ardaş, elbet içinden ah bir memlekete gidebilsem diyen bir hasret geçiyor elbet.

Dedik. Kara kara baktı, acı acı güldü. Söylemiyordu. Söylesene diye ısrar ettik. Ağır ağır söylendi:

– Nerede o günler a beyim, ah o dediğin şey bir olabilse asker değil a, ömrümün geri kalan bütün günlerinde hep kul köle olmayı cana minnet bilirdim.

Yunus Nadi, “kul köle olmayı” bile canına minnet sayacak kadar Türkiye’ye bağlı bir Ermeni portresini paylaştıktan sonra bir arkadaşının yaşadığı ve “daha şatafatlı” diye nitelediği bir anlatıyı aktarıyordu. Bu “macera”nın yaşandığı yer ise Ermen Soykırımı sonrasında hayatta kalanların Avrupa’da yoğun olarak sığındıkları şehir, Fransa’nın güneyindeki Marsilya’ydı:

Macera Marsilya’da cereyan etmiştir. Bu macera değil, sadece bir müşahededen [gözlem] ibarettir. Marsilya’da ve civarında Türkiye’den gitmiş birçok Ermeni vardır. Arkadaş orada tanıdığı birkaç Ermeni’yle tesadüf etmiş. Bunlar kendisile çok meşgul olmuşlar. İçlerinden biri onu mutlaka Marsilya civarındaki evine götürmek istemiş ve hususile ertesi gün:

– Evde bahsetti, çoluk çocuk illa getir diye musır [ısrarcı] oldular. O kadar ki ellerinden peki getiririm diye ancak kurtulabildim. Allah aşkına bize gidelim.

Diye ısrar etmiş. Arkadaş anlatıyor:

– Gittim. Beni uzun gurbet yollarında yakalanmış bir kardeş gibi karşıladılar. Nerede ise kadın, çoluk çocuk hep boynuma sarılacaklardı. Alaturka bir rakı sofrası. Hep Türkçe plaklar çalan bir gramofon. Alaturka yemekler ve hep memleket lakırdılar, hep hasreti çekilen yurdun sönmez ebedi aşkı. Türk kültürü bu adamların iliklerine kadar işlemiş, Marsilya civarının bir köşesinde tepeden tırnağa hep onu yaşıyorlardır.

Yunus Nadi’ye göre böyle anlatıların “onlarcası, yüzlercesi” daha vardı. “Antakya, İskenderun ve havalisi Ermenilerinin Türklüğe bağlılıkları” da bu nedenleydi.³³ Nadi, sadece bir yazıyla yetinmeyecek ve bu konuda yazmaya devam edecekti. Bir sonraki yazısında Marsilya’daki Ermeni ailenin ağırladığı Türk’ün aslen Antakyalı olduğunu söylüyor ve paylaşılan ortak kültüre vurgu yapıyordu:

33 Yunus Nadi, “Hazin bir Macera: Türkiye’den Giden Rumlar ve Ermeniler”, *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1936.

Asla fazla sayılmayacak teferruat olarak şunu da ilave edelim ki Marsilya civarındaki muhacir Ermeni evinin Türk misafire çıkarılan hep alaturka yemekleri arasında cenub [güney] havalimize mahsus çiğ et köftesi de vardı!... Bu ailenin arkadaşımıza tevdi edebildiği [vermek] en samimi hissi şu olmuştur:

– Mal ve mülk namına habbe [tahıl tanesi] istemeyiz, ah bir memlekete (yani Türkiye’ye) dönebilsek! Olmayacak şey olduğunu bilmiyor değiliz. Fakat onu böylece söylemek bile bizim için bir tesellidir. Marsilya civarında Türk kültürü yaşatan ve Fransa’da dahi ev dili olarak ana, baba, çoluk çocuk hep Türkçe konuşan bu ailenin tali-hindeki derin hüznün ve hasreti sezmemek kabil midir?

Yunus Nadi, geçmişte yaşananları zorunluluk olarak nitelese de çekilen acıların farkında olduğu izlenimi vermeye çalışıyordu:

Şimdi memleketten uzaklaşmış olmak vaziyetinde memlekete bu kadar aşkla bağlılığın hakikaten kalbe dokunan ileri derecelerini gördüğümüz bu Ermeni ve Rum eski vatandaşlara yazık olmuştur gibi görünür. Ona şüphe yok. Fakat bu hazin akıbetlerin bu suretle tahakkuku, zamanlarında başka türlüşünü düşünmeye imkan olmayan feci bir zaruretti. Şimdi tarihi altüst eden ve onu yeni şekillerde düzelten hadiselerden az çok uzaklaşmış olduğumuz içindir ki vaziyeti daha serinkanlılıkla mütalea edebiliyoruz ve çıplak hakikati, onlar ve biz, hepimiz sonsuz bir hüznün ve elemle alık alık temaşa ediyoruz.³⁴

Cumhuriyet gazetesi Ermeni diasporasıyla ilgili olumlu yazılarına bir süre daha devam edecekti. Taşnaklar tartışmasız “kötü” safta tutulurken, “iyi Ermeniler” safına Hınçakların ardından Ramgavarlar da ekleniyordu. Partinin Paris’teki yayın organı *Abaka*’nın 22 Ekim’deki yazısı Türkçeye çevrilerek okuyucularla paylaşılıyordu:

Suriye gazetelerinin neşriyatına rağmen İskenderun ve Antakya meselesinin Türkiye ve Türkler lehine halledileceği muhakkaktır. Esasen Türk-Fransız muahedesi [antlaşma] ahkamı [hükümler] mucibince Suriye’den ayrılmış olan Sancak yarım istiklaline kavuşacaktır. Bu takdirde Sancak halkı mahalli hükümetin kanunlarına tabi olacaktır. Sancak Ermenileri mebusan intihabına [milletvekili

seçimi] iştirak etmemeye karar vermekle pek isabetli hareket etmişlerdir.³⁵ Ermenilerin bu dürüstlüğünü tenkid eden Suriyeliler yarın hiçbir şekilde Sancak Ermenilerini müdafaa edemeyeceklerini kabul etmelidirler. Diğer memleketlerdeki Ermenilere gelince, onlar da mazideki müessif [üzüntü verici] hadiselerin tesirile Sancak Ermenilerinin tuttuğu doğru yolu tenkid etmemelidirler. Bilakis her hususta muzaheret etmelidirler. Sancak Ermenileri, Arablara şunu söyleyebilirler: “Sizden gördüğümüz misafirperverliği inkar etmiyoruz. Fakat hiçbir zaman şu hakikati de unutmuyoruz ki gerek bu topraklarda, gerek Türk hududları dahilinde kalan topraklarda ecdadımız asırlarca Türklerle kardeş hayatı yaşamıştır. Bu sebeble, bazı vaziyetlerin icabı olarak bugün yabancı idaresi altında bulunan Sancak’ı her şeyden evvel kendi öz memleketi addettiklerinden, Türklerden ayıramazlar.”³⁶

Gazetede Ramgavarlar Ankara’nın tezine yakın gösteriliyordu, ancak Beyrut’ta Ramgavar hareketinin gazetesi *Zartonk*’un “Türkiye karşıtı bir tavır sergileyerek Türkiye’deki Ermenileri bu doğrultuda kışkırttığı” iddiası İçişleri Bakanlığı’nın 29 Haziran 1936 tarihli yazısıyla Başbakanlık’a bildirilecekti. Özellikle Türkiye’ye karşı olduğu konuyla Sancak’la ilgiliydi.³⁷ Fakat bu bile Türkiye basınında esen bahar havasını engellemiyordu. Yunus Nadi, Ankara açısından “olumlu” gelişmeler ışığında açılımını büyütüyordu. Nadi’ye göre, Taşnaklar haricindeki Antakya ve çevresindeki Ermeniler bütün Türkiye’de uyandırdıkları bu fikir ve hislerden dolayı belki geçmişin hatalarını tamire vesile teşkil edecek çok hayırlı bir iş görmüşlerdi. Bu “iş”lerden biri de 1915 ve sonrasındaki kırılmaydı. Yunus Nadi, sözü üstü kapalı olarak bu konuya getirip “yalnız bir tarafın değil, her tarafın hatalarile olup bitmiş işlere” Türk okuyucularının da çok “teessüf ettiklerinin” altını çiziyordu.

Nadi, Ermenilerin Sancak’taki diğer azınlıklara da örnek olduğunu söylüyordu. Ona göre, “Ermenilerden sonra Alevilerle Museviler

35 Kasım 1936’da Suriye’de yapılan genel seçimleri kastediyor.

36 “Haricdeki Ermeniler de Türk Tezile Birlik”, *Cumhuriyet*, 5 Kasım 1936.

37 BCA, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı, 030.18.01.02.84.64.05, 7 Temmuz 1938.

dahi Türk tezinin isabet ve makbuliyeti üzerinde ittifak” ediyordu. Yunus Nadi, Türk tezini de şöyle açıklıyordu:

Şimdiki davamızsa olduolaşıya Türk olan İskenderun, Antakya ve havalisinin hatta Türkiye’ye ilhakı bile değildir. Biz Suriye’nin istiklali mevzuu bahsolmadığı bir zamanda Fransa’nın bu Türk kıtasına tanıdığı muhtariyet haklarının, Suriye’ye verilecek bir istiklal muahedeye bağlanırken lazım ve layık olduğu şekil ve surette tahakkuk ettirilmesini istiyoruz. Suriye nasıl, Lübnan nasıl Fransa ile akdedilmiş bir ittifak muahedesi mucibince kendi kendilerini idare edeceklerse İskenderun, Antakya ve havalisinin dahi tıpkı öyle bir muahede ile kendi kendisini idareye iktidar olunması [iktidar kazandırmak] lazımdır diyoruz.

Nadi, bu çıkışına şahit olaraksa bölgedeki azınlıkları işaret edecekti. Bu kez listesinde Ermeniler ve Alevilerin yanı sıra Yahudiler de vardı.³⁸ Sancak diken üstündeydi. Gözler Suriye’deki Kasım 1936 seçimlerine ve Sancak’ın bu seçimlerdeki tutumuna çevrilmişti. Bu seçimler kritikti çünkü Fransa-Suriye Antlaşması’nı onaylayacak Meclis için seçimler yapılacaktı. İki dereceli yapılacak seçimler öncesi Türkiye tansiyonu yükselttikçe yükseltiyordu. 14-15 Kasım olarak planlanan birinci derece seçimler öncesinde Mustafa Kemal, 1 Kasım’daki nutkunda “Milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük bir mesele, hakikî sahibi öz Türk olan İskender[u]n – Antakya ve havalisinin mukadderatıdır” demiş ve eklemişti:

Daima kendisi ile dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda, tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler, alakamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar...³⁹

Bu çıkış yapılmıştı ama Ankara’nın bir sonraki hamlesi ne olacaktı? Dünya kamuoyu bunu beklerken, Mustafa Kemal sinirliydi. Bu kızgınlığını Sancak’la ilgili özel olarak görevlendirdiği Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak’a iletmışti: “Antakya, İskenderun için bana nutuk söylediniz. Fakat ortada bir şey yok.”

38 Yunus Nadi, “Antakya Meselesinde Ermenilerden Sonra Aleviler ve Museviler”, *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1936.

39 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt XIII, 1 Kasım 1936, s. 6-7.

Mustafa Kemal etrafındakilere çıkışmış, bölgeye gitme kararı almıştı. Soyak bu durumu Abdurrahman Melek'e, "Dahiliye Vekili ile görüştüğünüzde etraflıca konuşarak size yapabilecekleri yardımın şeklini tespit edin. Evvela Suriye intihabına iştirak etmemek suretiyle başkaldırma vaziyeti ihdas edin. Bundan sonra bakalım cereyan neler gösterir. Ona göre hareket ederiz" diye aktaracaktı.⁴⁰ Hedef belliydi. Türk tarafı boykot uygulayacak, Sancak'ta ipler sonuna kadar gerilecekti.

"Antakya-İskenderun Havalisinin İsmi Bundan Böyle Hatay'dır"

Ankara, "40 asırlık Türk yurdu" miti ile ürettiği "Hatay" ismini de bu süreçte resmen yürürlüğe sokuyordu. Mustafa Kemal, başyaveri Celal Bey aracılığıyla Tayfur Sökmen'i yanına çağırıyordu:

Antakya-İskenderun ve havalisinin ismi bundan böyle Hatay'dır, cemiyetinizin adını "Hatay Egemenlik [orijinal isminde Erkinlik] Cemiyeti" olarak değiştirin ve faaliyetinizi bu isim altında yürütün, Cemiyet merkezi yine İstanbul'da kalmak üzere, Mersin, Dört Yol, Hassa, Kilis'te şube açın; fakat denizden, karadan hatta dağdan Hatay'a gidip gelmesi daha kolay olacağı için faaliyet merkeziniz Dört Yol şubeniz olsun. Bu şube açıldığı zaman Antakya'daki Cemiyetin adı da değişerek Hatay Egemenlik Cemiyeti adını alsın.⁴¹

"40 asırlık Türk yurdu" çıkışının ardından Sancak meselesinde bir kez daha Adana kritik bir öneme sahip olmuştu. Hatay Erkinlik Cemiyeti'nin faaliyet merkezi o dönem Adana'ya bağlı olan Dört Yol'a taşınıyordu. Böylece sıra Hatay'daki Türklerin örgütlenmesi sürecine gelmişti. Bu sadece kurulan Hatay Halk Partisi ile sınırlı kalmayacak, yerel hazırlıklar dört bir koldan ilerleyecekti. Herkes seçimleri beklerken *Tan*'ın foto muhabiri Remzi Ar, "Antakya ve İskenderun filmi" çekmenin peşindeydi. Yaşadıklarını da *Tan*'a aktaracaktı:

⁴⁰ Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, s. 70.

⁴¹ Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu*, s. 139.

Bir gün şehrin [Antakya] umumi manzarasını almak için minareye çıkmak lazım geldi. Arkadaşlarla beraber camiye gittik. Onlar aşağıda kaldı. Ben yalnızca minareye çıktım. Filmi çevirdim. Muhtelif resimler aldım. Fakat içime bir şüphe düşmüştü: “Belki çakılmıştım. Belki beni minarenin kapısında yakalayacaklardı.” Her ihtimale karşı sinema makinesini minarenin şerefesinde bıraktım ve yalnız fotoğraf makinesiyle aşağıya indim. Şüphe etmekte hakkım varmış.

Remzi Ar yakalanarak karakola götürülüyor, karşısına Ermeni bir komiser çıkıyordu:

Karakolda komiser Karabet’le karşı karşıyayız. Komiser eski Osmanlı polislerindendir. Umumi Harp’ten sonra Suriye hizmetine geçmiş ve onlar için çalışmaya başlamıştır. Bana ilk sualı şu oldu:

– Siz kimsiniz? Burada ne arıyorsunuz?

Ziyarete geldim dedim, enteresan bazı manzaralar gördüm ve resim çıkarıyorum. Komiseri daha derin şüphelere düşürmemek için Rıfat müdahale etti:

– Gazetecidir dedi, resim alıyor. Şehrin manzarasını almak da yasak değil ya...

– Evet amma sinema alıyor.

– Hayır sinema makinesi değil, fotoğraf makinesi!...

Bunun üzerine Karabet makineyi adamakıllı muayene etti, fakat bir türlü de karar veremedi. Bu fotoğraf makinesiydi. Fakat içinde sinema filmi gibi film vardı. Acaba sinema makinesi olmasın?

Karabet meseleyi halledemedi. (...) Sonradan bana dedi ki:

– Bu makine ile film çekemezsiniz. Bunu şimdi mühürleyeceğiz.

Filmlerinizi de alacağız. Sonra huduttan çıkarken mühürlü makineyi gösterir, filmlerinizi alırsınız.

Bundan sonra makineyi sıkı sıkı bağladılar. Üzerine kırmızı balmumu döktüler ve Karabet Efendi bu kırmızı balmumunu kocaman bir mühürle mühürledi ve sakladı. O bu işleri yaparken minarenin şerefesinde bıraktığım sinema makinesi çoktan yerini bulmuştu. (...) Nihayet bir gün Karabet Efendi makineyi geri vermeye razı oldu. Ve hudutta mührün göstererek filmlerimizi de geri alabileceğimizi söyledi.

Böylece sorun çözülmüş, Remzi Ar bölgede film çekmeyi başarmıştı.⁴² “Bin bir türlü gazeteci hileleri ile” İstanbul’a gizlice getirilen film, 12 Kasım’dan itibaren Sümer Sineması’nda gösterilmeye başlanıyordu.⁴³ Tüm dünyanın adım adım izleyeceği gelişme ise Suriye’deki genel seçimleriydi. Bu seçimlere Antakya ve İskenderun’un çevresinin ne kadar dahil olacağı merak konusuydu.

14-15 Kasım’da gözler katılım oranlarındaydı. İlk gün bir kısım Ermeni, Arap Ortodokslar ve Alevilerin de dahil oldukları Sancak halkının %80’inin seçime katılmadığı duyuruluyor,⁴⁴ daha sonra bu oran basında %90’a, 95’e kadar çıkıyordu.⁴⁵ Sonuç ise basında %95 diye açıklanacaktı.⁴⁶ Manda yetkililerinin aldıkları sert yöntemler sonuç vermemişti, katılım çok düşüktü. Üstelik sadece Türk tezine bağlı olanlar arasında da değil. Beyrut Başkonsolusu Feridun Cemal Erkin, Antakya’daki Türkler arasında katılımın %2,5’ta kaldığını, onların da “görevlerini kaybetmekten korkan çöpçü vs. gibi müteva-zi insanlar” olduklarını belirtiyor, öte yandan yaklaşık %20 oranında seçime katılmış gözükten Ortodokslar ile %40 katılım gösteren Aleviler arasında oy kullanmayanların nedenlerinin “Türk tezine yürekten eğilim mahiyetini arz etmediğinin” altını çiziyordu.⁴⁷

Bu süreç sessiz sakin de geçmiyordu, çatışma haberleri gelmekteydi. Mesela Kesab’da Ermeniler arasında adaylık için kavga çıktığı, 2 kişinin öldüğü, 6 kişinin yaralandığı haberleri geliyordu.⁴⁸ Ermeniler arası bir başka çatışma alanı Kırıkhan oluyordu. Basına göre “Türk davasını güden” Hınçaklar, Taşnaklardan birkaçını yaralıyordu. Sonuç olarak Ermenilerin büyük bir kısmı Sancak Türkleri gibi seçime katılmamıştı. En azından basına göre... Ve bu Cumhuriyet gazetesinin manşetine göre “Hakkın Zaferi”ydi.⁴⁹ Bu “zaferin” kesin

42 Remzi Ar, “Tan’ın Sancak’ta Çektirdiği Filmin Macerası”, *Tan*, 12 Kasım 1936.

43 “Tan’ın Sancak Filmi”, *Tan*, 11 Kasım 1936.

44 “Antakya’da Vaziyet Nazik Bir Safhada”, *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1936.

45 “Antakya’da Halka İşkence Yapılıyor”, *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1936.

46 “Hakkın Zaferi”, *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1936.

47 Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 92.

48 “40000 kişilik Yerde 190 Kişi Rey Verdi”, *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1936.

49 “Hakkın Zaferi”, *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1936.

sonucu 20 Kasım'da gazetelerde yer alıyordu. Antakya'da 5 bin 829 kişiden 319'u oy vermişti. Türkiye basınına göre oy veren gruplar şunlardı: Memurlar, jandarmalar ve "Taşnak Ermenileri."⁵⁰

İstanbul Ermenilerinden Sancak'taki Ermenilere Mesaj

Taşnaklar, Ankara'nın ve Türkiye basınıının eleştirilerinin hedefinde yer almayı sürdürürken, geri kalan Ermeni toplumu için olumlu açıklamalar gazetelerde yer alıyordu. Dönemin Ermeni Patriği Mesrob Naroyan, bölgedeki Ermenilerin seçime katılmayışını takdir edecekti:

Tarihte Türk ve Ermeniler hakikaten bir ırk ve bir millet halinde yaşamışlardır. Çok teessüf olunur ki İmparatorluğun sonlarına müteakibil bazı hatalar bu iki kardeş ırkı anlaşılamazlığa sevketmiştir. Hepimiz için mesud bir feyiz ve inkişaf devri açan Cumhuriyetimizin teessüsünden [kurulma] sonra, bu anlaşılamazlık tamamen zail olmuş [ortadan kalkmak] ve iki kardeş gene tarihi beraberliğine kavuşmuştur. Bu bahtiyar Cumhuriyet devri başladıktan sonra sade Türkiye dahilindeki Ermenilerin değil, yurd haricindeki Ermenilerin de bizim gibi düşünüp gene bizim gibi duygularla mütehassis oldukları kanaatindeyim. Binaenaleyh Antakya'daki Ermenilerin oradaki Türk kardeşleriyle müşterek düşünmelerini müşterek hareket etmelerini müşterek hedefe yürümelerini tabii addeder ve Ermeni aleminin en büyük dini reisi sıfatile bu hareketi takdir eylerim. Antakya'daki Ermenilerin bu dürüst, makul ve namuskar hareketleri Türkiye'deki Ermenileri de memnun ettiğine hiç şüphem yoktur. Esasen dini akidelerimiz de bilhassa aynı toprakta yaşayan bu insanlar arasında tam kardeşlik münasebatının teessüsünü emretmektedir. Gerek Ermenilerin ve gerek benim en samimi hislerimize tercüman olan bu sözlerimin muhterem "Cumhuriyet" gazetesi vasıtasile ilanına fırsat bulmuş olmak benim için bir bahtiyarlıktır.

50 "İntihabın Kat'i Neticesi", *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1936.

Patrik'in ardından bir başka görüşü alınan isim Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Cismani İdare Heyeti Reisi Bedros Horasancıyan oluyordu:

Hayatının uzun bir kısmını Türklerle birlikte ve Türk devleti hizmetinde geçirmiş bir adam sıfatile söylemeliyim ki en büyük gayem, aynı yurdun çocukları olan iki kardeş ırkı his ve fikir birliğinde azami inkişaf etmiş ve kuvvetlenmiş bir kütle halinde görmektir. Cumhuriyet idaresi bunların hemen hepsini bize idrak ettirdi. Bugün Türkiye'de Türk ve Ermeni diye bir ayrılık yoktur. Bu hakikati görmek istemeyenler vaziyete kasten göz yumanlardır. Dışarıda bulunan Ermenilerin ekseriyeti bunu görüyorlar ve Türk vatanındaki bu birliğe bir taraftan gıpta ederken diğer taraftan kendileri de bulundukları yerlerde aynı birliği tesise bütün gayretleriyle çalışıyorlar. Antakya'daki Türk-Ermeni tesanüdü [karşılıklı yardımlaşma] bunun en parlak misalidir. Oradaki Ermenilerin Türklerle birlik ve beraberliklerini takdir ve tasvib ile karşıladığımızı söylemeğe lüzum bile görmem. Tarihi ve ananevi [geleneksel] Türk-Ermeni kardeşliği yalnız Türkiye'de değil, her yerde ve bütün kudretile ilelebet yaşayacaktır.

Son söz, Ermeni Cemaati Umumi Meclisi Reisi Doktor Andre Vahram'a bırakılıyordu:

Her şeyden evvel şunu söylemeliyim ki ben cemaat işlerine Atatürk devrinin feyizli başlangıcı ile beraber karışmış bir vatandaşım. Bu ilk vazifede ilk şerefli işimiz Lozan zaferinden dönen İsmet İnönü'yü arkadaşım [Bedros] Horasancı ile beraber Çatalca'da karşılayarak tebrik ve tazimlerimizi [hürmet] sunmak olmuştur. O devri takib eden her gün gayemizde mütemadi [sürekli] inkişaf lar temin eden kardeş mesailerile tecelli etmiştir. Biz artık ne azlık, ne de çokluk. Biz ekalliyet filan bilmeyiz. Biz Türküz ve yalnız bunu bilir bununla iftihar ederiz. Mekteblerimiz Kültür Bakanlığı'nın programına göre, tedrisat yapan birer Türk müessesidir. İnkılabın bahsettiği bu birlik ve beraberlik ayrıksız ve farksız Türk vatandaşı yetiştirmeyi temin etmiştir. Hiçbir ecnebi tesir veya hudud haricinde çıkan herhangi bir hadise bunu bozamaz, bunun en büyük misalini Antakya'daki Ermenilerin bizim kendi davamız olan Türk davasında Türklerle beraber çalışmaları göstermiştir. Biz Antakya Ermenilerinin bu mesud

3 nci sahife: Siyasal İktisat, İktisat ve
sosyal politika, emlak, 3 üncü sahife:
Dr. Y. Kemal Atatürk'ün anıları, 5 inci
sahife: Önemli A. Atatürk'ün çıkarları -
Dr. T. Kemal, İktisat, İktisat, 5 inci sahife:
Emek hakları, 7 inci sahife: İngiliz sal-
veto mahkemesi ile ilgili - İstanbul
Gazeti, Dr. Kemal Atatürk'ün 161 inci yıld-
dırıldığını kutluyor.

Cumhuriyet

Onbirinci yıl sayı: 4497

İSTANBUL — CAĞALOĞLU
Ticaret ve nakliyat ofisi: Cumhuriyet, İstanbul - Posta kutusu: İstanbul, No 240

Telefon: Başmühür ve sayı: 2222, Tahrir heyeti: 2222, İdare ve nakliyat: 2422, 2422

Çarşamba 18 İktisatçıların 1936

**TANRI
BUYRUĞU**

Kar'ın kerim tercüme ve tefsiri, Dr. Rıza gibi fars bilginleri tarafından yazılmıştır. Her cilt 4, her cilt 5 kuruş. Topyadan posta parası alınmaz.

Ahmet Hakkı Kitap Evi

Fasid bir intihab

Antakya'da Türklere ya-
pılan tazyik genç Suriye
için hiç te iyi bir
başlangıç değildir

Eğer bu hareketler vak-
tile Fransa ile yaptığımız
muahedenin kalkması de-
mekse biz bunu kolaylık-
la ve bütün avakıble ka-
bul ederiz.

Göçü Paris muahedemesi-
le aynı intihabın karışması So-
riye hükümeti için güncel bir
mesele. Millî-
lerin kendi muahedemesi, kendileri idare
etmeleri prensipleri aynıdır bir kumanda olar-
ak kabul etmesi olan Türk milletini, son-
lara müddet bakiye ve aynı başarı al-
ında yaşadığı Suriye Arablarını kendi
muahedesi iptal ederek müstakil bir hü-
kümet halinde dünya devletleri arasında
katılmalarını emretti. Bu emirle Suriye intihab-
ından duyduğu harzı ifade eden müddet
Türklerin bu emir üzerindeki muay-
naya en büyük bir icmal yapılmıştır.

Ancak derhal söylemek ki Arab
milletinin her idare ve idareci olan bu
intihabın Suriye Arabları aza ve cer-

HAKKIN ZAFERİ..

Antakya halkının yüzde 95'i intihabata iştirak etmedi

Antakya'da Alevilerle jandarma, Kırıkhanda da
Hıncaklarla Taşnaklar arasında çarpışma oldu

Antakyalılar intihab şeklini ve neticelerini Fransa Ali
Komiserliği ve Cemiyeti Akvam nezdinde protesto ettiler

Antakya hakkında noktai nazarımız

Başvekil dün Parti Grupunda
bu meseleyi izah etti

Notalar muhteviyatı hakkında bu hafta içinde
efkârı umumiyeye malûmat verilecek

Ankara 17 (A.A.) — C. H.
P. Kamutay Grubu, bugüne ög-
leden sonra Dr. Cemal Tunca -
nın başkanlığında toplanmış.

Ruznamede, Muş ayağı
Hakkı Kütüphanesi'nin mülli kül-
tür ve şehidlikleri imar hakları -
da vermiş olduğu taksir vardı.
Bu hususta söz eden birçok ha-
tillerin emsalatları emsaldikçe
sonra, Kültür Bakanı Şefik A-
rıkânla İç İşleri Bakanı ve Parti
Genel Sekreteri Şükrü Kaya,
Cumhuriyet hükümetine Parti -
nin mülli kültür yuvası üzerin-
deki çabalarını ve elde edilen
terakkileri ve bu hususta, her-
kese malûm olan kanun hü-
kümlerine bağlı olan Cumhuri-
yet hükümetinin kültürel ted-
birlerini izah ettiler. Bu izahat
ittifakla tasvib olmuştur.

Şiddetli emsaldikçe ve i-
mar malûmatından sonra gelen

bütçede ona göre müstela olu-
mak üzere Milli Müdafaa ha-
zırlık yapılması tasvib olmuştur.

Parti azasından vuku bulur
taleb ve sual üzerine, İç İşleri
Bakanı Dr. Aras, hükümetin
Antakya hakkında Fransız hü-
kümetine tasvib edilen notaları il-
zerinde izahat verdi ve Başka-
ken İsmet İnönü de bu hususta
hükümetin noktai nazarını ve
taksir edeceği hattı hareketi an-
lattı. En büyük ahlak ve haye-
canla emsaldikçe bu hususta co-
riyeli bir şekilde ve hükümetin
hattı hareketi ittifak ve ha-
zarile kabul ve tasvib olmuştur.

Notalar muhteviyatı hakkın-
da en yakın zamanda B. H.
M. ne ve efkârı umumiyeye ma-
lûmat verilecektir.

Ajansın malûmatına göre, e-
yakın zaman, bu hafta içinde

"Hakkın Zaferi": Gazeteler halkın manda rejimine büyük bir protestoyla karşılık verdiğini duyuruyordu.

Cumhuriyet, 18 Kasım 1936.

“TAN,,ın Sancakta Çektirdi- ği Filmin Macerası

* Sancakta “Tan,, için sinema alan foto ve sinema muhabirimiz Remzi Ar, bu teşebbüs uğrunda Antakya ve İskenderun’da başına gelenleri ve geçenleri dün anlatmaya başlamıştı. Bugün de yine bu sütunlarda Remzi Ar, bu sergüştinin son kıssalarına devam ediyor.

“TAN,, ın Foto ve
Sinema Muhabiri:

Remzi Ar

ANLATIYOR:

Remzi Ar’ın Sancak’la ilgili filmini çekerken yaşadıkları, gazetenin geniş sütunlarından okuyuculara duyuruluyordu. *Tan*, 12 Kasım 1936.

tezahürüne hiç şaşmadık; çünkü bundan daha tabii bir şey olamazdı. Sadece memnuniyet ve iftihar duyduk. Çünkü Ermenilerin vatan-daşlık hislerini göstermekte Türk kardeşlerinden geri kalmadıklarını anlamıştık. Antakya, İskenderun Türk davasının kazanılması Ermenilerin de haklarını kazanmaları demektir.⁵¹

Sancak’ta Tansiyon Yükseliyor

Türkiye basını, Sancak’ta Türklerle birlikte hareket eden Ermenilere bir desteğin de Suriye’deki Ermenilerden geldiğini yazmaktaydı. *Cumhuriyet* gazetesinin aktardığına göre, Halep’te Ermenice çıkan *Yeprad* gazetesi Antakya, İskenderun ve Suriye Ermenilerine hitaben bir beyanname yayımlıyordu. Bu beyannamede Ermeniler, Türklerle beraber çalışmaya ve “Taşnakların entrikalarına alet olmamaya” davet ediliyordu.⁵²

51 “Patrikhane Antakya’da Ermenileri Takdir Ediyor”, *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1936.

52 “Haleb Ermenilerinin Beyannamesi”, *Cumhuriyet*, 24 Kasım 1936.

Türkiye matbuatının Şam'dan aldığı ve özel olarak yayımladığı habere göre Türklerin Ermenilerin bir kısmıyla birlikte hareket etmesinden Fransa memnun değildi. Bunun için Fransız temsilcisi Ermenileri silahlandırmaktaydı. Ermeniler arasında da bir söylenti dolaşmaya başlıyordu: "Bilhassa Kürdlerle Ermenilerin arası açılmak isteniyor ve Kürdlerin Ermenileri imha niyetinde oldukları işae ediliyor [haberleri yayılıyor]." ⁵³

30 Kasım'da Suriye Meclisi için yapılacak ikinci derece seçimler vardı. Türkiye basınına göre bölgedeki gerginliğin kaynağı manda emniyet güçlerinin insanları oy vermeye zorladığı iddiasıydı. Bu süreçte "kötü Ermeniler" olarak görülen "Taşnaklar" için yapılan haberlerin sayısı da artmaya başlamıştı. Kırıkhan ve Belen'de sadece Taşnakların oy kullandığı belirtiliyordu. Bir de Cebelimusa'da, yani Musa Dağ'da... ⁵⁴ Oy kullananlara da 15 bin frank verildiği iddiaları basında yer alıyordu. ⁵⁵ Taşnakların bir Türk'e tuzak kurdukları da öne sürülmekteydi. Kırıkhan'da Recep adında bir Türk'ün evine tabanca bırakılmış, sonra da ihbar edilip tutuklatılmıştı. ⁵⁶

Seçimler sonrası bölgede gerginlik yükselmiş, fakat milletvekilleri seçilmişti. Üstelik bölgede Türk toplumunu temsil edenler de bulunuyordu. Seçim sonuçlarına göre, Antakya'dan Mehmet Adalı ve Mustafa Kuseyri (Türk), Sadık Maruf (Arap Alevi), Movses Der Kalustyan (Ermeni); Kırıkhan'dan Paşabeyzade Mahmut (Türk); İskenderun'dan Şeyh Süleyman Şami (Arap Alevi) Suriye Meclisi'ne milletvekili olarak seçilmişlerdi. ⁵⁷ Protesto gösterilerinde ölenler ve yaralananlar olurken, 1920 San Remo Konferansı'yla kurulan Suriye ve Lübnan'daki manda yönetimlerinin idaresinden sorumlu olan Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserliği'nin Sancak'a atadığı Delege Pierre Durieux sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalıyordu.

Türkiye söylemini sertleştirmeye başlamıştı. Daha önce Hatay'ın adının Hata, Ata, Eti, Hitit köklerinden geldiği üzerine *Cumhuri-*

53 "Şam'da Ermeniler Teslih Ediliyor", *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1936.

54 "Sancaktaki İntihabat Hezimetinden Sonra", *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1936.

55 "Suriye'de Antakya Aleyhinde Tahrikat", *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1936.

56 "Zorla Rey Verdirmek İstediler", *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1936.

57 Duman, "Vatan"ın Son Parçası, s. 206.

yet'te bir yazı da yayımlanmış olan, Mustafa Kemal'in yakınındaki isimlerden, İsmail Müştak Mayakon bu dönemde kritik bir yazı kaleme almaktaydı. "Biz sulhu sevdiğimiz kadar silah oyunundan da hoşlanınız" sözü *Cumhuriyet* tarafından manşetten duyurulan Mayakon, "Antakya sokaklarında silahlar patlar ve temiz Türk kanı dökülürken" hem Fransız hem de Suriye yönetimini uyarıyordu:

Neden açık konuşmuyoruz; Fransızlar yeni Arab hükümetini Antakya ve İskenderun'a saldırmakla bu hükümetin elinden aldıkları Beyrut ve Trablusşam'ı onlar unutturmak siyasetini takip ediyorlar; bunda zerre kadar şek ve şüphe yoktur (...) Bu mesele ancak ve ancak Türkiye Cumhuriyeti hükümetile hallolunabilir (...) Biz sulhu sevdiğimiz kadar silah oyunundan da hoşlanınız. Bir gün ansızın, iş çığrından çıkarsa hadisatın seyrini sözle, nasihatle durdurmak imkansız olur (...) O vakit bizim için ortada ne müzakere edilecek bir mesele, ne de riayet olunacak bir formalite kalır. Biz hakkımızı aramak için şimale [kuzey] gitmeyi bildiğimiz gibi cenuba yürümeği de biliriz ve temin ederiz ki, külfet itibarile, bu iki yolculuk bizce hemen hemen müsavidir [eşittir].⁵⁸

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın imzasını taşıyan bir telgrafta Antakya'da "olayın araştırılıp incelemesi" isteği üzerine Beyrut Başkonsolosu Feridun Cemal Erkin bölgeye gidiyor, bunu da Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserlik yetkililerinin aksi yöndeki telkinlerine rağmen yapıyordu. Öyle ki, çıkabilecek olaylar sırasında kendisinin de hayatını kaybedebileceği imasına "Kaderimde ölüm varsa bana değil size yazık olur" diye karşılık veriyordu.⁵⁹ Bu süreçte, 17 Kasım'da Türkiye ikinci notasını Fransa'ya iletmmişti. Ankara'nın talebi, Suriye ve Lübnan'a tanınan hakların İskenderun Sancağı'na da tanınmasıydı. Fransa'dan 30 Kasım'da gelen yanıtta konunun Milletler Cemiyeti'ne (MC) taşınması yönündeydi. Türkiye bu öneriyi 4 Aralık 1936'da kabul edeceğini açıklıyordu. Yani Ankara'nın tanımıyla "Hatay meselesi" artık Milletler Cemiyeti'ne taşınacaktı.

58 İsmail Müştak Mayakon, "Şimal Aslanı 'Sadullah Cabiri'nin Marifetleri", *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1936.

59 Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 87-88.

14 Aralık'ta MC Genel Kurulu'ndaki görüşmelerin en önemli sonucu, MC Meclisi İsveç temsilcisi Rickard J. Sandler'in Sancak'la ilgili rapor hazırlamak için görevlendirilmesi olacaktı. Sandler'in hazırladığı rapora göre, Fransa 1936 Suriye Bağımsızlık Antlaşması'nın onaylanmasını erteleyecek, Ocak 1937'de yapılacak bir sonraki MC görüşmesine kadar Sancak'ta yaşananları yerinde saptamak için üç kişilik bir gözlemci heyeti kurulacaktı. Bu öneriler Türkiye'nin oy-lamada çekimser kalmasına rağmen 16 Aralık'ta MC Meclisi'nde kabul görüyordu. Artık yeni bir dönem başlayacaktı.

BÖLÜM III

“Türk Alsas-Loren’i”

Milletler Cemiyeti’nin Gündeminde

14-15 Aralık 1936’da Milletler Cemiyeti’ndeki olağanüstü toplantıdan önce Türkiye basınında bir başvuru öne çıkarılmıştı. Sancak’ın Suriye’ye bağlanmasını talep eden bu başvurunun sahipleri arasında Taşnaklar da vardı. Gazetelere göre, “Antakya’da Vatanilerden Mihailyan, Cabirizade Kemal, Taşnaklardan Moses Kalosyan ve bazı Aleviler” de Durigm Otel’inde toplanarak Milletler Cemiyeti’ne bu yönde bir telgraf çekmişlerdi. Türkiye basınına göre Suriyeli olan bu şahıslar efendilerine yaranmak istemişlerdi.¹

Bu haberin içinde son seçimlerde Suriye Meclisi’ne Sancak mebusu olarak giren bir isim öne çıkacaktı. O, Türkiye basınında sık sık “Moses Der Kalosyan” veya “Moses Kalosyan” diye anılacak olan, 1915’teki Musa Dağ direnişinin başlıca liderlerinden Movses Der Kalustyan’dı. İsmine Hatay’ın Türkiye’ye iltihakı sürecinde de sık sık rastlanan Kalustyan, basına göre, Musa Dağ’daki Taşnakları emri altına almıştı ve onları günden güne silahlandırıyordu.² Taşnakların silahlandırılmasındaki amaç ise yine basına göre “silahsız Türk ekseriyete karşı silahla tutunabilmek”ti.³ Ermenileri “silahlandırma” iddiaları Türkiye basınına “Kurtuluş Savaşı” yıllarını hatırlatacaktı. *Cumhuriyet* gazetesindeki “Hem Nalına Hem Mihına” köşesi Fransa’yı “eski bir politika oyunu oynamakla” suçluyordu: “Ermenileri silahlandırmak, Kürdleri tahrik etmek, Arabları aldatmak, Türkleri ezdirmek; kısaca meşhur Makyavel’in gene meşhur bir prensibini

1 “Vatanilerin Telgrafı”, *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1936.

2 “Ermeniler Silahlandırılıyor”, *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1936.

3 “Suriye’de Yeni Manevralar”, *Cumhuriyet*, 22 Aralık 1936.

takiben ‘hükümrân olmak için tefrika salmak.’” Ancak yazıya göre bu usul bayatlamıştı ve artık sökmüyordu, zira Rumlar, Ermeniler, Çerkesler ve Aleviler Türklerle el ele vermeye başlamışlardı.

Bu bayağı taktiklere başvurarak insanlık haklarını ezen, müstemlekeci ve küçülmüş Fransa’ydı. Halbuki, Fransa’nın diğer yüzünün, yani insan hakları şampiyonunun, medeni ve büyük olanın küçük olana artık yeter demesi gerekiyordu. Aksi takdirde, asırlarca beraber yaşamış Araplar ile Türklerin arasını bozan satın alınmış vatan hainleri ve akılsız idealistlerin istediği gibi İskenderun ve Antakya Suriye’ye verilecek ve bu da bölgenin idamı anlamına gelecekti.⁴ Gazetedeki aynı köşeden Fransa’ya bir başka mesaj Antep üzerinden verilecek ancak Ermeniler yine “düşman” olarak anılacaktı:

Gazi Ayntab’ın duvarları dibinde, mübarek kanlarını cömerdce döken meçhul kahramanların, bu yurd parçasını, Fransızlarla Ermenilere ve Padişaha karşı nasıl müdafaa ettiklerini tekrarlayacak değilim. (...) Hududun öte tarafındaki Hataylılar da, Gazi Ayntablıların öz kardeşleridir. (...) Onlar da, icabında, Gazi Ayntablılar gibi, dövüşmeyi, ölmeyi ve kurtulmayı bileceklerdir. (...) Gazi Ayntab’ın kuruluşundan 16 yıl sonra Hataylı Türkleri Suriye’nin idaresi altına vermek isteyen Fransızlara, Gazi Ayntab’ı hatırlamalarını tavsiye ederiz.⁵

Fransa bu süreçte Türkiye ile diyalogu koparmıyordu. Hatta Fransızca matbuatının bir bölümü adeta makas değiştirmişti ve Türkiye’yle Sancak için bozuşmanın hiç de doğru olmadığını söylüyorlardı. *L’Ère Nouvelle*, “İskenderun, Türkiye için Kilikya kadar mühim bir hayat meselesidir” diyordu.⁶ *Agence d’Orient*, 20 Aralık 1936’daki bülteninde ismini vermediği birinci derecede bir diplomatın “Suriyeliler bildiğimiz şekilde Fransa ile mücadele ettikten sonra, şimdi Türkiye’ye karşı onun yardımını istiyorlar, Suriye’nin iddiası doğru olsa bile, bu yardım talebi fazladır, Fransa kendisini yakından

4 “İki Fransa”, *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1936.

5 “Fransa İyi Tart!”, *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1936.

6 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), s. 568.

alakadar etmeyen böyle bir mesele için Türklerle dostluğunu tehlikeye sokamaz” dediğini aktarmaktaydı.⁷

Paris-Ankara hattında görüşme trafiği devam ediyordu. MC Genel Kurulu’na katılmak için Cenevre’de bulunan Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras başkanlığındaki Türk heyeti, Fransız heyetiyle bir araya geliyordu. Soyak’ın aktardığına göre Türkiye’nin önerileri şunlardı: Hatay’a tam istiklal verilmesi, Suriye, Lübnan ve müstakil Hatay’ın bir konfederasyon teşkil etmesi, Hatay’ın askerlikten tecridi, İskenderun Limanı’nın bir kısmının Türkiye’ye kiralanması ve demiryollarının kombine edilmesi.⁸ Fakat Paris yönetimi bu taleplere sıcak bakmıyordu. 23 Aralık 1936’da ara verilecek olan görüşmelerde, Dışişleri Bakanı Aras, MC Raportörü Sandler’i temsilen İsveç’in Bern Elçisi Karl Gustaf Westman ve Fransa Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Pierre Viénot ile diyalogunda Paris-Berlin hattındaki en büyük sorunlarından biri olan Alsas-Loren’e atıfta bulunuyordu:

İsveç bir asırdır sulh içinde yaşayan ve yurt derdi çekmeyen bir memlekettir, bu itibarla Mösyö Westman bizim duygularımızı anlayamazsa kendisini mazur görebiliriz, ama Alsas-Loren için kırk yıl ıstırap çekmiş bir milletin evladı olan Mösyö Vienot’nun bir vatan parçasının ayrılığı karşısında aynı ıstırap çekmekte bulunan bizim hislerimizi takdir edememiş olmasına hayret ve esef etmemek mümkün değildir.⁹

Türkiye’yi destekleyen ülkeler de vardı. En görünür destek Nazi Almanyası’ndan geliyordu. Alman basınına göre Türkler en büyük grup olsa da Sancak’ta çoğunluğa sahip değildi ve bölge çoğu kez “Grenzland Hatay” [Sınır Toprağı Hatay] olarak tartışılacaktı. Böylece Almanya kendi “Grenzland”leriyle –Südetenland, Memelland, Avusturya ve Danzig– Hatay arasında bir paralellik kuracaktı. Türklerin hak talepleriyle Almanların hak taleplerinin eşit derecede haklı olduğunu göstermek için Türkiye’deki gelişmeler kullanılmaya devam edecekti.¹⁰

7 age, s. 566.

8 age, s. 559.

9 age, s. 559-560.

10 Stefan Ihrig, *Naziler ve Atatürk*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Kitap, 2014), s. 288-289.

Sandler'in 16 Aralık'ta kabul edilen raporu uyarınca Milletler Cemiyeti'nin 22 Aralık'ta onayladığı kararla kurulan, Hollandalı C. J. J. Caron, Norveçli diplomat Hans Holstad ve İsviçreli Albay K. Wattenwyl'den oluşan Gözlemci Heyeti, 1936'nın son gününde, 31 Aralık'ta Sancak'a varırken, 1937'nin ilk günlerinde Türkiye'nin teklifini kabul etmemekte ısrarcı davranan Paris yönetiminin tavrına tepkiler sürecekti. Hem içeriden hem de dışarıdan... Yeni yılın ilk gününde Gérard Tongas'ın *La Tribune des Nations* gazetesindeki yazısı *Ulus*'ta tercüme ediliyordu. Tongas yazısında "Tarihte ilk defa bir vatan sahibi olan Türk, oturgan olmaktadır" diye Ankara'ya sesleniyor, ardındansa ülkesine mesaj veriyordu. Tongas'a göre Sancak meselesinin çözümü basitti, bölge Türkiye'ye iade edilmeliydi, yoksa tıpkı Türk Dışişleri Bakanı'nın uyardığı gibi ortaya yeni bir Alsas-Loren meselesi çıkabilirdi:

Bütün büyük devletler, Kemalist Türkiye ile iyi münasebetler idame etmenin hayati ehemmiyetini idrak ederek gitgide şarkta bizim yerimizi alırlarken, Fransa hâlâ eski görüş tarzını terketmekte tereddüd gösteriyor. (...) Türk milleti üzerindeki eski nüfuzumuzun, tahakkümümüzün son eserlerini de terketmek cesaretini göstermeliyiz. Fransa, Anadolu ve Trakya kadar bütün vasfılarıyla Türk olan bu İskenderun ve Antakya sancağını Türkiye'ye iade etmelidir. Fransa ile Türkiye arasında bir "Alsas-Loren meselesi yaratılamaz." Antakya ve İskenderun sancağı hakkındaki ihtilaf kolaylıkla halledilebilir. Esasen Türkiye, İskenderun limanını zenginleştirmiş olan Fransa'ya kendi menfaatlerinin masuniyetini [dokunulmazlık] reddetmeyecektir. Hatta üstelik bu meselenin dürüst bir şekilde halli Fransız-Türk ticaret münasebetlerinin son derece inkişafına yol açacaktır.¹¹

Alsas-Loren üzerinden Paris yönetimine bir mesaj da *Cumhuriyet*'ten, Yunus Nadi'den gelecekti. Nadi başyazısında Paris yönetimine "Fransa bir Türk Alsas-Loren'i mi yaratmak istiyor" diye soruyor, hemen ardındansa bunun sadece şeklen bir benzerlik olduğunu söylüyordu. Çünkü Alsas-Loren'in Fransızlığı veya Almanlığı tartışmalı bir konuyken, Hatay ülkesinin Türklüğü konusunda en ufak bir kuş-

11 "Bir Fransız Yazıyor", *Ulus*, 1 Sonkanun (Ocak) 1937.

kuya yer yoktu. Nadi'ye göre bir başka farksa Ankara'nın o dönem istediğini öne sürdüğü "müstakil Hatay" talebiydi:

Biz İskenderun-Antakya ve havalisinin Türkiye'ye ilhakını değil, sadece Türklük mahiyetini muhafaza edecek milli ve müstakil bir varlığa sahip kılınmasını istemekle iktifa eylemekte [yetinmek] ve bunun için Fransa'nın bize karşı almış olduğu taahhüd esasına istinad etmekteyiz [dayanmak].¹²

Sancak'ta Askeri Operasyon Gerginliği

Fransa ile ilişkilerde tansiyonun yükseldiği noktalardan biri, yeni yılın ilk günlerinde olacaktı. Soyak'ın anılarına göre, Mustafa Kemal, Hariciye Vekili Aras'ın Viénot ile görüşmesinde, müsteşarın "vaad edilen ve beklenen tekliften habersiz davranması" üzerine sinirleniyor ve harekete geçiyordu.¹³ 5 Ocak'taki Adana'nın "Kurtuluş Günü"nde "Hatay'ın bağımsızlığı" için slogan atılmasından bir gün sonra, 6 Ocak 1937'de ani bir kararla askeri birlikleri denetlemek üzere Konya'ya hareket ettiği duyuruluyordu. İsmet Paşa'ya göre, bu durumda "memleket Fransızlarla harbe sürükleniyor"du.¹⁴ Mustafa Kemal'e seyahatinde refakat eden Yunus Nadi, "Atatürk tarafından ilham, hatta dikte edildiği belli olan bir başyazı"¹⁵ kaleme alıyordu:

Yeni Türkiye'yi Suriye'deki Fransız müstemleke memurlarından öğrenen bugünkü Fransa, Türkiye'nin askeri kudretini, yine o zavallı ve balâpervaz [yüksekten uçan] memurlarından aldığı malûmatla ölçüp biçmekte olacak. Suriye'deki Fransız müstemleke memurları nereden bilsinler ki, yeni Türkiye cephelerdeki kuvvetlerine asla ve kat'a zerre kadar halel gelmemek üzere İskenderun, Antakya ve havalisini, yalnız 24 veya 48 saatte ekstra milli kuvvetleriyle işgal edebilir? Ve onlar nasıl takdir eylesinler ki bütün Suriye'nin işgali nihayet

12 Yunus Nadi, "Fransa bir Türk Alsas Loren'i mi Yaratmak İstiyor?", *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1937.

13 Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 572.

14 *age*, s. 573.

15 *age*, s. 574.

çok mahdud [sınırlı] bir zaman meselesidir. Amma denilecek ki, bu Fransa ile bir harptir; bunu Türkiye ister mi? Açık söyleyelim ki, istemez. Fakat mecbur olduğu zaman işte bunu böyle yapabileceğinden emindir ve bu hesaba icap ederse bütün dünyaya karşı koymaya hazırdır.¹⁶

Fakat Mustafa Kemal'in yankı uyandıracak bu seyahati "durduruluyor"du. Basına yansıdığı kadarıyla Eskişehir'de Mustafa Kemal, Başvekil İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'la olağanüstü toplantı yapıyordu.¹⁷ Toplantıya katılanlardan Dışişleri Bakanı Aras'ın Soyer'e aktardığı kadarıyla "dünyanın süratle ikinci bir Cihan Harbi'ne gitmekte olduğu" konuşulmuştu. Mustafa Kemal'in isteği, Sancak'a yönelik bir askeri operasyon girişiminin hükümet tarafından durdurulduğunun açıklamasıydı. Bu girişim diplomaside kullanılacaktı. Öyle ki Mustafa Kemal, Dışişleri Bakanı Aras'ın kulağına "Sen bu vaziyeti kullanmasını bilirsin" diye fısıldayacaktı. Başta Başvekil İnönü olmak üzere pek çok kişi Fransa ile savaş olasılığını muhtemel görse de, Mustafa Kemal, Sancak için Paris'in Ankara'ya karşı savaşa girmeyeceğinden emindi:

Biz istesek bile, Fransızlar sancak için bizimle harbe girerler mi hiç? Arkadaşlar bunu nasıl düşünebiliyorlar, görmüyorlar mı ki, bugün Fransa'nın bizzat anavatanı büyük tehlikelerle sarılı bir haldedir? Bunu her Fransız idrak etmiştir ve endişe içindedir. Sancağa gelince, Fransızların dünyada böyle bir yerin mevcut olduğunu bilenler, yüzde biri, ikiyi geçmez.¹⁸

Mustafa Kemal adını anmasa da, Fransız anavatanının en büyük tehlikesi Hitler'di ve bu nedenle Paris'in yeni bir dünya savaşının beklendiği dönemde bir başka cephe açması olası görülüyordu. Fakat Mustafa Kemal B planına da hazırlıklıydı. Eğer öngörüsü gerçekleşmezse sorunu "silahlı bir hareketle" çözecekti:

16 "Fransız Dostluğuna Hala Kıymet Veriyoruz", *Cumhuriyet*, 6 Ocak 1937.

17 "Eskişehir Telakisinden Sonra", *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1937.

18 Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 577.

(...) böyle bir durumda; derhal Devlet Reisliğinden, hatta meb'usluktan istifa edeceğim; serbest bir Türk vatandaşı olarak, bu işte çalışan arkadaşlarla beraber, Hatay topraklarına geçeceğim. (...) Oradaki mücahitlerle ve Anavatandan kaçıp bize katılacağından şüphe etmediğim kuvvetlerle meseleyi yerinde ve içten halletmeye çalışacağım; isterse Türkiye Hükümeti, beni ve arkadaşlarımı asi ilan eder ve hakkımızda takibat da yapar.

Bu olasılıkta Mustafa Kemal, hedefinin sadece Sancak ile sınırlı kalmayabileceğini de ortaya koyuyordu:

(...) bugün Fransız idarecilerinin, Suriye ve Lübnan'a öyle kolay kolay istiklal vereceklerinden emin değilim (...) biz hareketimizi oralarda da teşmil ederek kısa yoldan gerek Suriye ve gerek Lübnan'ın özledikleri gerçek istiklallerini de temin edebiliriz.¹⁹

Bakanlar heyetinin Eskişehir'de olağanüstü toplantıya çağırılması Fransa'da da yankı uyandırıyor. Türkiye basınında çevirileri yer alan Fransız gazeteleri, "Türkiye'nin İskenderun sancağına karşı askeri harekette bulunmayı tasavvur edip etmediğini" konu alıyordu ve Fransa'nın tehdit manevraları önünde baş eğmemeye kararlı olduğunu mutlak surette gösterilmesi gerektiğini bildiriyorlardı. Bunun ardından aynı haberin içinde Anadolu Ajansı'nın tekzibi de bulunuyor, "Suriye hududunda asker tahşit edildiğine [yığmak] dair olan havadis katiyen asılsızdır" deniliyordu.²⁰

Mustafa Kemal olası bir askeri operasyonda sadece Sancak ile sınırlı kalmayacağını işaretlerini görüşmelerinde verse de, Türkiye basını Ankara'nın yayılmacı olmadığına ısrarcı olacak, Sancak'ı "ilhak iddiaları"nın nedenininse Fransız propaganda kaynakları olduğunu öne sürecekti. O yazarlardan biri Falih Rıfkı Atay'dı:

(...) Biz Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden kurmak istiyormuşuz! Sıra, yarın Irak'a gelebilir. Hatta Sancak meselesi, belki de Suriye istilasının başlangıcıdır. Aynı [Fransız] propaganda kaynakları, (...) Alman politikasının içine katıldığımızı söyleyerek dost Sovyetleri şüphelendirmek gayretini de bunlara ilave etmek lazım gelir. (...)

¹⁹ age, s. 578.

²⁰ "Sancak Hududundaki Tahşid Haberlerinin Tekzibi", *Ulus*, 8 Sonkanun 1937.

Fransa'nın menfaati, bizim hak ve şeref vazifemizi kolaylaştırmaktadır; zorlaştırmakta değildir.²¹

Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Henri Ponsot'ya "Hatay meselesinin şahsi davası olduğunu" söyleyecek olan Mustafa Kemal'in atacağı adımlar beklenirken, Türkiye basını Sancak'taki Fransız yetkilileri hedef alıyordu. Basına göre, Milletler Cemiyeti'nden tarafsız Gözlemci Heyeti'nin bölgedeki incelemelerini Fransız memurlar yönlendiriyorlardı. Bu yetkililer heyetin halkla temasını engellemekteydi. Öyle ki, halk "Hakkımızı arıyoruz, istiklal istiyoruz. Suriye mandası altına girmeyiz. Hür doğduk, hür yaşıyacağız, hür olarak öleceğiz" seslerini duyurmaya çalışınca silahlı kuvvetler şiddete başvuruyor, polisler halkın üstüne hücum ediyor, halkı zor kullanarak dağıtıyordu.²² Gözlemcilerin kaldıkları evler Türkiye basınına göre "hain"lere ait olanlardı, refakat eden Şam İstihbarat Reisi Kumandan Bono, tercümanlarıysa bir Ermeni'ydi.²³ Ancak bu "engel"e rağmen gözlemcilerin Kırıkhan yolu üzerindeki Ağa köyünde bir diyaloga girdiği de gazete sütunlarında yer alacaktı:

"Bu sazlardan yapılmış evlerde nasıl yaşamaktasınız, rutubetten müteessir olmuyor musunuz, hükümet sizin sıhhatiniz için tedbir almaz mı?" gibi birtakım sualler sormuşlardır. Köylülerin verdikleri cevaplar şunlardır:

"Hükümetten hiçbir yardım görmedik; bizden ancak fazlasile âşar vergisi alırlar onun için bu hale düştük, ev yaptıracak halimiz kalmadı. Hükümet Kırıkhan'daki Ermenilere kinin tevzi eder [dağıtmak] bize böyle bir şey vermezler" demişlerdir.²⁴

Mustafa Kemal'in manevrasının ardından Paris yönetiminin tavrı da merakla bekleniyordu. Benzeri Fransız basını için de geçerliydi. Türkiye'ye beklemediği tepkiyse "Milli Mücadele" yıllarında yazılarıyla destek verdiği için Ankara'nın "dost" olarak gördüğü isimlerden Claude Farrère'den gelecekti. Adı Cağaloğlu'nda bir

21 Falih Rıfkı Atay, "Gene Hatay", *Ulus*, 8 Sonkanun 1937.

22 "Hatay Haberleri", *Ulus*, 7 Sonkanun 1937.

23 "Müşahidleri bir Hainin Evinde Misafir Ettiler", *Ulus*, 9 Sonkanun 1937.

24 "Halkın Şikayeti", *Ulus*, 9 Sonkanun 1937.

Klod Farer in bilgisizce yazdığı bir makale

Paris, 11 (A.A.) — Anadolu Ajansı'nın hususî muhabiri bildiriyor :

Klod Farer "Le Jurnal" da ve "neden türkler bize meydan okumağa cesaret ediyorlar?", serlavhası altında neşrettiği bir makalede diyor ki :

"Çünkü biz ektiklerimizi biçiyoruz. Renin işgaline karşı suistik . İntibabatta hiç bir fırkanın programında buna karşı protesto yoktur. Bu alâkasızlığa ilâve olarak sosyal masraflarla, devalüasyonla malî itibarımız da sarıldı. Yigit ve zengin milletimize kimse inanmaz oldu. Ruslarla anlaşmış görünerek türkleri ve balkanlıları kızdırdık. Bu memleketlerde zafımızdan istifadeye fırsat kollıyan intikam isimli gizli bir teşkilât bile vardır. "Farer Antakyanın Suriyeye aid olduğunu ve bu meselede Fransa'nın, menfaati kadar millî şerefine de mevzuu bahs olduğunu kaydederek makalesini bitirmektedir. ,,

Bu makale hakkında Pöti Jurnal şu mütalaayı yürütmektedir. "Bir akademi azasının haricî siyasette bu kadar bilgisizliği hayret bahşdır. Moskova ile ittifak eden ilk devlet Atatürk'ün Türkiyesidir ve bizlerin Rusya - Fransa paktını bir Fransa - Türkiye itilâfiyle itmametmemiş olmamız tenkid edilmelidir.,,

Claude Farrère'in makalesi hakkındaki yorumlar gazete sayfalarında.

Ulus, 12 Ocak 1937.

caddeye (Klofdarer Caddesi) de verilmiş olan Farrère'in *Ulus* tarafından Türkçeye çevirilerek yayımlanan *Le Journal*'deki yazısının başlığı "Neden Türkler Bize Meydan Okumaya Cesaret Ediyorlar?" şeklindeydi. Ona göre bunun nedeni Fransa'nın son dönemdeki "düşüşü"ydü.²⁵

Türkiye ise kızgındı. Claude Farrère'in adının verildiği caddenin isminin değiştirilmesi isteniyor,²⁶ İskenderun konusunda asla geri adım atılmıyordu. Bunda Farrère'in dediğigibi Fransa'nın düşüşünün ilgisi olup olmadığı bilinmese de, Ankara'nın kararlılığının iki savaş arasındaki dönemde Fransa'da tedirginlik yarattığı kesindi. Raoul de Nolva, *Liberté* gazetesinde, ülkesine uyarılarda bulunuyordu:

Kullanılmakta olan mübalağalı lisan ve ihtirasın sebebiyet verdiği hadiselerin çoğalması, bu suretle husule gelmiş [oluşmak] bulunan vaziyetin bizim için fena olduğunu meydana koymaktadır. Akdeniz'deki mevkillerimizi muhafaza etmemiz, herkesle sulh halinde

25 "Klod Farer'in Bilgisizce Yazdığı Bir Makale", *Ulus*, 12 Sonkanun 1937.

26 "Basın Özetleri", *Ulus*, 14 Sonkanun 1937.

bulunmamıza bağlıdır. Türkiye'nin dostluğu bugün bizim için büyük bir kıymeti haizdir. Demek ki Türkiye ile anlaşmamız lazımdır. Yarın İngiltere'nin bizi bunu yapmaya sevketmesini beklemekten ise bugün bu işi kendiliğimizden yapmamız daha iyi olurdu.²⁷

“Fransa Ermenileri Silahlandırıyor”

İskenderun Sancağı konusunda Fransız basınında tartışma sürerken, gözlemcilerin turu devam ediyordu. Türkiye basınının manşette takip ettiği bu süreçte, Bayır-Bucak ve Hazine nahiyeleri halkı Hataylı olduklarını, nahiyelerinin Hatay'a bağlanması lazım geldiğini, iki yüzden fazla imzalı ve mühürlü bir mazbatayla gözlemcilere bildiriyordu.²⁸ Aynı haberde Fransızların Halep'teki Ermenileri de gizlice silahlandığı iddiasına yer veriliyordu.²⁹ Türkiye basını bu gelişmeler nedeniyle Paris yönetimini suçluyor, bazı güçleri, özellikle de Ermenileri silahlandırarak bölgeyi “Makedonya”ya dönüştürmekle itham ediyordu.

Yunus Nadi'ye göre, müstemleke memurları bölgede çeteler oluşturmaya çalışıyor, bunları da Araplar, Ermeniler ve Çerkesler arasından kendi deyimiyle “pulla katillik etmeyi kabul edecek tıynetle adamlardan” seçiyordu. Nadi'ye göre bu çetelerin amaçları şunlardı: “İskenderun-Antakya ve havalisindeki Türk halkı sindirmek ve bu maksada husul için de onlara karşı yer yer ve taraf taraf zulmün ve şenaatin [alçaklığın] envainı irtikaba [kötülük yapmaya] hazırlamak.” Böylelikle Fransız müstemleke memurları Suriye'yi, Osmanlı'nın son dönemlerinde sık sık isyanlar ile dünya gündemine gelen bölgesi “Makedonya'ya” dönüştüreceklerdi. Bununla ilgili olarak da Yunus Nadi'nin Fransız yönetimine bir ihbarı vardı:

İşin çok fena –ve belki en iyi– tarafı şuradadır ki bazı müfrit Arab milliyetperverlerle, bazı Taşnak komitalarile bu hususta elbirliği eden Fransız müstemleke memurlarının ne gibi caniyane tertibler

27 “Türkiye ile Anlaşmak Lazımdır”, *Ulus*, 13 Sonkanun 1937.

28 “Hataylı Nahiyelerin bir Müracaatı”, *Ulus*, 16 Sonkanun 1937.

29 “Suriye Nahiyeleri Hatay'a Bağlanmak İstiyorlar”, *Ulus*, 16 Sonkanun 1937.

almakta olduklarını biz bütün ledünniyat ile [iç yüzü] biliyoruz. Bu cinayet ve şenatleri düşünen ve tatbik etmek isteyen katil kafaların bu haydudlukları pek pahalı ödeyeceklerine şüphe yoksa da yirminci medeniyet yüzyılında hala bu vahşetlerin nasıl düşünülebildiğine hayretten de kendimizi alamamakta olduğumu saklamıyacağız. Şaka-keçekülâh işini değilse bile herhalde bu caniyane tertibleri M[ös-yö] Blum'un³⁰ hakemliğine, hem de şimdiden bütün ciddiyediyle arzederiz.

Bu ihbarın ardından Yunus Nadi gözdağı da veriyordu:

Biz hukuk konuşmasını da biliriz, eşkıyaya hadlerini bildirmesini de. Son söz olarak Suriyelileri, Ermenileri ve herkesi bu caniyane tertiblerde Fransız müstemleke memurlarını takib etmekten ehemmiyetle –ve vaziyetin bütün ciddiyet ve vahametile– tahzir ederiz [men ederiz].³¹

Ermenilerin bölgedeki nüfuzu kadar nüfusu da tartışma konusuydu. Türkiye basınındaki hâkim görüşe göre, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan yerlerde henüz nüfus sayımı yapılmamış” olması bunun başlıca nedeniydi. Bu nüfus tartışmaları Ahmed Faik Türkmen tarafından kaleme alınan 40 Antakya Tarihi yazı dizisinde de başı çekecekti. Türkmen, hem Fransızların verilerine hem de Ankara’nın kabul ettiklerine yer veriyordu. Ahmed Faik Türkmen’in ilk olarak paylaştığı Ankara istatistiklere göre, bölgede 205 bin Türk Sünni, “Suriyelilerin Arap zannettiği” 35 bin Türk Şii, 25 bin Ermeni, “Arapça konuşan Suriyeliler” demek olan 10 bin Arap Sünni, 5 bin Hristiyan ve yabancı yaşıyordu. Ardındansa Fransızların güneydeki Bayır-Bucak ve Hazine bölgelerini Lazkiye’ye bırakarak nüfusunu 220 bine düşürdükleri Hatay’ın nüfusunu şöyle veriyordu: 86 bin Türk Sünni, “Fransızlara göre Arap” olan 59 bin Alevi, 34 bin Kürt, Çerkes ve diğer unsurlar, 25 bin Ermeni ve 16 bin Arap olmak üzere

30 André Léon Blum (1872-1950), Sosyalist Halk Cephesi lideri ve Haziran 1936-Haziran 1937 ve Mart-Nisan 1938 dönemleri Fransa başbakanı. II. Dünya Savaşı sırasında Almanya’nın Fransa’yı işgali esnasında yargılanarak, 1943-1945 yılları arasında Buchenwald Toplama Kampı’nda hapis yattı. Aralık 1946-Ocak 1947 döneminde Fransa’da yeniden başbakan oldu.

31 “Suriye Makedonya mı Yapılacak?”, *Cumhuriyet*, 16 Ocak 1937.

toplam 220 binlik bir nüfus.³² Bu rakamlarda değişmeyen ve en dikkat çeken oran Ermenilere aitti. Ahmed Faik Türkmen iki gün sonra bir düzeltme yayımlıyordu:

Evvelki günkü nüshada Hatay ilinin nüfusundan bahsederken küçük bir mürettib [dizgici] hatası olmuştur. Hatay'ın nüfus cetvelinde 15 bin Ermeni, yanlışlıkla 25 bin olarak dizilmiştir. Esasen Hatay'da bugün bulunan 15 bin Ermeni'nin kısmıazamı [büyük kısmı] şuradan buradan toplanarak burada iskan ettirilmiştir. Keza nüfus cetvelinde bahsettiğimiz 10 bin Arab'ın kısmıazamı da gene bu suretle Hatay'a haricden getirilip iskan ettirilmiştir.³³

Türkmen böyle söylese dahi, Ermeni nüfus 25 binden 15 bine düşürüldüğünde geriye kalan 10 bin kişinin hangi gruba ait olduğuna dair bir açıklama yapmıyordu.

Bölgenin nüfusunu hatırlatarak Fransa'ya seslenenler arasında, Hatay Erkinlik Cemiyeti Reisi İhsan Karamürsaloğlu da vardı. Bölgedeki toplam nüfusun 300 bin kadar olduğunu ve bu nüfusun “yüzde doksanının Türk olduğunu” öne sürerken “Milli Mücadele” hatırlatmalı bir mesaj veriyordu:

Uzağa gitmeye lüzum yok; Gazi Ayıntab, Maraş, Adana, Urfa göz önünde olduğu gibi esasen Hatay Türkleri de Milli Mücadele'de varlıklarını bilfiil ispat etmişlerdir. Hulusa biz sonuna kadar sabır ve tahammül edeceğiz. Ümid ederiz ki bizim bu hakkımızı uzatmadan iyilikle teslim etsinler, aksi takdirde biz hakkımızı başka suretle de alabiliriz...³⁴

Basının ve İstanbul Ermenilerinin Hedefinde: Taşnaklar

MC Meclisi'nin Sancak'a gitmesine karar verdiği heyet temaslarını sürdürürken Mustafa Kemal'in manevrası günler sonra sonuç verdi. Fransa Başbakanı Léon Blum, 18 Ocak 1937'de Büyükelçi

32 “Antakya Tarihi”, *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1937.

33 “Antakya Tarihi”, *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1937.

34 “Türk Sancağın Coğrafi ve İdari Vaziyeti”, *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1937.

Suad Davaz'a beklenen mektubunu verecekti. Bu mektuba göre, ilk aşamada Fransa-Suriye Antlaşması yürürlüğe girinceye kadar geçici rejim uygulanacak, daha sonra Sancak'ın statüsü kesinleşecekti. Ayrıca Fransa-Suriye Antlaşması'nda yer almadığı için Ankara'nın tepkisine neden olan Sancak'ın durumuyla ilgili de, Fransız uyruğundan olacak ve MC tarafından atanacak bir yüksek komiserin başında olduğu özel bir rejim kurulabileceğinin sinyali de verilmekteydi. Yani Paris, Ankara'nın tezlerine yaklaşıyordu ve bu durum Türkiye basınında da olumlu karşılanacak, "iyi niyet" olarak görülecekti.

Türkiye basınındaki Paris'e yönelik dil nispeten yumuşasa da Taşnaklara karşı durum değişmiyordu, "mücadele" tüm hızıyla sürecekti. 18 Ocak 1937 tarihli *Cumhuriyet*'in manşetinde Taşnaklar vardı. Beylan'daki (Belen) Taşnakların "Türk abidesi"ne kurşun attıkları duyuruluyordu. Habere göre Taşnakların bu çıkışının nedeni ise "mahalli hükümet ve Fransızlar tarafından gördükleri teşvik"ti, amaçları ise Türkleri tahrik ederek yeni hadiseler çıkarmak. Habere göre bölgede Türkler yapılanları tarafsız gözlemcilere şikâyet ediyordu.³⁵ Diğer yandan ise gözlemcilerin soykırım sonrası Sancak'ta yaşamaya başlayan Ermenilerle görüşmesi gazetelere ancak kısa bir not olarak yansıtıyordu.³⁶

Gazeteler, aynı günlerde Fransızların Taşnak komitesini Türklerin ve Ermenilerin "başına bela etme" çabasında oldukları yazılıyordu. Sancak'ın Ermeni mebusu Movses Der Kalustyan, nümayiş için Musadağı, Bityas, Kesab havalisindeki Ermenileri toplamak için hareket etmişti ve bu iş için bin lira almıştı.³⁷ Ermenileri "kandırmak" için bir başka yol daha kullanılmıştı Türkiye basınına göre. Araplar, Taşnaklara "aşarı lağvedeceğiz" taahhüdünde bulunmuştu. Buna rağmen yaklaşık bin kişi toplanabilmişti. Bu bin kişi gözlemcilerin ikamet ettikleri otelin önünden üst üste birkaç kere geçirilmişti. Öte yandan, basında Türkler tarafından yapılan eylem yere göğe sığdırılamıyordu. 60 bin Türk'ün en önde milli marşlar söyleyen ve

35 "Taşnak Ermenilerinin bir Küstahlığı", *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1937.

36 "Görmenlerin Tetkikleri", *Ulus*, 18 Sonkanun 1937.

37 "Unsurdan Unsur Nifak!", *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1937.

muntazaman yürüyen mekteplilerin öncülüğünde 2,5 saat yürüdüğü yazılıyordu. Ve bu yürüyüşte, “İstiklal isteriz!”, “Hürriyet isteriz!”, “Hak isteriz!”, “Kırk asırlık Hatay esir olmaz!” pankartları taşınıyordu. Haberlere göre, gözlemciler heyeti, Araplar ve Taşnaklar telaşa düşüyordu.³⁸

Sancak meselesini ilk gündeme aldığı günlerde Ermenilerin büyük çoğunluğunun Türklerin yanında olduğunu savunan Türkiye basını durumun yansıttığı gibi olmadığı ortaya çıkmaya başlayınca “Taşnak” kartını çok daha sert oynamaya başlıyordu. Yunus Nadi’ye göre tek neden “Suriye Fransız müstemleke memurlarının himmetleri ile hortlatılan” Taşnaklardı. Nadi, izleri bugüne kadar sürecek olan “örgüt/parti baskısı” iddiasını ortaya koyuyor, seçime katılan Ermenilere kızılmayacağını söylüyordu: “Onlar böyle yapmakta tamamen mazurdular. Çünkü ortaya olanca kanlılıkla Taşnak disiplini konulmuştu. Bu disiplinin ne olduğunu bilirsiniz: Verilen emri yapmayan öldürülür!”

Nadi’ye göre, Türkiye-Suriye sınırına Ermenilerin iskân edilmesinin de tek nedeni vardı: “Ermenilerin icabında siper vazifesini görecektir kurbanlık koyunlar” olması. Tüm bunlara rağmen Yunus Nadi, bölgedeki Türklere sükûnet tavsiye ediyordu:

Ezcümle Hatay Türklerine tavsiye ederiz oralaradaki Ermeniler kendi kadar masum ve binbir tehlide maruz olmak hususunda kendileri kadar mazlum insanlardır, onlara daima bu nazarla baksınlar ve onlara daima kardeş muamelesi yapsınlar.

Yunus Nadi’nin tek tavsiyesi Türklere değildi, Ermenilere de söyleyecek sözü vardı:

Yalnız Antakya ve havalisindeki Ermenilere değil, bütün Ermenilere tavsiyemiz de kendilerini Taşnak komitasının meş’um tesirinden kurtarmak için var kuvvet ve cesaretile çalışmaktan ibaret olacaktır. Bu komita, Ermenilik için afet olmuştur ve ne kadar fazla devam eder ve Ermenilerin işlerine karışırsa o kadar afet olup gidecektir.

38 “Hatay’da Tazyik Devam Ediyor”, *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1937.

Fransız müstemleke memurlarının “unsuru unsura düşürmeye çalıştığını” söyleyen Nadi, Ermenileri telaşa düşüren bir iddiayı da gündeme taşıyordu: “Eğer Türkler Sancağa gelecek olurlarsa ilk iş olarak oradan Ermenileri kovacaklardır.” Yunus Nadi öncelikle Türkiye’nin Sancak’ı ilhak etmek niyetinde olmadığını belirterek şöyle diyordu: “Sancak için istediğimiz şey Türk ekseriyeti esasile orasının hakkı olan idare rejimine mazhariyetinden ibarettir.” Ardından eski yazılarını hatırlatıp Ermenilere “sakin sakın oturmaları” çağrısında bulunuyordu:

Sakin sakın oturarak işleri, güçleriyle meşgul olan Ermenilere neden dokunulsun? Türkiye’de olup bitmiş Ermeni ve Rum maceraları hakkındaki düşüncelerimiz –hemen hemen bütün Türklerin düşüncesi olmak üzere– bu sütunlarda izah edilmiştir.

Ermenilerle ilgili çıkan tartışmanın tamamen Fransız müstemleke memurlarının “oyunu” olduğunu belirten Yunus Nadi, bölgedeki Kürtlerin de Arapların da Ermenilerin de Türklerin yanında olduğunu belirtiyordu ve tabii Çerkeslerin de:

Esasen Türk’ün Çerkes adını taşır bir kavim ve kabilesinden başka bir şey olmayan Çerkesler Türkiye’nin dahilinde ve haricinde Türk kardeşlerine bütün benlikleriyle bağlı kimselerden başka bir şey olmazlar.

Nadi’ye göre sadece bölgedeki değil, tüm Suriye’deki Ermeniler Türklerin yanındaydı. Tek bir şartla: “Her tehdid ve tesirden azade bir surette kendi hallerine bırakılsalar bütün Suriye Ermenilerinin ne his ve harekette olacaklarını biz pek iyi biliyoruz.”³⁹

Fransızca haftalık *Vu* dergisinde 13 Ocak’ta yayımlanan bir yazı, Türkiye’de tartışma yaratıyordu. Türkiye basınının aktardığına göre bu yazıda şöyle deniliyordu:

Türkler, İskenderun sancağındaki Türk ekalliyetini (?) kendi himayeleri altına almak istiyorlar. Türkler soydaşlarının Arablar tarafından tazyik edilmesinden korkuyorlar; hatta bu ekalliyetin zulüm gördüğünü söyleyecek kadar ileri gidiyorlar. Fakat İstanbul’da ve

39 Yunus Nadi, “Bu Cinayet Temayülüne Rağmen”, *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1937.

kendi memleketinin diğer her tarafında Ermeni ekalliyeti Lozan muahedenamesinin ahkamına rağmen, bütün asırlık imtiyazlarını kaybetmiştir. Bundan başka, Ermeni ekalliyeti, fena muamelelere maruz kalmış, malları elinden alınmış olup bu haller hala da devam etmektedir. Şimdiye kadar ağzını açmayan Milletler Cemiyeti, bu münasebetle, Türk murahhaslarına –kendi memleketlerinde neler olurken– Suriye’deki Türk ekalliyetinin tazyik [baskı] göreceği endişesini izhar etmenin [açığa çıkarma] bir beceriksizlik olduğunu söyleyebilir.

Türkiye basınına göre, bu yazıyı yazan Taşnak Aram Efendi’yi. *Cumhuriyet* gazetesi bunun nedenini şöyle açıklıyordu: “Türkiye Cumhuriyeti’ndeki Ermeni vatandaşların zulüm gördüğünü ve bu zulmün hala da devam ettiğini ancak Taşnaklar gibi soysuz politika eşkıyası iddia edebilir.” Fransa’da çıkan bu yazıya karşı “Hem Nalına Hem Mıhına” köşesi İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesi’nden basına yansıyan açıklamaları hatırlatıyor ve şöyle soruyordu: “Türklüğe ve Türkiye Ermenilerine ihanet ederek Parislere kadar kaçmış olan herhangi bir komitacı bozuntusuna mı yoksa Türkiye’deki Ermenilerin en salahiyetli şahsiyetlerine mi inanacağız?” Yazı aynı zamanda bir çağrı da içeriyor, Türkiye’deki Ermenilerin sadakatlerini ispat etmelerini talep ediyordu:

Ben bu yazımla Türkiye’deki Ermeni ekalliyetinin ileri gelenlerini bu Aram Efendi’nin ağzının payını vermeye davet ediyorum. Türkiye’deki Ermenilerin hakiki vaziyeti hakkında yazacakları yazının bir suretini *Vu* gazetesine göndermelerini, kendilerinden rica ederim. Fransız gazetesi belki de bu yazıyı neşretmeyecektir fakat hiç olmazsa Aram Efendi’nin bir müfteri olduğunu öğrenecektir ki bizim için bu da bir kardır.⁴⁰

Elbette, bu çağrı yanıtsız kalmayacak, Ermeni Patriği Mesrob Naroyan ile Cismani Meclisi Reisi Bedros Horasancıyan, *Cumhuriyet* gazetesine yeniden açıklama yapacaktı. Daha önce gazeteye verdikleri beyanatı tekrar ediyor, Sancak’ta Türk kardeşlerinden ayrılmayan Ermenilerin dürüst hareketlerini takdir ettiklerini ve akliselim sahibi

40 “Aram Efendi’ye Cevaplar”, *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1937.

bütün Ermenilerin Türk kardeşleri ile teşriki mesai edeceklerinden emin olduklarını söylüyorlardı. Taşnakların Ermenilik namına söz söylemeye hak ve salahiyetleri olmadıklarını ilave ediyor, en ziyade Ermenilere fenalığı dokunan bu teşkilatın Ermeni işlerine karışmasını şiddetle ve nefretle reddettiklerini bildiriyorlardı. Tepki bununla da sınırlı kalmıyordu. *Cumhuriyet* gazetesine “Ermeni entelektüelleri” bir ziyarette bulunacak ve özel açıklamalar yapılacaktı:

Taşnakların zehirli propagandası hakkında gazetenizin yazdığı yazılar tamamen haklıdır. Ermeniliği bugünkü hale getiren bu meş’um teşkilat mazideki günahlarını unutturmaya çalışacak yerde, şimdi de Suriye’de muhacir hayatı yaşamalarına sebep olduğu Ermenilerin rahatlarını bozmaya uğraşmaktadır. Sizi temin ederiz ki Taşnakların en büyük düşmanı bizzat Ermenilerdir. Bunların başında da dünyanın hiçbir yerindeki Ermenilerin nail olmadığı mes’ud bir hayat geçirmekte olan Türkiye Ermenileri bulunmaktadır. Bu itibarla Türkiye’deki Ermeniler bütün milli davalarda tamamen Türk kardeşleriyle aynı şekilde düşünmekte, aynı şekilde hareket etmektedirler. Bu hakikati kabul etmeyen Ermenilerin aramızda yeri yoktur. Bazı Ermeni gazetelerinin tahrifatı ve efkarı umumiyeyi [kamuoyu] yanlış yola sevk edici mahiyetteki neşriyatını şiddetle protesto ederiz. Haricdeki düşmanları teşvik eden bu gibi neşriyata nihayet vermek zamanı gelmiştir.

Heyetin, kendilerinden sadakatlerini ispatlarcasına hızla Taşnaklara tepki vermelerini isteyen “Hem Nalına Hem Mihnına” köşesinde yayımlanan yazıyla ilgili de bir talebi, hatta kendi ifadelerine göre bir “ricaları” vardı. O da kendilerinden bir daha “ekalliyet” diye bahsedilmemesine dairdi:

Bu münasebetle muhterem *Cumhuriyet*’ten bir ricamız vardır. Türkiye Ermenilerinden bahsederken “Ermeni ekalliyeti” tabirini kullanmasın. Türkiye’de azlık veya çokluk adile bir şey tanımıyoruz. Başmuharririniz muhterem Yunus Nadi’nin dediği gibi Türk vatanında ırk ve din farkı olmaksızın bütün çevremizdeki insanların insanca bir kardeş hayatı yaşamalarını istiyoruz.

Bir başka açıklama, hac amacıyla Suriye üzerinden Kudüs'e gittiği duyurulan fakat esasen Sancak'taki Ermeni ileri gelenleriyle görüşmek için bölgeye giden Episkopos Kevork Arslanyan'dan geliyordu:

Suriye'den geçerken beni ziyarete gelen Ermeniler, Taşnaklar müstesna olmak üzere, Sancak Ermenilerinin Türklerle teşriki mesai ettiklerini müjdeleyerek Suriye'nin diğer taraflarındaki Ermenilerin de politikacılara alet olmak istemediklerini, kısmı azamı [büyük bir çoğunluğu] Adana civarından Suriye'ye iltica ettikleri için vaktile Fransızların Ermenileri nasıl yüzüstü bıraktıklarını unutmadıklarını, bir daha aynı akıbete maruz kalmamaya çalıştıklarını ve yaldızlı vaidlere kapılmayacaklarını söylediler. Bu itibarla Suriye Ermenilerinden bahsederken Taşnakları ayırmak lazımdır. Çünkü bizzat Ermenilik aleyhine çalışan bu adamları Ermeni addetmek caiz değildir. Suriye'deki Ermeniler arasında Türkiye'ye karşı büyük bir sempati vardır ve Türkiye'deki Ermenilerin mes'ud hayatına gıpta ile bakıyorlar. Taşnaklar yüzünden sefaletе düşen ve diyar diyar sürünen adamların Taşnaklarla teşriki mesai etmelerine imkan yoktur.

Cumhuriyet'in aktardığına göre *Jamanak*, *Cumhuriyet*'in bir gün önceki yazılarını birinci sayfasında altı sütun üzerine iri harflerle yayımlıyor ve haber şöyle devam ediyordu:

30 senelik neşriyat hayatı ile Ermeni matbuatının duayeni bulunan gazetemiz daima memleket ve milletin menfaatlerini müdafaa etmiştir. Gazetemiz Sancak meselesinde de derhal vazifesini ifa ederek Suriye Ermenilerini Taşnaklara karşı teyakkuza ve onların gizli maksadlarına alet olmamaya davet etti. Bu tavsiyemiz müspet netice verdi! Ve Sancak'taki Ermeniler Türk kardeşlerine ve Türk anavatanına bağlı kaldılar. Bu hareket bilimum Ermeniler tarafından da takdir edildi. Her meselede olduğu gibi Sancak davasında da Taşnakların Ermeniler için bir bela kesildiklerini yazdık. Bütün Ermeniler artık tahammül edilmez bir hale gelen Taşnakların meşum faaliyetini nefretle reddetmektedirler. Türk meslektaşlarımız Taşnakların Ermenilerle Türklerin başına bela kesildiklerini kaydetmekte haklıdırlar.⁴¹

41 "İstanbul Ermenileri Taşnaklara Ateş Püskürüyor", *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1937.

Jamanak'ın ardından *Nor Lur* gazetesi de Taşnaklara tepki gösteriyordu. Bu gazete de "Türk Ermeni kardeşliğini yıkmak isteyen Taşnakların muzır faaliyetini nefretle takbih ettiğini [kınamak] ve haricdeki bütün akliselim sahibi Ermenilerin Taşnak fırkasına karşı boykot ilan ettiklerini" yazmaktaydı. Bir gün sonra Cismani Meclis toplanıyor, sert bir açıklama yayımlıyordu. Bu açıklama da gazetelerde yer bulacaktı:

Türk ulusunun yüksek menfaatlerine ve şanüşerefine uygun bir tarzda Sancak meselesinin halli için durediş [ilerigörüşlü] hükümetimizi azami sayügayret [gayretli çalışma] sarfettiği önemli bir anda, mazinin acı derslerinden ve tecrübelerinden mütenebbih [uyarılmış] olmayıp mensup bulundukları ırkın varlığına dahi muzır olarak ecnebi memleketlerde ve ecnebi teşvikatına kapılan gayrimesul [sorumsuz] bazı Ermeni komitacıları tarafından son zamanlarda vuku bulan melun neşriyat ve hareketlerden dolayı çok müteessif ve kalben müteessiriz. Mübeccel [yüce] Türk Cumhuriyetimiz devrinde kanunun çerçevesi dairesinde hür yaşıyan bütün Türk Ermenilerin samimi duygularına ve salim düşüncelerine tercüman olarak ve malumu ila kabilinden olmak üzere bir kere daha alenen ve yüksek sesle beyan ederiz ki: Medeni milletlere imtisal örneği teşkil edecek adalet, serbestlik ve müsavilik memleketimizde hüküm sürmekte bulunduğu gibi şerefli Cumhuriyetimizin dört etrafa saçtığı feyzübereketten bilatefriki cins ve mezheb [millet ve mezhep ayrımı gözetmeksizin] müstefid olmaktadır [faydalanmak]. Binaenaleyh ülkemiz haricindeki taşıdıkları Ermeni ismine dahi layık olmayan kemiyetçe [nicelik] ve keyfiyetçe [nitelik] ehemmiyetsiz sözü geçen bazı kimselerin hezeyanları, düşüncesiz ve fena hareketlerini nefretle reddeder ve onlara lanet okuruz. Pek samimi yürekten kopup sağlam bir düşünceye dayanan yukarıdaki beyanatımız, yurddaşlık, Türklüğe bağlılık ve Cumhuriyetimize sadakat ve sevgi saiklerinden doğmuş olmakla beraber güneş kadar aşıkâr olan hakikatin, manevi körleri aydınlatmaya ve bilvesile ana yani hakikate yararlık göstermeye ayrıca hadim olacağına eminiz.

Cumhuriyet gazetesine göre, pek çok Ermeni, beyanatlarından dolayı Patrik Mesrob Naroyan'ı, Episkopos Kevork Arslanyan'ı ve Cismani Meclis Reisi Horasancıyan'ı tebrik ederek Türkiye Erme-

Istanbul Ermenileri Taşnaklara ateş püskürüyor

«Türkiye Ermenileri, millî davalarda Türk kardeşleriyle beraberdirlir. Bu hakikati kabul etmiyen Ermenilerin aramızda yeri yoktur»

[Baştarafı 1 inci sahifede]

kıyedeki Ermeniler bütün millî davalarda tamamilen Türk kardeşleriyle aynı şekilde düşünmekte, aynı şekilde hareket etmektedirler. Bu hakikati kabul etmiyen Ermenilerin aramızda yeri yoktur. Bazı Ermeni gazetelerinin tahrifatı ve efkârı umumiyei yanlış yola sevkediçi mahi-

Bu itibarla Suriye Ermenilerinden bahsederken Taşnakları ayırmak lâzımdır. Çünkü bizzat Ermenilik aleyhine çalışan bu adamları Ermeni addetmek caiz değildir. Suriyedeki Ermeniler arasında Türkiye'ye karşı büyük bir sempati vardır ve Türkiye'deki Ermenilerin mes'ûci hayatına gıpta ile bakıyorlar. Taşnakla

Dönemin gazeteleri, Ermeniler ile Türkler arasındaki "kardeşliğe" sık sık vurgu yapıyordu. *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1937.

nilerinin hiçbir zaman Türk kardeşlerinden ayrılmayacaklarına dair teminat veriyorlardı.⁴² Türkiye'de Ermenilerden peşi sıra Taşnak karşıtı mesajlar alınırken, bölgedeki gelişmeler yakından takip ediliyordu. Fransızların Kırıkhan'da Taşnaklardan oluşan "Adol Leanyan kumandasında 300 kişilik bir Ermeni çetesi" oluşturduğu,⁴³ Ermeni mahallesinde oturan Türklerin can ve mallarını emniyette görmedikleri için Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerlere taşınmakta olduğu yazılıyordu.⁴⁴ Türkiye'deki Ermeni kurumlarından Sancak'taki Türklerle destek mesajları gelmeye devam edecekti. Bu süreçte *Jamanak* sadece yazılarıyla değil, eylemleriyle de büyük çaba içine giriyordu:

Sancak meselesinin müzakeresine başlandığı ilk günden itibaren gazetemiz Türkiye'deki ve haricdeki Ermeniler arasında irtibatı temine çalışmaktadır. Sancak'tan alınan malumat ümid verici mahiyettedir. Bir kısım Taşnak şakileri müstesna; Sancak'taki Ermeniler ihlal

42 "Ermenilerin Nefreti", *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1937.

43 "Sancak'ta Emniyet Kalmadı", *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1937.

44 "Müşahidler Suriye'den Fransa'ya Hareket Etti", *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1937.

edilmez bir imanla anavatana bağılı bulunmaktadırlar. Mukaddes milli dava hakkında Sancak Ermenilerini tenvir etmek [aydınlatma] hususundaki vazifemizi ifadan bir an bile geri durmadık. Dün Hatay Erkinlik Cemiyeti merkezini ziyaret eden yazı işleri müdürümüz cemiyet reisi tarafından kabul edilmiş bu vesile ile 'Jamanak'ın hide-matı [hizmetler] takdir olunmuştur. Biz bu hareketimiz için teşekkür beklemiyoruz çünkü Sancak davası bizim öz davamızdır. Bize düşen vazifeye bundan sonra da devam ederek mürteci zihniyetlere karşı mücadele edeceğiz. Bütün kalble ve imanla Hatay Erkinlik Cemiyetile beraberiz. İşte bu son sözümüz...⁴⁵

Sancak Özerk Olurken Basın 1915'i Hatırlıyor

Ankara, bölge Ermenileri ile Türkiye'dekiler arasında köprü kur-maya çalışırken, Cenevre'de MC görüşmeleri yeniden başlıyordu. Aynı zamanda, bu toplantılar için şehirde bulunan Türk ve Fransız heyetleri, 20 Ocak 1937'den başlayarak İngiltere'nin arabuluculuğunda bir araya geliyordu. 27 Ocak 1937'de MC Meclisi İsveç temsilcisi Sandler, Gözlemci Heyeti'nin raporuyla birlikte Türkiye ile Fransa arasında uzlaşılan konuları MC'ye sundu. Aynı gün onayla-nan rapora göre, Sancak içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Suriye'ye bağılı olacaktı. "Ayrı varlık" olarak kabul edildiği bu statüde, resmi dil olarak Türkçe kullanılacak ve ordusu olmayacaktı. Rapor, San-cak'ın bu statüyle yönetilebilmesi için bir Statü ve Anayasa'nın ha-zırlanmasını ve bu hazırlığın Belçikalı, Fransız, İngiliz, Hollandalı ve Türk temsilcilerden oluşan beş kişilik bir Uzmanlar (Eksperler) Komitesi tarafından yapılmasını öngörüyordu.

Bu karar bağımsızlığa yönelik taşları döşediği için Türkiye ba-sınında "Hatay zaferi" olarak nitelenecekti. Basına göre bu sonuç, İstanbul'daki Ermeni nüfus arasında da sevinç uyandırıyor. Er-menilerin hissiyatına tercüman olmak üzere Cismani Meclis, Bed-ros Horasancıyan'ın riyasetinde toplanıyor, Reisicumhur Mustafa Kemal ile Başvekil İsmet İnönü'ye tebrik telgrafları çekerek Türk

45 "Jamanak Gazetesinin Mühim bir Makalesi", *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1937.

Ermenilerinin Cumhuriyet'e ve Büyük Önder ile hükümete sadakat ve bağlılıklarını iletliyordu. Patrik Naroyan da Reiscumhur'a ve Başvekil'e tebrik telgrafları çekiyordu. Patrik'in riyasetinde toplanan Ruhani Meclis de bütün Ermeni kiliselerinde "Büyük Önder Atatürk ile Başvekil İsmet İnönü ve kıymetli arkadaşlarının ömürlerinin artması için dualar yapılmasına" karar veriyordu. Bunun için Patriklik Merkez Kilisesi'nde yapılacak dini merasime bizzat Patrik Naroyan'ın riyaset edeceği duyuruluyordu.⁴⁶

Bu sonuç, Türkiye basınında zafer olarak görülse de bazı çekinceler mevcuttu. *Kurun*'da Asım Us, Hatay'da dil meselesi mevzuunu ele alıyor, Türkçeden sonra resmi dil Arapça olursa Ermenice ve Kürtçe gibi dillerin de aynı statüye erişmemesi için sebep olmadığını söylüyordu. Us'a göre en iyi yol yarı resmi dilin Fransızca olarak kabul edilmesi idi.⁴⁷

Bu süreçten memnun olmayanlar da vardı. Suriye için karar bir hezimetti. Lazkiye Limanı, Alevi Bölgesi'nde kalmıştı; Trablus, Lübnan'a bırakılmış ve şimdi de İskenderun'da ağırlık Türkiye'ye doğru kayıyordu. Sadece Suriye yönetimi değil, Fransız Akademisi üyelerinden Henry Bordeaux da Cenevre'deki sürece tepkiliydi. Bordeaux, *L'Écho de Paris* gazetesinde bir makale yayımlıyordu:

Fransa'da kimse Büyük Savaş sırasında Doğu cephesini bilmiyordu. İtilaf güçleri ne Türkiye'nin kalbine ulaşmak için boğazları zorlayabildi ne de Çanakkale'de başarılı olabildi. (...) Cemal Paşa'nın ikisi Fransız üç gemi tarafından dikkatlice korunan Mısır'daki Süveyş Kanalı'nı geçmeye çalışmasındaki başarısızlığının ardından İngiltere, bir Fransız birliğiyle birlikte Filistin ve Suriye seferi düzenlemişti. (...) 30 Ekim'de Mondros Ateşkesi araya giriyor: Türk birlikleri Toroslara kadar Suriye ve Kilikya'yı tahliye edeceklerdi. Bizim Verdun, Notre-Dame-de-Lorette, Malmaison ve dahasıyla gurur duyduğumuz gibi, İngiltere de Filistin ve Suriye'deki operasyonlarıyla gurur duyuyor. Eğer Doğu cephesindeki heyecan dolu hikâyelere Türklerin işlediği yıkım ve katliamlarla ilgili belgelerin yayımlanması eşlik etmemiş olsaydı, İngiltere'nin bu gururlu halini sadece Türklere

46 "Konsey Sancak Mukavelesini Tasdik Etti", *Cumhuriyet*, 28 Ocak 1937.

47 Asım Us, "Hatay'da İkinci Dil", *Kurun*, 4 Şubat 1937.

karşı duyulan güvensizlikle açıklamayacaktı. Bu dehşet, İspanyol [İç] Savaşı'ndakinin ötesine geçmekte. Daha sonra gerçekleştirilen derinlemesine soruşturmanın önsözü şu şekilde başlar: "Bu raporlar, Türklerin istila ettiği Kuzeydoğu İran, Ermenistan, Küçük Asya'da yaşayan Ermeniler ve diğer Doğu Hristiyanlarının katliamlarına ve sürgünlerine tanıklık ediyor. Vicdansız ve merhametsiz olan bir hükümetin tebaası olma şanssızlığına uğramış bütün bir ulusu yaş ve cinsiyet ayrımı yapmadan yok etme girişimi ve Yakın Doğu'nun kanlı tarihinde bile görülmemiş bir politika açığa kavuşuyor." Bu korkunç raporlar, Ermenistan'da 1894 (Sasun'da) ve 1895'teki, Konstantinopolis'te 1896'daki eski katliamların anlatımlarındaki dehşeti yüz kez ötesine geçer, ben Fırat kıyısındaki Deyrizor'da yaşanmış hikâyeleri toplamayı başardım. Kızım bunlardan birkaç tanesini *Trabzon'daki Antaram'da* anlattı. Bütün bunlar mide bulandırıcı. Güya medeni yüzyılımız din ve ahlak olmadan kan ve çamur içinde ilerliyor. (...) Bizim ülkemizde Ayntab, Urfa, Bozanti, Kil[is]'teki direnişler biliniyor mu? Mucizevi direnişler, kahramanca, bu kadar az mermi, yiyecek ve insanla inanılmaz sert bir kuşatma ve ardından savaşın kurallarına saygılı davranacağı sözünden sonra askerlerimizin Türkler tarafından katledilmesi ile sonuçlanması... Bu canavarca kötü niyet tamamen unutuldu mu? Pierre Loti bir küçük Çerkes kıza âşık olduğu için bizim duygusal ülkemiz Kilikya'nın katillerinin önünde eğilecek mi? (...) Lozan Konferansları'nda yarı sağır İsmet Paşa, bal rengi gözleri ve gülüşüyle, o zamanki Türkiye'nin istediği hemen hemen her şeyi elde etti. Bugün Türkiye İskenderun'a müdahale ediyor. Bu Suriye'ye geri dönüşün başlangıcı. Öyleyse, Arap ve Hristiyan nüfusların sorumluluğunu ile otoritesini ve etkisini yavaş yavaş ve parça parça bırakmayı istemeyen muzaffer bir ülke olarak Büyük Savaş'ta yenilmiş eski düşmanlarımızın ihlallerine sürekli dikkat edelim. ⁴⁸

Bu yazı Türkiye'de tepki yaratıyordu. Çünkü bu sonuçla birlikte Henry Bordeaux, Mustafa Kemal'in kuvvetleri ile çarpışan ve ölen Fransızların hatırasının unutulduğuna inanıyor ve Ermenileri de hatırlatıyordu. Yunus Nadi bu yazı üzerine 1915'i kendi penceresinden yorumlayacaktı:

48 Henry Bordeaux, "Alexandrette et l'oubli du passé" [İskenderun ve Geçmişin Unutulması], *L'Écho de Paris*, 31 Ocak 1937.

cesine bir miyar [ölçü] olabilir.”⁴⁹ Bu yazıdan iki hafta sonra, Ankara’ya karşı yazılan ve Türkiye basınında yer alan bir başka yazı ise bu kez *L’Illustration*’da yayımlanacaktı. Yazıda “eski Cebel-i Dürüz valisi” olarak tanıtılan ve aylarca Sancak’ta kaldığı ifade edilen General Clément Grandcourt, bölgeyi “Races, langues et Confessions dans le Sandjak d’Alexandrette” [İskenderun Sancağı’nda Irklar, Diller ve Beyanlar] başlığıyla kaleme aldığı yazıyla tanıtıyordu:

Birliğin olmadığı topraklar demiştik: Coğrafyaya göre, ilçelerinden veya kazalarından biri olan İskenderun, Kilikya’ya bağlıdır. Antakya kazası, Suriye ve Alevi topraklarından sadece antlaşmalara bağlı sınırlarla ayrılır. Son olarak, üçüncüsü Kırıkhan, kaynağı Türkiye topraklarında olan Karasu’nun aşağı vadisinden başka bir şey değildir. Amanos silsilesi boyunca Sancak’ın doğal sınırları yoktur. Irk birliğinden bahsedebilir miyiz? (...) Bir köyden diğerine, Türklerin kuzenleri ya da daha doğrusu amcaları olan Türkmenlerden, muhtemelen Asurluların soyundan gelen Kürtlere, ya yüzyıllardan beri zor erişilen yamaçlarda yaşayan ya da Kilikya’nın tahliyesi sonrası gelen ve Karasu’da yoğun olarak yaşayan Ermenilere, Kafkasya’dan göçmen olarak gelen Çerkeslere ve sonunda bölgenin otokton görüleni Alevilere. Sancak’ın üç resmi dili var: Fransızca, Arapça, Türkçe. Ancak Kürtçenin ve Kafkas dillerinin diyalektleri ve İskenderun’da çokça konuşulan İtalyancayı da eklemek gerek. Ayrıca, sancağın İskenderun ve Antakya olmak üzere iki başkenti vardır. Birincisi [İskenderun], Türk toponimin altında (çünkü Ankara Antlaşması’nın sınırı yaklaşık 20 kilometre uzaktan geçer) ve Beylan Geçidi’nin yamaçlarıyla birleştiği için iç bölgesi olmayan, Fransız mandası altındaki devletlerin ikinci limanı olarak kalmakta. İskenderun, Türkiye’nin kıyılarında Hristiyan nüfusun ağırlıklı olduğu bir şehirken (1933’te 17 bin 172 kişinin, 2 bin 639 Türk ya da kendine böyle diyene karşılık 12 bin 257’si Hristiyan’dı), Orontes’in [Asi] kenarında eski ihtişamı ile uyuyan, Alevi ülkesinin sınırındaki Antakya’nın ise üçte ikisi Müslüman’dır. Yakın Doğu’da nüfus inançlara göre sınıflandırılır. Halbuki, 1931 nüfus sayımından sonra Ermeni Hristiyanların oranı oldukça arttı; Sancak’ta yaşayan 154.000 nüfusun 78 bini Sün-

49 Yunus Nadi, “Haçlılardan Bakıyye bir Mutaassıb Hortlağı Karşısında mıyız?”, *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1937.

ni Müslüman; 44 bini Alevi (İslam'ın mezhebi ya da daha doğrusu Suriye'de doğmuş ya da oradan geçmiş bütün dinlerin karışımı) ve 31 bin tüm mezheplerden Hristiyan. Müslümanlar kuşkusuz çoğunluk, ancak onlara Müslüman denince Türk anlaşılmamalı. Kuran'ın bu takipçileri arasında, Kemalizm'e kararlı biçimde düşman pek çok Suriyeli Arap; Osmanlı topraklarındaki hemşerilerinin Atatürk'ün askerlerine karşı sert bir mücadeleyi desteklediği Kürtler; Fransa'yı destekleyen ve Hamid döneminden kalan Çerkesler, oldukça pasif ve barışçıl Türkmenler ve son olarak dünyaya Sancak'ı Alsas-Loren olarak sunmak isteyen ancak yalnızca Antakya'da gerçekten bir çoğunluk oluşturan huzursuz bir Osmanlı azınlığı (toplam nüfusun belki %35'i). Yakın Doğu'da istatistikler diğer yerlere göre çok daha karışıktır. Genel olarak Sancak'ta Türkofonların [Türkçe konuşanlar] yaklaşık %50 olduğu kabul edilmektedir; ancak çok sayıda Türkofob [Türk'ten korkan] da bulunmaktadır. Ermeniler arasında, Türk dili günlük yaşam içinde kullanılır, Ermenicenin kullanıldığı gibi edebiyat ve ayinde de yer alır. Ancak hiç kimse Ermenilerin Türk olduğunu iddia edemez. Batı'da, özellikle de Almanya'da moda olan teorilerden haberdar olan Yeni Türkiye'nin temsilcileri iddialarını ırk ve dilin özdeşleştirilmesi üzerine kurmuşlardır. Hiçbir şey daha yanlış olamaz. Özellikle de Doğu'da. Atatürk bir gün Sancak'ı idare ederse, Ermenilerin [durumunu] göreceğiz. Fransa, Ermeni milleti için bir vatan kurma sözü verdiği Kilikya'yı terk ettikten sonra Kırıkhan'daki Türkçe konuşan mülteciler yeniden göç etmeye istekli, diğerleri, enerjik dağlılar (Cebel Musa ve Kesablılar) ellerinde silahla direniyorlar ama bu kez Doğu'daki Hristiyanların eski geleneksel koruyucusu Fransa'nın kendilerini kurtaracağından yana umutları yok.⁵⁰

Yunus Nadi bu yazının bir bölümünü *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle yayımlıyordu: "Türk-Arab husumeti diye köklemiş bir fenalık var olduktan başka Çerkesler şöyle, Kürdler böyle ve hele Ermeniler neredeyse silahlarını ellerine alarak dağa çıkacak vaziyetteydiler." Nadi, generalin "Fransa'nın Ermenilere Kilikya'da bir yurt kurmak vaadini yerine getiremedikten sonra onları Kırıkhan taraflarında yerleştirdiğini" hatırlattığını belirtiyor ve yazının bu kesime şu mealde

50 Clément Grandcourt, "Races, langues et Confessions dans le Sandjak d'Alexandrette", *L'Illustration*, 13 Şubat 1937.

bir çağrıda bulunduğunu savunuyordu: “Ne duruyorsunuz, harekete geçsenize!” Yunus Nadi’ye göre Grandcourt, “Hatay’daki ırkları adeta birbirine katmak isteyen” “müstemlekeci zihniyetin büyük kurdu”ydı. Kendisinin çağrısının –Ermenileri kastederek– “o zavallıları korkuttuğunu” öne sürüyor ve bir kez daha geçmişe dönüyordu:

Ermeniler bütün hayatlarında hep bu türlü vicdansızca tahriklerin kurbanı oldular. Sancak’taki Ermeniler dürüst hareket ettikçe kollarına hata gelmek ihtimali yoktur ve bu kadar acı tecrübelerden sonra bu zavallı ırkın artık şuna buna alet olmaktan kurtulmuş olacağını ümid etmek isteriz.⁵¹

Yunus Nadi’nin “bu zavallı ırk” diye andığı Ermenilere yönelik dilin yeniden sertleşmesi bir ay sonra olacaktı. “Taşnak çeteleri” haberi gazetelerin ilk sayfalarında yer alıyordu. Haberlerde “Taşnak çeteleri Türklere alenen taarruz ediyorlar” deniliyor, Fransızlar tarafından teşkil edilen Taşnak çetelerine üniforma giydirildiği ifade ediliyordu: “Zabit kıyafetli ve kollarında sırma bulunan çete başları iki otomobil ile Hasik’ten Kamışlı’ya gelmiş ve etrafı gözden geçirdikten sonra geri dönmüşlerdir.” Bir başka haberde, Taşnaklar Türkleri hedef alıyorlardı: “Milisler Kırıkhan’da yeniden Türklere taarruz etmişlerdir. Bazı Türkler, milisler tarafından toplanarak istihbarat dairelerine götürülmüşler ve orada hapsedilmişlerdir. Sokaklarda müsellah bir halde dolaşmakta olan Taşnaklar da her nerede olursa olsun rastladıkları Türklere silâh ve bıçakla alenen taarruz etmektedirler. Taarruza uğrayan Türklerin şikâyeti polis tarafından hiç nazarı itibara alınmamaktadır.”⁵² Bu gelişmelere tepki yazıları da çıkıyordu:

Karşısında kendisine mukabele edecek kimse göremeyen cahil biri silahlandırılınca sanki etrafındaki dağları o yaratmış gibi bir gurur ve cüretle böbürlenir. Bu basit adamların karıdır. Fransa hesabına korkulur ki ellerine verilen silahlarla gurur ve cüretleri artırılan bu kabadayılar günün birinde şımarıklığı Türk topraklarında şakavet yapmaya kadar ileri götürmüş olsunlar.

51 Yunus Nadi, “Müstemlekeci Zihniyetin Büyük Kurdu!”, *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1937.

52 “Sancak’ta Vaziyet”, *Akşam*, 23 Mart 1937.

İskenderun Sancağı hakkındaki antlaşma sonrası Şam'da protestolar. Dönemin bürokratları balkondan halka sesleniyor. *L'illustration*, 13 Şubat 1937.

Nadi tartışma yaratacak bir tepkiyi de ortaya koyuyor, Türkiye'nin "güce güçle" karşılık verebileceğini hissettiriyor, o günlerin "bir gece ansızın gelebiliriz" mesajını veriyordu:

Yalnız kendilerinin takib ve tedibleriyle iktifa olunmayarak [yetinmeyerek] onların kaynaklarını da kurutmak bize göre bir zaruret olabilir ve iş bu preseye dökülünce bittabi iş işten geçmiş ve meselenin sulhan [barışçıl] halli usulü yerini çaresiz diğer bir usule terketmiş bulunur.⁵³

Yunus Nadi'nin yazısı amacına ulaşacak, bu mesaj Suriye'deki gazetelerin gündemine girecekti. *El Eyyam* gazetesinin başyazarı ve sahibi Nasuh Babil, Nadi'nin Türkleri Arap ve Ermeni çetelerinin taarruzları karşısında müdafaa etmek için Türkiye'nin icabında İskenderun Sancağı'nın herhangi bir yerine asker sevk edebileceğini ima ettiğini belirtiyordu. Suriye'nin çete teşkilatında parmağı olmadığını vurgulayan yazıda bir çağrıda da bulunuluyordu: "Biz Suri-

53 Yunus Nadi, "Sancak İşinde Fransa'ya Düşen Mühim Vazife", *Cumhuriyet*, 25 Mart 1937.

ye'nin tam bir istikrar içinde yaşamasının teminini, bunun için de ya eksperler komitesinin bir hal çaresini bulmasını yahud da Türklerle doğrudan doğruya bir antlaşma yapılmasını istiyoruz." Bu öneri *Cumhuriyet* tarafından "Suriye'deki makbul fikirler"den biri olarak değerlendiriliyordu.⁵⁴ Öte yandan Türkiye, Suriye hududunda askeri tedbirler almaya başlıyordu.⁵⁵

Meclis'te Ermeniler Tartışılıyor

Gözler bir yandan da Meclis'e çevrilmişti. 7 Nisan 1937 tarihli toplantının gündemi "Suriye'den memleketimize giren eşkıyaya dair"di. Çünkü güney sınırından giren çeteler iki kişiyi öldürmüş, 700-800 kişiyi soymuştu. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya söz alıyor, "Atatürk devrinin ana vasıflarından biri hariçte sulh, dahilde sükundur" diyor ve eşkıyalarla ilgili bilançoğu açıklıyordu. 1935 "senesine kadar muhtelif zamanlarda bize saldıran Yado, Ado, Seyidhan, Alican gibi soygunluk çeteleri son hırsızına kadar içeride imha edilmiştir ve hiç biri geri dönmemiştir" diyen Kaya, 1936'nın son döneminde güney sınırında taarruzların olduğunu söylüyordu. Şükrü Kaya'ya göre bu çeteler "hudud haricinde hazırlanarak ve teşvik olunarak memleket dahiline gönderildikleri delillerile sabit"ti. Kaya, 1937'de "faal bir manzara" oluştuğunu, önce 15 Mart'ta senelerden beri asayiş içinde olan Diyarbakır ile Mardin arasındaki Karaköprü mevkiinde bir soygun olduğunu, daha sonra Gercüş'te de bir "hırsızlık çetesi" ile karşılaşıldığını belirtiyor ve sözü Dersim'e getiriyordu: "Aynı tarihlerde Dersimde takib ettiğimiz ıslahat programına karşı bazı eski ağaların hariçten gelme müşevviklerin [teşvik ettirenlerin] tesirile Hükûmet tedbirlerine mukavemet etmek istediklerini öğrendik." Meclis "eşkıyayı" konuşuyor gibiydi ama asıl gündemin Hatay olduğunu herkes biliyordu ve Şükrü Kaya tarafından da bu açıkça dile getirilecekti:

Hatay davasının meydana çıkmasından itibaren hududun öte tarafında kasti ve suni bir surette körüklenen Türk düşmanlığı propa-

54 "Suriye'de Makbul Fikirler", *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1937.

55 "Suriye Hududunda Askeri Tedbirler Aldık", *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1937.

gandası bu salgın teşebbüslerinin menşei ve besleyicisi olduğunu reddetmeye mahal yoktur. ⁵⁶

Manisa Mebusu Refik İnce'nin hitabı ise çok daha sert olacaktı:

(...) bizim hududumuzun cenubunda, hakikaten bizimle meşgul olan, sivil namı altında fakat resmi müesseselerin elemanı olan anasır [unsurlar] vardır. Bu anasır; ya bizim kovduklarımız, ya bizim tutarak öldüreceğimiz, yahud bize evvelce hiyanet etmiş olanların teşkil ettikleri bir kafiye şenaa [kötülük kafilesi] veyahud tıpkı bu gün olduğu gibi, ecnebi bir devletin vasitai siyaseti [siyaset aracı] olan Suriyelilerdir. ⁵⁷

Aydın Mebusu Dr. Mazhar Germen'e göre, "Türkiye'nin içerisinden kovulub gitmiş, Türkiye için bir diken olmaktan başka bir rol oynamamış, hayat ve maişetlerini şekavet yolunda temin etmiş bir takım hizipler" ⁵⁸ ve kitleler olarak andığı bu "anasır" içinde Kürtler başı çekiyordu:

Fransa'nın hudud meselesinde gösterdiği ısrara karşı, Türklerin kanına ve canına yıllardan beri her türlü ihaneti yapmağı kendileri için bir vazife ve sanat haline getirmiş olan Kürdler, Türkiye hududu haricine çıkarıldıktan sonra, tam hududumuza yakın yerlere bunların iskan edilmiş olmaları Türkiye'ye karşı Fransa'nın takib edeceği siyasetin ileri hücum hatları ve istihkamları olacağını görmekle Türkiye haklı olarak tereddüd etmiştir. ⁵⁹

Fakat "düşman" görülen "anasır"ın sadece Kürtleri kapsamadığını, bir başka unsuru, yani Ermenileri de ima ettiğini açıkça ortaya koyan Dahiliye Vekili Şükrü Kaya olacaktı:

Şunu arzetmek isterim ki, bir de hatibler oradaki anasırı muhtelifeden [farklı unsurlar] bahsettiler. Bu anasır arasında matbuatta görüldüğü gibi Ermenilerden de bahsolundu. Hatiblerin ima ettikleri anasır da bu olmak gerektir. Buna dair de maruzatta bulunmak isterim. Türklerle Ermeniler arasında teskin olunmaz bir düşmanlık mevcud

56 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, Cild 17, 7 Nisan 1937, s. 19.

57 agy, s. 20.

58 agy, s. 23.

59 agy, s. 22.

olduğu nazariyesini ileri sürmek bazı politikacıların geçim vasıtası olmuştur. Hatay davası esnasında Türklerle Ermeniler arasındaki münasebet bir defa da münakaşa mevzuu oldu, Türklerle Ermeniler, hakiki ve tabii menfaatlarının ilcasile [zorlama] enstenktif [içgüdüsel] olarak yeniden bir defa daha birbirleriyle yakınlık hissettiler. Hakiki vaziyet budur. Fakat eski komiteciler tekrar araya girdiler ve Hatay'da iki millet arasında yeni bir düşmanlık havası yaratmak için gayret gösterdilerse, şimdiki manzara, komitecilerin telkinatının yer bulduğu merkezindedir. Fakat bizce bu dahi zahiri [yapay] ve muvakkattir [zorlama]. Bizim nazarıımızda Ermeni milletinin bizimle beraber olmakta gösterdiği samimiyetin kıymeti azalmamıştır.⁶⁰

Dahiliye Vekili ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Şükür Kaya'nın Meclis'te yaptığı konuşma için de İstanbul Ermeni toplumunun ileri gelenlerinden memnuniyet mesajları gönderiliyordu. Cismani Meclis Siyaset Divanı yine toplanarak Ermeniler hakkındaki beyanatından dolayı Dahiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri'ne telgraf çekiyordu:

Pek sevgili kurtarıcımız Atatürk'ün ışıklı yolunda muvaffakiyetli adımlar atan kıymetkar İsmet İnönü kabinesinin değerli ve samimi uzuvlarından bulunan İç[işleri] Bakanımız ve Parti Genel Sekreterimizin Kamutay'ın [TBMM] dünkü toplantısında ilhamlı, belîğ [güzel sözlerle anlatan] ve tarihi hitabelerinde Ermeniler hakkındaki pek samimi beyanâtı bütün Türk Ermenilerinin şanlı Cumhuriyetimize ve Türklüğe olan bağlılığını bir kat daha ve çözülmez bir tarzda kuvvetleştirmiş olup onların minnet ve sevgi duygularına tercüman olarak heyetimizce dahi minnettarlığımızı arzla liyakatle işgal buyurulan yüksek makamınızda çok seneler sıhhat ve muvaffakiyetle yaşamınızı can ve gönülden dileriz.

Cismani Meclis Reisi Bedros Horasancıyan da *Cumhuriyet* gazetesine özel olarak konuşuyordu:

Hatay davasında Ermenilerin tuttuğu doğru yolun takdir edildiğini görmekle çok mütehassis olduk [duygulanmak]. Bazı politikacılar müstesna; Hatay Ermenilerinin ekseriyeti, vatani vazifesini ifadan

60 agy, s. 26.

geri kalmamıştır ve kalmayacağından da eminiz. Son zamanlarda çıkan bazı zorlukların geçici mahiyeti haiz bulunduklarına ve mahalli şartların neticesi olduğuna kani bulunuyoruz. Sayın Dahiliye Vekilimizin son beyanatının Hatay'daki Ermeniler üzerinde de çok müsaid tesirler yapacağı muhakkaktır. Türk Ermenilerine gelince, onlar şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da kendilerine düşen vazifeleri yapmaktan bir an bile geri durmayacaklardır.

Sadece Türkiye değil, ABD'deki Ermenilerden gelen Türkiye yanlısı görüşler de gazetelerde yer alıyordu. Onlardan biri New York'ta çıkan Ermenice *Goçnag* gazetesiydi. Gazetenin 20 Mart tarihli sayısı Türkiye basınında şöyle yer alıyordu:

İskenderun ve Antakya'daki 25 bin Ermeni'nin hattı hareketi şayanı takdirdir. On sene gibi kısa bir müddet zarfında şarkta, Balkanlar'da ve Avrupa'da sulhun kuvvetli istinadgahlarından [dayanak] biri haline gelen Cumhuriyet Türkiyesi'ne karşı Ermeniler ancak sempati perverde etmektedirler. Hatay Ermenileri, bazı politikacıların sözlerine kapılmadan hakikat yolundan ayrılmamalıdırlar. Hatay'ın müstakbel idaresi Ermenilerin aleyhine değil lehine olabilir. Bu itibarla istikbalde Türk-Arab ihtilafı had safhaya girse bile Ermeniler şimdiye kadar takib ettikleri mantıki yoldan asla ayrılmamalıdırlar.⁶¹

61 "Ermenilerin Memnuniyeti", *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1937.

BÖLÜM IV

“Şark’ın İsviçresi” Kuruluyor

Nisan 1937’de gözler yeniden sınıra çevrildi. 12 Nisan 1937 tarihli bir Fransız belgesine göre, Adana, İslahiye ve Kilis’e yedek askerler alınmış, bölgedeki Türk kuvvetlerin sayısı 20 binden 30 bine yükselmişti. Fransız Yüksek Komiseri Kont Damien de Martel’in bu bilgisi, Halep’teki manda yöneticileri ile askeri haber alma servislerinden geliyordu. Ancak Dışişleri Bakanı Vekili Şükrü Saracoğlu yedeklere çıkarılan celbin nedeninin Suriye sınırından gelebilecek “Kürt saldırıları”na karşı tedbir olduğunu açıklayacaktı.¹

Türkiye basınındaysa hava yine değişmeye başlamıştı. Suriye’ye yönelik mesajlar yumuşuyordu. Yunus Nadi, “Biz Suriye’yi ve Suriyelileri cidden severiz ve o ülkenin hakiki bir istiklalle mesud olmasını isteriz” diyor ve “çetecilik”ten Ermenileri ya da Suriyelileri mesul tutmayacaklarını duyuruyordu. Hedef artık Fransa’ydı:

Türk Hariciyesi bunu Fransa’dan sormuştur ve zannederiz ki muhababını da bulmuştur. Biz biliyoruz ki Suriye’deki fenalıkları kuranlar ve körükleyenler müstemleke memurlarile onlara alet olan mahalli politikacılarıdır. (...) Hatta Taşnak komitası haricindeki Ermenilerin bile Türk düşmanlığında hiç yerleri yoktur. Taşnak komitasını Suriye’de faaliyete getirenlerse müstemleke memurlarile yerli politikacılarıdır. (...) Hiç acelemiz yok, bakıyor, görüyor, bekliyor ve bilhassa beklemesini iyi biliyoruz.²

Türkiye basınıyla, siyasetiyle Fransa’ya mesaj göndermeye çalışıyordu. 1937’nin Nisan ayında önemli gündem maddelerinden biri

1 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 132.

2 Yunus Nadi, “Biz Bekliyor ve Bilhassa Beklemesini Çok İyi Biliyoruz”, *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1937.

Sancak'ın sınırlarıydı. Yılın başında gözlemcilere Sancak'la birleşmek için başvuruda bulunan Bayır-Bucak ve El Akrad (Hazne/Hazine) nahiyelerinin durumu için Ankara temaslarını hızlandırmıştı. Bu bölgeler 12 Eylül 1921 tarihli bir kararla Alevi Bölgesi'ne bağlanmıştı. Türkiye bu üç nahiyenin nüfus çoğunluğunun Türklere ait olduğunu savunuyor, yeniden Sancak'ın sınırlarına çekilmesini talep ediyordu.

Tüm bu trafik sürerken Yunus Nadi'nin Ankara-Şam hattında gerilimi düşürecek mesajı Suriye gazetelerinin gündemine hızla girecekti. Suriye'de yayımlanan *El Eyyam*'dan Nasuh Babil, Nadi'nin yazısından bölümler aktarıp Türkiye'yi dünyada yükselen faşizm dalgasından uzak bir çözüme davet ediyordu:

Türkiye'nin yapacağı bir şey varsa o da davasını Avrupa efkârı umumiyesi [kamuoyu] önünde hak ve mantık dairesinde elinde bulunan makul mesnetlere dayanarak kazanmağa baksın. Tecavüzü düşünecek yerde zayıf komşusunu okşasın. Japonya'nın ve İtalya'nın yaptıklarına bakmasın.³

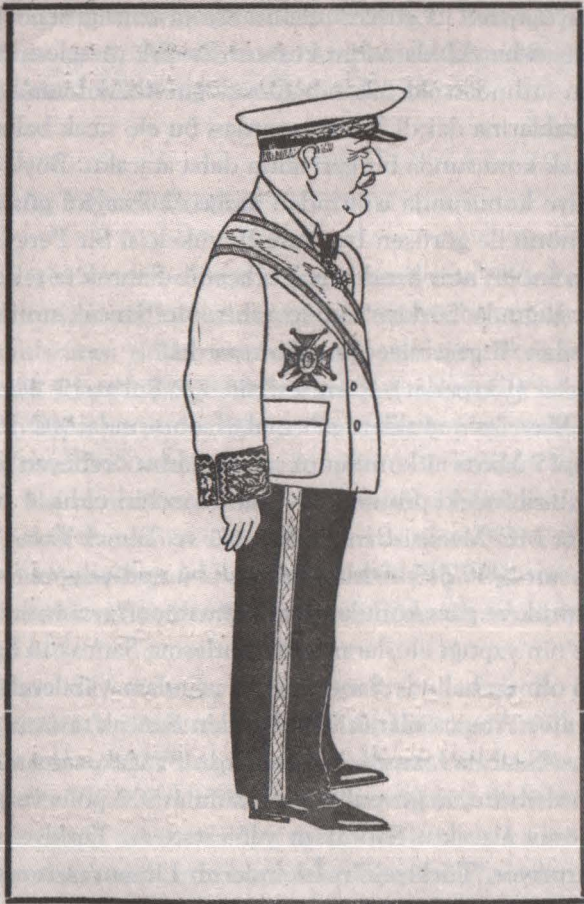
Bu haberler iki ülke arasındaki ilişkileri yumuşatmaya çalışırken bağımsız bir Hatay Devleti'nin kurulacağı artık Türkiye'deki gazete-lerde güçlü vurgularla kendine yer buluyordu. Bu süreçte müstakbel devletin tüm kesimlerine de mesajlar gönderiliyordu:

Bugün Hatay Ermenilerinin akli başında olanları, Hatay hükümeti- nin teşekkül edeceğine ve bunun artık bir emrivaki haline geldiğine kanidirler. Diğer Hristiyan elemanlar da tamamen bu fikri besliyor- lar. Hatta Alevilerin ekseriyeti de böyle düşünüyorlar.⁴

Ankara'nın eli güçlüydü. Çünkü 1937'nin başından Mayıs ayına kadar geçen sürede İngiltere ve Fransa, Türkiye ile daha da yakınlaş- ma ihtiyacı hissetmişti. Bunun nedeni, Avrupa'daki faşist rejimlerin dayanışma içerisinde giderek güçlenmeleri idi. İspanya'da süren iç savaşta, faşist lider General Franco, önce Mussolini'nin Kara Göm- lekliler'inin desteğiyle Cumhuriyetçilere karşı geniş çaplı bir saldırı

3 "Vatanilerin Yeni bir Manevrası", *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1937.

4 "Hatay Anayasası Bu Ay İçinde Hazırlanmış Olacak", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1937.

Mr. LE COMTE DAMIEN DE MARTEL
Ambassadeur de France, Haut - Commissaire de la République
Française dans les Etats du levant sous mandat Français
فرانسه بويوك ايلچيسى ، سوریه و لبنان پرجه قوميسرى موسيو قونت دومارتيل

Kont Damien de Martel, Fransa Büyükelçisi, Fransız mandası altındaki Levant devletlerinde Fransa Yüksek Komiseri. Tarık Mümtaz Yazganalp, *Çizgiler ve bilgiler: Müstakil İskenderun Sancağı* (Halep: Maarif Matbaası, 1936).

başlatıyor, Cumhuriyetçilerin stratejik noktalarından Guernica, Nazi Almanyası'nın hava lejyonu tarafından bombalanıyordu. Türkiye bu süreçte mayıs ayının ilk günlerinde Fransa'ya işbirliği açıklaması yapmayı öneriyordu. Açıklamanın konusu Sancak meselesinin çözümlenmesinin ardından iki ülkenin Ortadoğu ve Akdeniz'de işbirliği içinde olmalarına dairdi.⁵ Paris uzatılan bu ele sıcak bakacak, Ankara, Sancak konusunda bir geri adım daha atacaktı. Böylece Türkiye üç nahiye konusunda ısrarından vazgeçebileceğini gösteriyordu. Başvekil İnönü ile görüşen İngiltere Büyükelçisi Sir Percy Loraine, Fransızlara İnönü'nün kendisine Türkçenin Sancak'ta tek resmi dil olması karşılığında Türkiye'nin üç nahiyenin Sancak sınırlarına girme talebinden vazgeçebileceğini aktarıyordu.⁶

Uzmanlar (Eksperler) Komitesi'nin 25 Şubat-17 Mart ve 22 Nisan-15 Mayıs'ta yaptıkları çalışmalar sonrasında MC Raportörü Sandler'in 25 Mayıs'ta komitenin çalışmalarını özetleyen konuşması, Sancak tarihindeki dönüm noktalarından biri oldu. 4 gün sonra 29 Mayıs'ta MC Meclisi Sancak Statüsü ve Temel Yasası'nı kabul etti. 29 Kasım 1937'de yürürlüğe girecek bu statüye göre Sancak, dışişleri, gümrük ve para konuları hariç tamamen "ayrı varlık" oluyordu. Suriye'nin yaptığı uluslararası bir antlaşma Sancak'ın bağımsızlığına aykırı olması halinde Sancak bunu uygulamayabilecekti. Resmi dili Türkçe ve Arapça olarak kabul edilen Sancak'ta oturan Suriye vatandaşları Sancak vatandaşı olacaklardı. Sancak, tamamen askerden arındırılıyordu, iç güvenlik için azami 1.500 polis ve jandarma bölgede görev alacaktı. Sancak'ın yeni statüsü, Türkiye'nin nüfuzunu da artırıyor, Türkiye'nin İskenderun Limanı'nı transit olarak kullanabilmesi için bir "Türk Serbest Ticaret Bölgesi" kuruluyordu.

Temel Yasa'ya göre, Sancak'ın yönetimini ele alması öngörülen 40 vekilli Yasama Meclisi için seçim çalışmalarına derhal başlanacaktı. Seçimin ilk aşaması, seçmenlerin kendilerini ait oldukları dinsel ve mezhepsel cemaatlere göre kaydettirmeleriydi. Bu aşamada cemaat adına yazılan her 100 seçmen ikinci derece seçim için o cemaatin

5 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 133.

6 age, s. 134.

bir seçmen kazanması anlamına geliyordu. Ancak bu seçmen tescil sonucu ne olursa olsun, Temel Yasa bölgenin en büyük cemaatlerine belirli sayıda vekil çıkarma güvencesi veriyordu. Buna göre, Meclis'te Türklerin en az 8, Alevilerin 6, Araplar ve Ermenilerin 2, Arap Ortodoksların 1 vekili her koşulda bulunacaktı.⁷

Sancak'ta Yüksek Gerilim

Sancak için alınan bu karar bölgede tansiyonu yükseltecek ve seçmen tescilinin cemaatlere göre yapılmasından doğan nüfuz mücadelesi toplumlararası şiddet olaylarına yol açacaktı. Türkiye basınına göre mahalli yönetim bölgedekileri eyleme zorluyordu fakat Ermeniler dükkân kapatma ya da diğer protestolara katılmıyordu. Hatta bu nedenle Ermeniler ile Hristiyan Arapların bir bölümü karşı karşıya gelmiş, üç kişi yaralanmıştı.⁸ 4-6 Haziran arası Antakya da karışıyor, çok sayıda kişi yaralanıyordu. Türkiye basınının Ermenilerin Türk tezlerine yakın durduğu iddiasına Şam'daki *El Şark* gazetesi farklı bir iddiayla karşılık veriyordu. Onlara göre Ermeniler Araplarla çoktan birleşmişti bile...⁹

Bölgeden istihbarata dayalı haberlerde artış vardı. Bu alanda imzası sık görülecek isimlerden biri "Milli Hükümet'in ilk istihbarat müdürü" olan ve 1927'de gazeteciliğe dönen Feridun Kandemir'di. *Cumhuriyet*'te "Kandemir" imzasıyla yayımlanan habere göre Sancak'taki gerilimin arkasında "bu memleketle zerre kadar alakası olmayan insanların uzaklarda kurdukları komiteler" vardı:

Hatay yurdunun artık ilelebet kardeş geçinmeye karar vermiş çocukları arasına fesad sokmak için kalemlerile, dillerile, her türlü hareketlerle ve akla gelmedik hilelerle geceli gündüzlü çalışıp duruyorlar.

7 Société des Nations, "Question d'Alexandrette, Comité d'Experts Charge d'Etudier le Statut et la Loi Fondamentale du Sandjak d'Alexandrette, Annexe", C. 233, 15 Mayıs 1937.

8 "Vataniler Cenevre Kararını Beğenmediler", *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1937.

9 "Suriye Gazetelerinin Hezeyanları", *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1937.

Kandemir'e göre bu grupların "Türkiye'nin maksadı Hatay'ı istiladır. Bu Suriye'yi parçalamak ve yutmak siyasetinin başlangıcıdır. Arkasından Suriye'ye yürüyüş gelecektir. Binaenaleyh yaklaşan tehlikeyi bugünden önlemek mecburiyetindeyiz" iddiası, sadece "günün birinde kendilerine zararı dokunacak" cinstendi, "gülünç"tü. Fakat propagandalar nedeniyle Sancak mahallelere bölünmüştü. Kimse kendi mahallesinden dışarı çıkmıyordu. Feridun Kandemir'in anlattığına göre çarşıdaki Alevi dükkânları hâlâ kapalıydı. Araplar, Ermeniler, Rumlar, Aleviler ne alışveriş için ne de gezmek veya dostlarını görmek için Türklerin yaşadığı mahallelere gelmiyorlardı. Türkler de onları sakinleştirmek için dahi o taraflara gitmiyorlardı.¹⁰

1937 Haziranı'nın sonunda Araplar Sancak'ta gösteriler düzenliyor, Temmuz başındaysa Türkler ile Araplar arasında çatışmalar yaşanıyor, yaralananlar oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu bölgeden çekildikten sonra bağımsızlıkçı Arap İstiklal Partisi'ni kuran ve daha sonra Vatanilere katılan Said Haydar Bey bölgenin geleceğinden umutsuzdu, kaos senaryosu öngörüyordu: "Türkiye Sancak'ı Türkleştirmeye kalkarsa mücadele kopacak ve orada muhakkak kan dökülecekti."¹¹ Yaşananların ardından Sancak'ın Fransız Delegatesi Pierre Durieux, *Cumhuriyet* gazetesine demeç veriyor, "Hatay'daki tahrikatı Sancak Muhafızı idare ediyor" diyerek İskenderun Sancağı Valisi (Muhafızı) Hüsnü el Barazi'yi işaret edip istifa ediyordu. Çünkü Durieux'ye göre, Türkiye Hariciye Vekaleti Siyasi Müsteşarı Numan Menemencioğlu'nun ısrarı ile kabul edilen yeni özerklik rejimi Hatay'a uygun değildi ve bu sebeple Hatay'ın müstakbel kaderini elinde tutmak sorumluluğunu kabul etmiyordu.¹² Türkiye'deki basına göreyse bölgede bir "fesad hareketi" başlamıştı ve içinde Durieux de vardı. Amaçlarıysa bölgenin Suriye'ye ilhakıydı. İskenderun'a yakın Soğukoluk'ta Fransız Delegatesi Pierre Durieux'nün de katılımıyla Halep, Antakya muhafızları, Suriyeli liderler, Sancak mebusları, Alevi, Rum ve Ermeni mümessillerinin katılımıyla bir

10 Kandemir, "Hataylılar Sevinç İçinde", *Cumhuriyet*, 26 Haziran 1937.

11 "Bir de Tehdid mi?", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1937.

12 "Hatay'daki Tahrikatı Sancak Muhafızı İdare Ediyor", *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1937.

toplantı yapılmıştı. Bu toplantıda Türklere karşı müşterek bir cephe oluşturulmaya çalışılmış ve sonunda bölgenin Suriye'ye iltihakı öngörülmüştü.¹³ Fransız Yüksek Komiseri De Martel, Temmuz ayının başında Statü ve Temel Yasa'nın öngördüğü düzenlemeleri halka anlatmak için Sancak'ı ziyaret ediyor, çeşitli cemaatlerle görüşüyordu. De Martel'e göre bölgede Türklerin eli güçlenmişti, "böyle giderse, Türk propagandası Alevileri ve zengin Rum Ortodokslar içindeki ılımlı unsurları kolayca kendi yörüngesine çekebilecekti."¹⁴

Türkiye Çoğulculuk "Peşinde"

Tansiyon giderek yükselip "işgal", "istila", "ilhak" haberleri Arap basınında yankılansa da Türkiye, 8 Temmuz'da, Sadabat Paktı'nı imzalıyordu. Taraflar Afganistan, İran ve Irak'tı. Ankara böylece Ortadoğu'da yayılmacı bir politika izlemeyeceğini gösterirken, Hatay için "yeni sistem" övgüsü Türkiye basınında büyük puntolarla servis edilmeye başlanıyordu. Bu kez üzerine vurgu yapılan Türk nüfusun yoğunluğu değil, bölgenin etnik çeşitliliği idi. Çünkü Türk nüfusun "istenen" mutlak çoğunluğu oluşturmadığı tüm taraflarca anlaşılmaya başlanmıştı.

Hatay'da Sünni ve Alevi büyük Türk ekseriyetinden başka Arablar da vardır bir kısım Rum ve Ermeniler de. Bütün bu ahali dahili idaresinde hür ve müstakil yeni Hatay rejiminden istifade edecekler, kendi yurdlarının işlerini kendileri yürüteceklerdir.

Nadi, bu yeni rejimin saadet getireceğini söylüyordu. Bundan sonra basında sıkça vurgulanacak bu model için örnek ise İsviçre olarak gösterilecekti: "Hatay yarın endişesinden ari olarak bütün gayretini kendi imar ve ihyasına hasredebilecektir. Yeryüzünde cennet hayatı olsa olsa budur. Bu, İsviçre'nin en modern, en parlak ve en ileri yeni bir numunesidir."

13 "Hatay'da Yeni bir Fesad Hareketi", *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1937.

14 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 139-140.

Yunus Nadi, İskenderun Limanı'nın Suriye için serbest ve açık olduğunu hatırlatıp bu yeni Hatay yönetiminin Ankara-Şam hattında dostluğa vesile olacağını belirtiyordu:

Hatay'ın yeni ve mesud rejimi karşısında dahili idaresindeki istiklalile mesud bir ülke olacak olan bu memleketin Suriye ile Türkiye arasında her gün daha ziyade artarak büyüyecek bir sevgi ve saygıya köprülük edebileceğini düşünmekten de ayrıca memnun bulduğumuzu bütün samimiyetimizle kayıd ve beyan ederiz.¹⁵

Bir yandansa basın bölge Ermenilerinin ne düşündüğünün peşindeydi. Bunun için *Cumhuriyet*'ten Feridun Kandemir devreye girmişti. Görüştüğü isim, Şükrü Kaya'nın Durieux'nün direktif verdikleri kişilerden biri olarak raporladığı Antakya Belediyesi ve Sancak Hazinesi Vekili Avukat Garabed İzmirliyan'dı. Kandemir ise konuştuğu kişiyi "Hatay Ermenilerinin tabii mümessili sayılan" diye tanııyordu. Feridun Kandemir'in soykırım sonrasında göç ettiğini ima ederek "aslen Anadolu'lu olan Ermenilerden" olduğunu belirttiği İzmirliyan, 1892'de Adana'da doğmuştu.¹⁶ Kandemir'in anlattığına göre sohbetleri "keyifli keyifli, kahvelerimizi içerken gurbette buluşmuş hemşehriler gibi samimi, sıcak ve hiçbir düşüncemizi gizlemek lüzumu duymadan tertemiz" başlıyordu. Fakat sıra röportaja gelince, İzmirliyan, "konuşmakta çok güçlük çeken, aradığı kelimeleri bulamayan ve içinden gelen duyguları bir türlü dilinden dökemeyen sağını solunu kollayan; mütemadiyen müphem cümleler düzmek zaruretinde kaldığını hissettiren" bir adama dönüşüyordu. Bu ifadelerle yazı "baskı altındaki Ermeniler" temasını işlemeye başlıyordu.

İzmirliyan'a ilk olarak Ermenilerin sayısı soruluyordu. Daha önce *Cumhuriyet* gazetesinde 15 binlere kadar düşürülen Ermeni nüfusu, Garabed İzmirliyan tarafından 27 bin 500 olarak açıklanıyordu. Bu sayının üçte ikisinden fazlası yerli, geri kalanıysa muhacirdi. O günlerde "muhacir" kelimesi –her ne kadar bu röportajda ifade edil-

15 Yunus Nadi, "Hatay'ın Türk ve Gayritürk Bütün Halkına", *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1937.

16 Tarık Mümtaz Yazganalp, *Çılgılar ve Bilgiler, Müstakil İskenderun Sancağı* (Halep: Maarif Matbaası, 1936), s. 44.

mese de- Ermeni Soykırımını sonrası özellikle Kilikya bölgesinden gelen Ermeniler için kullanılıyordu. Garabed İzmirliyan bölgedeki Ermenilerin siyasi bakışını ise şöyle ortaya koyuyordu: “Bu memlekette Ermeniler bitaraf bir unsurdur. Fakat Suriye zihniyetine merbuttur [bağlıdır].” Bir de uyarısı vardı İzmirliyan’ın: “Bir unsur, diğer unsura tahakkümünü temin edecek hareketlerde bulunduğu takdirde Ermeniler herhalde Suriyelilerin yanında bulunacaklardır.” Bunun üzerine gazeteci bu durumun nedenini soruyordu. Garabed İzmirliyan üstü kapalı olarak Ermeni Soykırımını sürecini hatırlatıyor, Türkiye’nin kendi vatandaşlarından beklediği “sadakat”ın Suriye tarafından da istenebileceğini söylüyordu:

Niçin Türklerle beraber olalım? Yazık ki mazinin refleksi var. Ve biz, mesela Türkiye’deki Ermenilerin vatanlarına kayıdsız şartsız sadık kalmalarını nasıl ister ve bunun aksi herhangi hareketlerini tel’in edersek, bizim de Suriye’ye karşı bağlı kalmamız istenmelidir. Burada tasrih etmeliyim [açıkça belirtmeliyim] ki, hiçbir Ermeni’nin hakkı vücut ve hakkı hürriyetine, bir kelime ile insan gibi yaşamak hakkına halel iras edecek [sebeplere sebep olacak] noktaların gayri hiçbir noktada Türklere karşı fena düşüncesi olmaz. Vakıa bugün Türkiye çok amma cidden çok modernize olmuştur. Fakat insan da insandır. Endişesi kolay silinmez, korkar.

Soykırımın Ermeni toplumu üzerindeki bıraktığı izi Türkiye’deki bir gazeteciye bu sözlerle anlatmaya çalışan İzmirliyan, Hatay’ın yeni rejimine dair olumlu bir tablo çizmeye çalışıyordu:

Bizi kendi halimize bırakırlarsa Hatay şarkın İsviçresi olur. Nasıl ki orada Almanlar, Fransızlar, İtalyanlar kardeş gibi yaşayarak, İsviçreliyiz diyorlarsa, burada da biz Hataylı bahtiyarlar olabiliriz. Bunu tahakkuk ettirmek iki devletin elindedir. Amma her iki hükümet bir tarafa çekerse burada ilanihaye [sonuna kadar] rahat yüzüne hasret çekeriz. Yoksa ortadaki eser güzel bir eserdir.

Bu röportaj sırasında “gerçi itirazlarımız da yok değil” diyen Garabed İzmirliyan, “Şark memleketleri, hele burası bu kadar geniş bir demokrasiye hazırlanmış değildir. Hatay’ın bu demokrasiyi hazmedebilmesi için zaman lazımdır” diyordu. İlk olarak kalifiye vekil

اسکندرون سانجاغی خزینہ و آنتاکیہ بلدیہ وکیل استاد ازمیرلیان بک

Me. GARABED IZMIRLIAN BEY

Avocat Conseil de la Ville et du Tresor du Sanjak d'Alexandrette

İskenderun Sancağı Hazine ve Antakya Belediye Vekili (Avukat) Garabed İzmirliyan.
Tarık Mumtaz Yazganalp, *Çizgiler ve Bilgiler: Müstakil İskenderun Sancağı* (Halep:
Maarif Matbaası, 1936).

bulmanın zorluğunu aktarıyor, ardındansa bölgenin sükûnet ihtiyacından bahsediyordu:

Tasavvur ediniz, yeni rejimin ilk adımlarındaki bir memlekete sık sık intihabat heyecanı vermek doğru olur mu? Bu memlekette bir rahatsızlık var. Bu rahatsızlık yalnız siyasi değildir, iktisadi ve içtimaidir de. Ve bu cins ve mezheb farkı olmaksızın her tarafa şamildir [kapsamak]. İşte bu umumi rahatsızlığı gidermek için memleketin tam bir sükuna, istikrara ihtiyacı vardır.

Kandemir, İzmirliyan'ın "Suriyeliler ile tam birlik" çıkışına karşın, onu Türkiye'nin şapka devrimi gibi konularla sıkıştırmaya uğraşıyordu. Buna rağmen, İzmirliyan da karşısında Türkiye'den bir gazeteciyi bulunca, Türkiye basınında da yer alan bir bilginin düzeltmesine gidiyordu. Türkiye'nin Beyrut Konsolosu Feridun Cermal Erkin tarafından gündeme getirilen "bazı mıntikalarda birtakım Türklerin yerlerinden kaldırılarak oralara Ermenilerin yerleştirilmiş oldukları"na dair rapora yanıt veriyordu:

Eğer gazetelerin neşriyatı doğru ise bu işte bir yanlışlık var ki zihinleri bulandırmaması için bunun tashihi vazifemdir. Evet, Hatay arazisinde [1]927'de Ermeni iskanı yapılmıştır. Bu üç yerde vaki olmuştur. Biri Cemiyeti Akvam'ın [Milletler Cemiyeti] Suriye hükümetinden dönümünü bir Türk altınına satın aldığı askeri çayırda arazide, ikincisi gene Cemiyeti Akvam tarafından 1300 Türk altınına satın alınan Soğuksu köyündeki Hampar Efendi Koçumyan'ın arazisinde, üçüncüsü de Musadağı'nda 200 altına satın alınan gene bir Ermeni'nin toprağındadır. Sizi temin ederim ki buralarda Ermenileri iskan için hiçbir Türk yerinden yurdundan edilmiş değildir.

"Hatay Ermenilerinin reisi" diye tanıtılan avukat İzmirliyan ile röportajında aradığını bulamayan, muhatabının yeterince "açık" konuşmadığına inanan Feridun Kandemir, daha sonra ismini vermediği ama "duruma çok yakından vakıf" olduğunu söylediği bir dostu ile konuşuyor, onun izlenimlerini de paylaşıyordu:

Hatay'daki Ermeniler her hareketler ile Suriye'nin hoşuna gitmek mecburiyetinde olduklarını hissettirirler. Çünkü burada Suriye'yi sinirlendirecek hareketlerinin cezasını, Suriye'nin diğer yerlerinde

meskun ırktaşlarının çekeceklerinden emindirler. Binaenaleyh Haleb'de, Şam'da, Hama'da, Humus'ta ve sair yerlerdeki Ermenilerin rahat ve huzuru için, Hatay'da, Suriye'nin dilediği gibi hareket etmek zaruretinin duyarlar. Bunu istemeye istemeye, bir tehdid karşısında zorla yaptıklarını kaç defa kendi ağızlarından işittim, dinledim.

Bunun üzerine Kandemir şöyle soruyordu: "Benim avukat İzmirliyan'ın ağzından alamadığım sır acaba bu muydu?" Yani Türkiye basınına göre bölgedeki Ermeniler, Fransa ve Taşnakların yanı sıra bir de Suriye hükümeti tarafından baskı altındaydı.¹⁷

Musa Dağ Yeniden Gündemde

Cumhuriyet'ten Feridun Kandemir'in yaklaşık bir ay sonra yazacağı bir başka yazı, Türkiye'nin gündemine bir kez daha Musa Dağ'ı taşıyacaktı. Daha önce Franz Werfel'in kitabı ve onun üzerinden çekilmesi planlanan film nedeniyle Ankara uluslararası alanda teyakkuza geçmişti. Şimdiyse bölgedeki Ermeniler ve Fransız yöneticilerle gerginlik başlayacaktı.

"İsa Mesih'in idam edildiği çarmıhın esaretinden geri dönüşüne armağan edildiği" Surp Haç Yortusu,¹⁸ Türkiye basını tarafından anlamı çarptırılarak keşfedilecek, Bitias ve çevresindeki Ermeniler hedef gösterilecekti. Bu kez Musa Dağ ile ilgili "ılımlı dil" kenara bırakılmıştı. Hedefte bölgedeki çatışmalar nedeniyle Temmuz 1937'de istifa eden Fransız Delege Pierre Durieux'ün yerine yeni atanan ve Eylül ayında göreve başlayan Roger Garreau da vardı:

Antakya-Musadağı (...) meğer bu dağbaşı bir entrika, desise ve iftira kaynağı olduğu günden beri, yani Umumi Harb [Dünya Savaşı] sonunun ilk 15 Eylül gününden beri her yıl aynı günde Fransızlarla Ermeni komitecilerin elele vererek 'Türk'ten kurtuluş' bayramını büyük askeri ve dini merasimle tes'id ettikleri [kutlamak] bir kabe imiş! Evet düne kadar bilmiyordum fakat artık gördüm. O gün

17 Kandemir, "Hatay Ermenilerinin Fikri", *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1937.

18 Sarkis Seropyan, "Surp Haç, Al Yorganı İçeri Kaç", *Agos*, 19 Eylül 2003.

Suriye'nin birçok taraflarından, işlerini güçlerini bırakmış Ermeniler Hatay'a akın ettiler. Bu kadınlı erkekli kabileler (...) Musadağı'nın ilk köyü Bityas'ta aldılar. Orada zaten müthiş bir kalabalık vardı, asker, Ermeni papazları, Taşnak, Hınçak rüesası [liderleri], sonra... ellerinde Ermeni bayraklarla mektebliler köyün methalinde [giriş] saf kurmuşlardı. Bunlar kimi bekliyorlardı? Kimi bekleyebilirlerdi ki? Çok geçmedi. Yamaclardan kıvrıla kıvrıla uzanan yoldan, önünde büyük bir Fransız bayrağı dalgalanan bir otomobil belirdi. (...) Otomobil (...) geldi kalabalığın önünde durdu ve... Ve içinden Fransa'nın yeni Hatay delegesi M[ösyö] Roger Garreau (...) çıktı. Ermeni bayrakları havalandı, sallandı, ortalığı bir alkış kapladı. M. Roger Garreau iyi, çok iyi bir iş yaptığına kani olan insanlar gibi şendi. Öne düştü, kadınlı erkekli karmakarışık kalabalık arkasına takıldı ve yola revan oldular. Atlar, eşekler, katırlar... herşey hazırды. Kabe(!) ye çıkan yol, üç saat sürecekti. İşte böylece Musadağı yolları mahşeri bir kalabalıkla doldu. (...) Sonra bütün bu manasızlığın ortasında yolcusunu bekliyen otomobile dönüyorum ve kendi kendime söyleniyorum: "Bütün bu kin ve gayz deşen eski husumet amelesi bu mübarek Hatay topraklarında son kozlarını oynayabilirler. Fakat onların başında Fransa'nın mümessili ne arıyor?"

Yazı, 1915'te bölgede yaşananları da hatırlatıyor fakat bu kez Musa Dağlıların mutlak ölümden kaçışlarını kriminalize ediyordu:

Bir başka Ermeni anlatıyor: "Umumi Harb'in o fena günlerinde Osmanlı kıt'aları tarafından sarıldığımız zaman işte gene böyle bu yıllara dökülmüş ve şu tepenin ardındaki noktada mutad şekilde açıklardaki Fransız zırhlılarına işaretler vermiştik. Bu işaretler üzerine yaklaşan Fransız filosu hepimizi alarak Türklerden kurtarmıştı. O zamanki çarpışmalarda ölenlerimizin mezarları yukarıdadır. Şimdi bu mukaddes mezarlar ziyaret edilecek, orada ayin yapılacak ve böylece 'büyük Musadağı kurtuluş günü' tes'in edilecektir." Sessizce onu dinlemekte devam ediyorum: "Kurtulduktan sonra kadınlarımız, çocuklarımızı bırakmış, biz bütün erkekler Fransız ordusuna gönüllü girmiştik. Harb sonu Fransız ordusunun önünde İskenderun ve Antakya'ya ilk girenler de bizlerdik." Musadağı'nda dualar edildi, nutuklar söylendi, alkışlar tutuldu ve merasim akşama kadar sürdü.

Gazete muhabiri, “Birkaç söz söylemem elzemdi” diyerek Garreau’ya bu merasime katılarak Türkleri incitmekle ve Hatay’daki unsurlara eşit davranmamakla suçluyordu. Fransız delege bu suçlama karşısında üzüldüğünü belirtiyor ve merasime iştirakinin bir jestten ibaret olduğunu tarihi bir örnekle açıklamaya çalışıyordu: “Eğer Musadağı’nda bize karşı, evet bizzat bize, Fransızlara karşı harbetmiş Almanların mezarları bulunsaydı, ben o gün oraya gider ve kendi ailemle bu ölülerin toprağına bir çelenk koyardım.”¹⁹

Musa Dağ tartışması artık yeniden Ankara’nın gündemindeydi. Bu kez devreye bir edebiyat devi, *Cumhuriyet*’in en sert ve en keskin kalemlerinden biri girecekti. Peyami Safa’ya göre, “Hatay’dan gelen sesler, son antlaşmanın verdiği bütün sevinçleri unutturacak kadar acı”ydı. Safa da Musa Dağ’daki Surp Haç Yortusu’nun gerçek anlamını çarpıtıyor, “Suriye Ermenileri tarafından yapılan bir şenlik bozuntusu” diyor, “Bu yaygaranın adı: ‘Türklerden kurtuluş bayramı’ imiş” diye ekliyordu. Sözü Musa Dağ direnişine getiren Safa, Türkiye’nin resmi tarihinde dahi olmayan bir iddiayı, Musa Dağlıların “masum köylere geceyarıları baskınlar yaparak, ahaliyi paramparça doğramış” olduğunu öne sürecek, bu nedenle Türkler ile Ermenilerin, Fransızlar ile Almanlar gibi olamayacaklarını söyleyecekti:

Musadağı’nda, her biri kimbilir kaç masum Türk çocuğı, Türk kadını ve Türk ihtiyarı boğazlayan bir yığın canavarın mezarı ziyaret ve hatıraları takdis ediliyor. Muhabirimizin de işaret ettiği gibi, bu işin en anlaşılmaz tarafı Hatay’daki Fransız delegesi M. Roger Garreau’nun da bu nümayişlere resmen iştirak etmesi, hatta canavar komitacıların ölüleri lehine sözler söylemiş olmasıdır. (...) Eğer bu sözleri söylediğı doğru ise M. Roger Garreau, Musadağı’nda leşleri yatan çetecilerin harb cephesinde vatani ve milli vazifelerini yapmış olan herhangi bir düşman askerile mukayese edilemeyeceğini bilmiyor. Ne Alman, ne de Fransız askerleri, bu komitacılar gibi, masum köylere geceyarıları baskınlar yaparak, ahaliyi paramparça doğramış değillerdir; canavarlıkla muhariblik [savaşçılık] başka başka şeylerdir. Sonra, Musadağı’ndaki nümayiş alelade bir mezar ziyaretinden ibaret de kalmıyor; Türklerden kurtuluşun yıldönümü kutlanmak

19 “Musadağı’nda ‘Türk’ten Kurtuluş’ Bayramı!”, *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1937.

isteniyor. Fransız delegesinin Türklere karşı düşmanca bir harekete resmen iştirak etmesi, bir düşmanlık hareketinden başka hiçbir şeyle tefsir edilemez. (...) Türklerden kurtuluş bayramını kutlulamaya koşan Fransız delegelesinin bu jestini unutmayacağız ve büyük milli kararlarımızı verirken, Musadağı leşlerinin dostlarına karşı alacağımız vaziyette, bu noktayı bilhassa hatırlayacağız.²⁰

Eleştirilerin hedefindeki isim, Roger Garreau, Türkiye kamuoyunda tepkilerin artması üzerine *Cumhuriyet* gazetesine bir röportaj daha veriyordu. Ancak Musa Dağ ile ilgili değil, bu kez bölgedeki gelişmelerle ilgili konuşacaktı. “Maziye bırakmak istiyorum. Fakat bu memlekette ortalığı karıştırmak isteyen bir takım profesyonel tahrikatçıların vücudünden haberdarım. Ben bu gibilerin en küçük bir harekete geçmelerine asla göz yummayacağım ve bunlar kim olurlarsa olsunlar yakalar yakalamaz derhal hudud haricine atacağım” diyen Garreau’ya, muhabir ısrarla “Muhafız da olsa atılacak mı?” diye soruyor; o da görevi ne olursa olsun herkes için kuralların geçerli olacağını net bir dille ifade ediyordu. “Hatay’ın şarkın İsviçresi” olacağını söyleyen Fransız yetkili, “Nasıl İsviçre’de muhtelif unsurlar yan yana, el ele gayet dost ve aynı memleketin evladı gibi geçinerek dünyaya bir kardeşlik ve samimiyet örneği veriyorlarsa buradaki unsurların da başka türlü yapamayacak vaziyette olduklarını artık bilmeleri lazım” diyerek bölgeye de mesaj gönderiyordu.²¹

İtidal mesajlarına rağmen, bölge hâlâ gergindi. Fakat *Cumhuriyet*’e yazan Feridun Kandemir’e göre bu “abartılmış” bir gerginlikti. Çünkü kendisinin seyahati sırasında halkı Ermenilerden oluşan, turizm beldesi Bityas’a gitmişti. Her tarafın otel olduğunu gören Kandemir, bölgede ayakkabı boyayan bir Türk çocuğun “Ermeniler de kunduralarını bana boyatıyorlar, kardeş gibi geçinip gidiyoruz, neden korkayım?” sözleriyle gerilimin aslında görüldüğü kadar büyük olmadığını savunuyordu. Ardındansa konuştuğunu söylediği ancak ismini yazmadığı bir “Ermeni büyüğü”nün sözlerini aktarıyordu:

20 Peyami Safa, “Musadağı ve Fransız Delegesi”, *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1937.

21 “Hatay Delegesinin Beyanatı”, *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1937.

Musadağında « Türkten kurtuluş » bayramı!

Ermeni tezahüratına Fransız delegeşi de iştirak etti

**Türklere husumet hislerini bağışlamak için
toplananların başında Sancak delegeşinin de
bulunması Hatay Türklerini müteessir etti**

Surp Haç Yortusu kutlamaları basındaki "tartışmaları"
yeniden alevlendiriyordu. *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1937.

Havayı kendi kendimize bozduk. Şimdi gergin sinirlerimiz ve bulut-
tan nem kapan halimizle bu yoldan geri dönemiyoruz. Yoksa ortada
birbirimize dış bileyecek sebep göremiyorum. İntihabat mücadelesi
her yerde olur. Fakat aynı yurdda birbirine düşman gibi bakan ve
birbirinden böyle kaçan insanlar bilmem başka nerede bulunur. Bu-
nun günahı mı? O, hepimizdedir.

Feridun Kandemir'in makalesinde Ermenilere tavsiyesi ise şuy-
du: "Bunu söyleyen Ermeni büyüğüne, gene elbirliğiyle bu gūnahtan
sıyrılmalarını temenniden başka ne diyebilirdim."²²

Sancak'ta Seçmen Tescili Meselesi

1937'nin sonbaharında Türkiye'de siyaset hareketliydi. Mustafa
Kemal'in Ocak ayında "Hatay meselesi" ile ilgili yaptığı seyahatinde
artık iyice ayyuka çıkan İnönü ile aralarındaki gerilim, kabine deği-

²² Kandemir, "Havayı Kim Bozdu?", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1937.

şikliğiyle sonuçlanmıştı. Aralarındaki pek çok konudaki anlaşmazlığın sonucunda 20 Eylül 1937’de İnönü, Mustafa Kemal’in “ricası” ile başvekaletten ayrılıyordu. Böylece özellikle dış politikada daha ihtiyatlı adımlar öneren İnönü devri sona ermişti. Celal Bayar başkanlığındaki hükümet 25 Ekim’de açıklandı. Sancak konusu için kritik olan koltukta değişiklik olmamıştı, Dışişleri Bakanı yine Tefik Rüştü Aras’tı.

Yeni Hatay rejiminin meriyete [yürürlük] girmesine kısa bir zaman kaldı. Bu rejimi, kendileriyle en dostane bir zihniyetle emek birliği yapmış olduğumuz Fransızların, iyi niyetle ve amaçlanan gayeyi temin edebilecek şekilde tatbika başlayacaklarına şüphe edilmemelidir.

1 Kasım’daki TBMM açılışında Mustafa Kemal bu sözlerle Hatay’ın gündemde olduğunu ifade ediyor, “Hatay konusunun iyi bir yönde gelişmesi”nin gelecekteki Türk-Fransız ilişkilerinin gelişmesinde “önemli bir ölçü ve etken” olacağını vurguluyordu.²³

“Sancak’ta İlk Seçimleri Düzenleme ve Denetleme Komisyonu” Ekim başında çalışmalarına başlamış, komisyon 20 Ekim’de Sancak’ta çeşitli görüşmeler yapmıştı. Gözler bölgedeki gelişmelere odaklanırken, Türkiye basını da Mustafa Kemal’in övdüğü “Yeni Hatay rejimi” için güzellemelere devam ediyordu. Son haliyle “Suriye ile Türkiye’yi ayıran değil, belki birleştiren bir ülke olacak” deniliyor ve Türkiye’nin ilhak edeceği iddiaları net bir dille yalanlanıyordu:

Bir kere askerlikten tecrid edilmiş vaziyette Hatay idaresinin kendi halkı ellerine tevdi, İsviçre kantonlarından bile ileri bir saadet kaynağıdır. Türkiye Cumhuriyeti’nin güya Hatay’ı kendisine ilhak etmek istediği yolundaki iddiaları biz fiiliyatta tekzib etmiş olduktan sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin bu bölgede mes’ud bir hayat inkişafına elinden gelen yarımın azamisini yapacak olmasını bütün Hataylılar pek yerinde olarak büyük bir nimet telakki etmelilerdir.

Yunus Nadi, Türklerin dışında olan kesimleri ekalliyet olarak anarken, bu kesimlere, Araplar, Ermeniler, Rumlar ve Yahudilere tavsiyelerde bulunuyordu:

23 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt XX, 1 Kasım 1937, s. 8.

Bunların cümlesile iyi muâşeret [iyi geçinme], insanlık şartıdır. Bu insanlık şartının hiçbir an için bile ihmal edilmeyerek mütemadiyen ve ihtimamla göz önünde tutulmasını büyük ekseriyet olan mütenasid [dayanışma içinde] Türk kütlesinden olduğu kadar müstakil Hatay idaresinde saadetin insanlıkça erişilebilecek en ileri ve en yüksek şekillerine kavuşacak olan ekalliyetlerden de bütün bir samimiyetle talep ederiz.²⁴

1937'nin sonuna doğru Avrupa'da kamplar daha da sıkılaşmıştı. İspanya'da İtalya ve Nazi Almanyası'nın desteğini almış Franco güçleri ilerleyişini sürdürüyor, Roma ile Berlin, Almanya-Japonya arasındaki Sovyetlere karşı oluşturulan "Anti-Komintern Paktı"na İtalya'nın da dahil olmasıyla daha da yakınlaşıyordu.

Sancak'ta ise resmen yeni statüsüne geçtiği 29 Kasım 1937 tarihini bayram olarak kutlama hazırlığı vardı. Yeni sistem için Ankara da Türkiye basını da heyecanlıydı. Bölgeye "Hataylı kardeşler, bu sabah, tıpkı kara günlerinizde ağladığı gibi, büyük bayramınıza sevinen on sekiz milyon Türk'ün sıcak bağrındasınız" mesajları veriliyor, bölgeden bunu destekleyen röportajlar yayımlanıyordu:

Alevi kızına biraz daha yaklaştım.

– O gün [29 Kasım'ı kastediyor] çok mu sevineceksiniz?

İri ela gözlerini açarak:

– Bir şartla dedi, o gün şehirlerde gayzı [kızgınlık], kini unutup, oradakiler de bizim gibi, "artık Hataylıyız... Artık hürüz" diye elele verirler, kucak kucak gelirlerse...

– Bundan şüphe mi ediyorsun?

– Hayır... Fakat, narin fidanlarımıza zaman zaman musallat olan kurtlar gibi, son zamanlarda şehirlere de dadanmış müfsidler [bozguncular] varmış...

Ve oracıkta gölgesine sığındığımız bir portakal ağacını göstererek:

– Kurtları defetmesek bu ağaç çoktan kururdu. Hatay da öyle değil mi? Bu cennet gibi ülkenin en iyi verimini verebilmesi ve sinesinde hepimizi rahat ve huzur içinde yaşatabilmesi için...

Ermeni şoför, hazin hazin başını salladı:

24 Yunus Nadi, "Hatay Davamızda Yeni Merhaleler", *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1937.

- Hepimiz şu köylü kızı gibi düşünssek...
- Neden düşünmüyorsunuz?
- Dediği gibi birkaç muzır kurt...
- Kurtulunuz onlardan...
- Evet... Başka türlü nefes alamayacağız... 29 Teşrinisani [Kasım] hakikaten bir kurtuluş günü olmalıdır.²⁵

Bu bayramda Türkiye basınına göre Ermenilerin tarafından da büyük katılım vardı, tabii “bazı tahrikçilerin teşebbüslerine rağmen adedleri pek mahdud [sınırlı] olan malum kimseler” dışında. Gazete haberlerine göre rejimden bölgedeki tüm kesimler çok memnundu, “Bu rejimden memnun olmayanlar menfaatle eski idareye bağlı görünen 3-4 kişiden ibaret”ti. “Bütün Hatay Ermenileri Türk kardeşleri gibi candan bir sevinç” içindeydi.²⁶ Basına göre bu “sevinç”li birliklik sürerken gerilimin nedeni Fransa’ydı. Özellikle de Roger Garreau ismi üzerinden tartışma yürütülüyordu. Haberlere göre, Ermenilere seslenen Fransız delege, “Bizimle beraber olunuz. Size uzatılan dost elini sıkınız. Bizimle müştereken çalışmakla Türklere karşı durabilirsiniz. İcab ederse, size silah da verilebilir” diyordu.²⁷ Bu açıklamasına tepki yine Peyami Safa’dan gelecekti. Safa, Garreau’yu Türkiye’nin Arap topraklarını elinden kaybetmesine neden olarak gösterilen bir isme benzetiyordu. Bu isim, I. Dünya Savaşı’nda Arap Yarımadası’nda görev yapan İngiliz askeri istihbarat görevlisi Thomas Edward Lawrence veya sıklıkla anıldığı gibi Arabistanlı Lawrence idi. Safa, Garreau’yu “Lawrence bozuntusu bir fesatçı” diye nitelemekteydi. “Kartal kanadları takarak uçmak isteyen bir hindi gibi, Fransa’dan istiare ettiği [ödünç almak] salahiyetleri [yetki], kendi haddini ve seviyesini çok aşan yüksekliklerde kullanmaya yelteniyor” diyen Safa, şöyle devam ediyordu:

Bu delege, klasik müstemlekecilğin suratına taktığı maskeyi de yere atarak ikide bir tepesinden tırnağına kadar bütün hücrelerini tıka

25 “Bayram Günü Arifelerinde”, *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1937.

26 “Büyük Şef; Hatay Mukadderatını bir Daha Tesbit ve İlan Ettiler”, *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1937.

27 “Hatay’da Dönen Fırıldaklar”, *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1937.

basa dolduran apaçık bir Türk düşmanlığıla karşımıza çıkıyor. Bir gün sancağın hiçbir istiklali olmadığını, başka bir gün Türklere karşı durmaları için Ermenilere silah vermeye hazır olduğunu alenen söyleyecek kadar, Fransa ile Türkiye arasındaki dostluk münasebetine sırtını çevirmiştir.

(...)

Bu adam Fransa'yı mı temsil ediyor? Resmen öyle, fakat resmîyet hududunu ve salahiyetini çoktan aşan keyfi hareketleri ve sarîh Türk düşmanlığıla de Fransa'yı temsil ediyorsa, onu artık beceriksiz ve şaşkın bir ferd olarak değil, dostluğumuzun uğrıyacağı sarsıntılara hiç tasa etmeyen bir devletin mümessili olarak tanıyacağız. O halde bu maskesiz ve pervasız düşmanlık Fransa'dır, Fransa'nın ta kendisidir. Bütün sarahetlere [açıklık] gözlerimizi kapayarak, muhakemelelerimizde böyle bir neticeye koşmaktan hala sakınmak istiyoruz, hala Roger Garreau dedikleri bu adamı –olacak şey değil ya!– hükümetinin şiddetli emirlerine rağmen bize karşı düşmanlığına devam eden, serkeş ve delibozuk, tek bir Fransız gibi telakki etmeye çalışıyoruz. Maksadımız çok açıktır: Tehlikede olan bir dostluğu kurtarmak için, bir millete aid hatayı kırk milyonda bire irca ederek [indirmek] küçültmek ve kendine gelmesi için, o millete, gaflet içinde bulunan şuurunun muhtaç olduğu zamanı vermek istiyoruz.²⁸

Basına göre, Garreau bölgede “Türklere karşı” propagandalarını sürdürüyordu. İskenderun'da Polis Amiri Artin Malyan'ı özellikle kabul ederek yarım saatten fazla görüşüyor, Ermenilerin seçimlere Araplarla birleşerek hazırlanmaları hakkında Ermeni yetkiliye direktifler veriyordu. Tam bu dönemde yine İskenderun'da yaşanan bir olay gözleri Türk-Ermeni ilişkilerine çevirecekti. Öldürülmüş bir Ermeni'nin cenaze merasimi yapıldığı zaman Türkler de insani bir vazife olarak dükkânlarını kapatarak bu merasime katılmışlardı. Türkiye basınına göre bu sadece “insani bir hareketten ibaretti,” fakat istihbarat zabiti yaşananları Türklerin Ermenilere saldıracakları şeklinde yorumluyordu. Haberde öldürülen Ermeni'nin kim tarafından ve nasıl öldürüldüğü ise aktarılmıyordu.²⁹

28 Peyami Safa, “Sabrımızın Psikolojisi”, *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1937.

29 “Ermenilerle Türklerin Arasını Açmaya Çalışıyorlar”, *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1937.

Türkiye basını Beyrut'taki bir davayı da gündemine alıyordu. Haberlere göre Beyrut'tan Antakya'ya giderken Tartus civarında bir otomobil Alevi jandarmalar tarafından durdurulmuş, beş süvari fi lintası, üç otomatik tabanca ve epey yüklü cephane ele geçirilmişti. Musa Dağlı Ermenilerden İsa Yakup, basında yer alanlara göre Beyrut Askeri Mahkemesi'nde şöyle diyordu:

1915'te Musadağ'da Türk askerine karşı iki ay mukavemet ettikten sonra Fransız vapurile kaçan Ermenilerin başıyım. Bu defa Türklerin Sancak'ta gizlice silahlandıklarını öğrendim. Bunun üzerine postumuzu ucuzca soydurmamak için ben de vatandaşlarımı silahlandırmaya karar verdim.

Mahkeme heyeti, İsa Yakup'un "vazife hissiyatına hizmet ettiğinden dolayı ve vaktile yaptığı fedakârlıkları nazarı dikkate alarak" be- raatine karar veriyordu.³⁰

Taşnaklara karşı artan düşmanlık haberlerine de hız verilmişti. Bazen "Vaktile Ermeni eşkıya çetelerinde reislik ve umumi Ermeni alaylarında zabitlik yapmış olan kırk kişilik bir Taşnak grubunun iki kamyonla Beyrut'tan Haleb'e gönderildiği, oradan da Hatay'a sevk olunacakları" bazense "Ermeni Taşnak komitasının Resulayn'da bir gizli toplantı yaptığı" duyuruluyordu.³¹

Tüm bunların yanı sıra Taşnaklara karşı tarihi hatırlatmalar da gazete sayfalarında yer buluyordu. Üstelik bu eleştiriler bazen Ermenilerin ağızından veriliyordu. Bunlardan biri, Doğu'da tetkik seyahati yapan İsmet İnönü'nün şerefine Iğdır'ın karşısında Serdarabad mevkiinde Sovyet Ermeni Cumhuriyeti tarafından verilen ziyafette edilen sözlerdi. Basına yansıdığına göre buradaki nutuklarda iki memleketin dostluğu, bilhassa Türk ve Ermeni milletlerinin asırlarca yana geçen tarihi hayatları üzerine iyi ve cazip sözler söyleniyordu. Fakat özellikle Ermeni Başvekili Aram Piruzyan'ın sözleri Türkiye basınının ilgisini çekiyordu. Başvekil, İsmet İnönü'ye dönerek sesini de yükseltip "Bu iki kardeş millet arasına nifak ve şikak [anlaşmazlık ve ayrılık] sokulmuş, arada kederli ve ıstıraplı hadiseler, hatıralar geç-

30 "Beyrut'ta Garib bir Dava", *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1937.

31 "Ermenilerle Yapılan Gizli İctimalar!", *Cumhuriyet*, 31 Aralık 1937.

mişse bunun mes'ulleri Çarlık'tır, Padişahlık'tır, Taşnak komitasıdır" diyordu. Bu sözleri İsmet İnönü de Ermeni Başvekili'nin ağzından çıktığı gibi tekrarlıyordu.³²

Taşnaklar üzerinden süren tartışmada soykırım yeniden hatırlanırken, *Cumhuriyet* sayfalarında Ermenilerin yakından tanıdığı bir isim zuhur edecekti. I. Dünya Savaşı'ndan önce Van valiliği ve savaş sırasında Erzurum valiliği yapan Tahsin Uzer, Van valisi olduğu dönemde arkadaşlık kurduğu, sıklıkla vilayette ağırladığı ve düzenlediği yemeklere ve pikniklere davet ettiği bölgenin önemli Taşnak liderlerinin isimlerini hain olarak anacaktı.³³ Faillerinden biri olduğu soykırımı kendi perspektifinden hatırlatırken, daha sonra sıkça duyulacak resmi tezleri tekrarlıyordu:

Ermeni Başvekili, bu nutku ile bütün cihan efkârı medeniye ve umumiyesinde hitab ederek demek istedi ki: Taşnak komitası insaniyet ve beşeriyet namına kanlı bir lekedir. Ermeni mazisinde yapılan bütün cinayetlerin failleri ve amilleri bunlardır. Yüksek ve salâhiyettar ve mütefekkir bir baştan ileri sürülen bu dava, Ermeni meselesinde büyük Türk milletinin masumiyetini ve beraetini bütün medeni cihana bildiren ve gösteren bir hüccettir [delil]. Bunu burada aynen böylece kaydettikten sonra Taşnak komitasının kanlı itiyadını [alışkanlık] bugün de bırakmayarak Türklere musallat olmak istediğini işitiyoruz ve görüyoruz. Taşnak komitası Van'da, Erzurum'da, şarkta ve memleketin her tarafında Ermeni milletini siyasi ve Avrupai müjdelerle iğfal ederek 1311 ihtilalinden³⁴ itibaren Türk milletine, Türk hayatıyetine suikasd düşüncesinden bir an hali kalmamıştır [geri durmamak]. Harbi Umumi'nin en hatırnak günlerinde ve çetin safhalarında Taşnak komitası mensubları, Ermeni zabitleri, Ermeni efradı düşman tarafına kaçarak memlekete ve millete karşı en büyük ihaneti ve casusluğu yapmışlardır. Erzurum mebusu Pastırmacıyan,³⁵ Van mebusları

32 Tahsin Uzer, "Taşnaklar Hatay'da", *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1938.

33 Yektan Türkylmaz, "Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatolia, 1913-1915" (yayımlanmamış doktora tezi, Duke University, 2011), s. 163.

34 1895 Ermeni Katliamları'nı kendi perspektifinden böyle isimlendiriyor.

35 Armen Garo ismiyle bilinen Karekin Pastırmacıyan (1872-1923), 1896'daki Osmanlı Bankası Baskını'nın liderindendir. 1908-1912 tarihleri arasında Erzurum mebusu olarak Meclis-i Mebusan'da görev alan Pastırmacıyan, I. Dünya Sava-

Vr[a]myan,³⁶ Papazyan³⁷ ve bu komitaya mensub İshan,³⁸ Aram³⁹ ve emsali Taşnak rüesası [liderleri] Ermeniler arasında tabur, alay, fırka, teşkilatı yapma ve bunları silahlandırmaya kalkışmışlardı. Harb ilan edilip silah patlayınca Van şehrinin Haçboğan mevkii ve mahallesi adeta müstahdem mevki imiş gibi orada bulunan kıtalarımızı ve masum Türk milletini arkadan vurdular. Van, tıpkı çetin bir muharebe cephesi olmuştu. Mütarekeyi takib eden aylar içinde gene Taşnak komitesi, Roma'nın, Berlin'in geniş asfalt caddelerinde Türk kanı dökmüşlerdi. Taşnak, Hınçak, Ramg[a]var komitaları, yaptıkları her ihtilalde Türk milletinin uluvvü cenabile [yüksek hay-siyet] karşılaşmışlarken nankörlüğü, hayata kasdı, kendileri için, bir mefküre [ideal] telakki eden bu caniler, gene kendilerini öldürmek için Türk ışıgı etrafında dönen bir pervane gibi muttasıl [aralıksız] ateşe sokulmak ve girmek hareketinden fariğ olmamışlardı [vaz-geçmemek]. Ateşten korunmak, ateşe düşmemek yolunda uzanan her yardım eline hain kanadile çarpan bu pervane nihayet Ermeni Başvekili'nin Serdarabad'da söylemek istediği akıbetle uğradı. Tarih bunu böylece zaptetmiştir. Şimdi aynı komitanın aynı pervanenin Hatay ateşine düşmek istemesi, aynı tarihi tekrarlamaktan ve gene kendi mensupları için yeni bir akıbet ve felaket hazırlamaktan başka

ş'ında Rus kuvvetleri safında bulunan Ermeni gönüllü birliklerine katılmıştır. 1918-1920 tarihleri arasında Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin ABD büyükelçiliğini yapmıştır.

- 36 Taşnak Partisi Merkez Kurulu üyesi Arşag Vramyan (1871-1915), 1912-1915 tarihleri arasında Meclis-i Mebusan'da Van mebusu olarak bulunur. Taşnakların bölgedeki en önemli isimlerinden olan Vramyan, soykırım süreci resmen başlatılmadan, 17 Nisan 1915'te dönemin Van Valisi Cevdet Bey'le buluşmaya gittiği sırada tutuklanır ve Bitlis-Diyarbakır sınırında öldürülür.
- 37 Goms adıyla bilinen Vahan Papazyan (1876-1973), Taşnak Partisi'nin ileri gelen üyelerindendir ve 1908-1912 yılları arasında Van mebusudur. Soykırım'dan Kafkasya'ya giderek kurtulur.
- 38 Gerçek adı Nigol Mikayelyan olan İshan (1883-1915), 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet sonrası dönemde Taşnakların Van'daki askeri lideridir. Vramyan gibi, Vali Cevdet Bey'le görüşmeye giderken, 16 Nisan 1915 gecesi Hayots Tzor'da (bugün Gürpınar) kaldığı evde pusuya düşürülerek öldürülür.
- 39 Gerçek adı Sarkis Hovhannisyan olan Aram Manukyan (1879-1919), Taşnak Partisi'nin Van'daki örgütlenmesinin önemli liderlerindendir. I. Dünya Savaşı sırasında Van'daki direnişe liderlik etmiş ve daha sonra Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurucularından olmuştur.

tehlikeli bir mana ifade etmez. Bunlara uzatılan ve uzatılacak yardım eli de bu felaketin bu dilhiraş [yürek parçalayan] tarihin mihveri [eksen] olacaktır. Matbuata akseden bu son vaziyeti çok dikkatle ve çok endişe ile günü gününe adım adım takib ettiğimizi de söyleyecek zaman gelmiştir.⁴⁰

Centilmenler Antlaşması İmzalanıyor

1938'in ilk aylarında şaşırtıcı bir gelişme yaşandı. Daha önce ısrarla yalanlanan bir iddia, "Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı", Türkiye basınında artık tabu olmaktan çıkacaktı. Yeni yıl yeni bir politika getiriyordu: *Cumhuriyet*'ten Yunus Nadi daha önce kesin bir dille reddettiği, dış basında yer alması sonrasında "güya Hatay'ın ilhak edilmek istendiği yolundaki iddiaların fiiliyatta tekzip edildiğini" savunmasına rağmen, rüzgârın yavaşça değiştiğinin ilk işaretlerini veriyordu:

Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı mevzubahis değilse herhangi şekil ve surette Suriye toprakları içinde kalmasının veya dolambaçlı bir yolla başka bir devletin idaresine tabi olmasının evleviyetle [öncelikle], hiç ve asla, yeri ve imkanı yoktur.

Yunus Nadi'ye göre Türkiye o kadar haklıydı ki, Fransız dostluğuna kıymet verdiği için Milletler Cemiyeti'ne gitmekten çekinmemişti. MC'nin ise tek bir talebi olmuştu: resmi dil olarak Türkçenin yanında Arapçaya da yer verilmesi. Nadi'ye göre bu çok normaldi, "Nitekim ne Türkçe, ne Arabca bilmeyecek bir Ermeni veya Rum bulunursa idarede ve mahkemede tercüman vasıtasile onun da işlerinin görülmesi zaten tabii işler cümlesinden bulunuyordu" diyordu. Halbuki ilerleyen süreç bu çokdilliliği tamamen silecekti. Öyle ki, Sancak'ın ilhakı sonrasında Fransız mandasında dahi Arapça olan ezan bile Türkçe okunmaya başlanacaktı. 23 Temmuz 1939'da Antakya kışlası üzerinde 21 seneden beri asılı bulunan Fransız bayrağı indirilirken, bu değişimin bir başka sembolü Antakya'nın bütün camilerinde Türkçe ezanlar okunması olacaktı.⁴¹

40 Uzer, "Taşnaklar Hatay'da", *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1938.

41 Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak Askeri, Hususi Hayatı* (Ankara: Ahmet

Yunus Nadi yazısında Hatay'daki Türklere değil, Türk olmayanlara sesleniyor ve onlardan destek talebinde bulunuyordu:

Sizin için temin olunan bu cennet hayatını bir türlü havsalarına sığdıramayan ve onu bozmak için sizleri şaşırtmaya çalışan kimseler vardır. Hatay intihabatı için hazırlanan talimatname ile bu intihabat için bazı Fransız müstemleke memurlarınca aylardan ve aylardan beri gösterilen gayret ve faaliyetler bu cümledendir. O talimatnameye ve bu gayretlere göre Hatay'ın gayri Türk ahalisi Türk vatandaşlarına karşı husumetkarane [düşmanca] hareketlere teşvik olunuyorlar. Gayri Türkler orada Türklere karşı bir blok yapmaya sevk ve tahrik kılınıyorlar. Niçin biliyor musunuz? Bunları böyle yaptırmaya çalışanların akıllarınca bu gayri Türk kütlesi karşısında bu nevi muvazene veya ayakbağı teşkil ederek böylelikle güya Ankara muahedesi'nin ırki ve milli Türk hakları esastaki Hatay istiklali Türklük bakımından eğer bütün bütün baltalanamazsa herhalde bir hayli zayıf düşürülecektir. Bu takdirde ise orada mahalli istiklalin değil, harici bir hakimiyetin hükmünü ve iradesini yürütmeye imkan elde edilmiş olacaktır. (...) Fransız müstemleke memurları intihab oyunlarıyla ırki ve milli Türk hakları esastaki istiklali de baltalayınca geriye yalnız kendileri, yani Fransız müstemleke memurları kalacak yani döne dolaşa Hatay bu zatların ellerine teslim edilmiş bulunacaktır. Sizin anlayacağınız şimdiye kadar hepimiz Hatay'ı Fransa'ya teslim etmek için çalışmış olacağız. (...) Hatay ahalisini yekdiğerine düşürerek elde edilmek istenecek böyle bir neticenin kaba oyunu yürütemezdi tabi. Çünkü her şeyden ve herkesten önce Türkiye böyle bir oyuna gelemezdi. (...) Hakiki vaziyet bu olunca idari Hatay istiklalini tesiste Türk'ten gayri unsurlara düşecek vazife kendiliğinden taayyün eder [ortaya çıkmak], ki o da şudur: Türk'e karşı değil, bilakis el ele Türk'le beraber...⁴²

Bu süreçte Sancak'ta bir Türk-Ermeni kardeşlik cemiyeti kurulması için düğmeye basılıyor,⁴³ bir yandan da bölgede haksızlığa uğrayan Ermenilerin hakları da Türkiye basını tarafından takip edili-

Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, 1953), s. 287.

42 Yunus Nadi, "İrk ve Din Farkı Olmaksızın Bütün Hatay Ahalisine", *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1938.

43 "Kısa Haberler", *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1938.

yordu. Örneğin, Kırıkhan Polis Komiseri Sabri Halvani ile Kırıkhan Ermenilerinden Arakilyan Bedros Ağa arasındaki tartışmada basının tarafı belliydi. Halvani'nin, Bedros Ağa'yı adi bir borç yüzünden hükümet dairesi önünde alenen aşağılaması, onu sebepsiz yere polis karakoluna götürmek istemesi gazetelerin tepkisini çekiyordu. Bedros Ağa'nın nasıl olduğu aktarılmayan bir şekilde kendini müdafaa etmek isterken, komiser tarafından iki defa ateş edilerek yaralanması, "Kırıkhan Ermenileri adaleti bekliyor" çağrısıyla sunuluyordu.⁴⁴

Türkiye, Sancak'taki Ermenilerin "hamiliği"ne dair imaj yaratmaya çalışırken uluslararası konjonktür de Ankara'nın lehine ilerliyordu. En önemli gelişme, Nazi Almanyası'nın "Anschluss" diye adlandıracağı Avusturya'yı ilhakıydı. Bu askeri ilhak öncesinde Avusturya'da kaderin belirlenmesi için plebisite gidilmesine karar verilmişti ancak Nazi Almanyası bu karara rağmen zırhlılarıyla Avusturya'ya girmişti. 12 Mart 1938'de Avusturya artık Üçüncü Reich'in bir eyaletiydi. Sancak görüşmelerinin tarafı Fransa, İngiltere ile birlikte bu ilhakı sadece protesto edebilmişti. Fakat Nazi Almanyası'nın yayılcılığı bununla sona ermeyecekti. Herkes sıranın Südetler (Südetenland) bölgesindeki Almanları bahane ederek Çekoslovakya'ya geldiğinin farkındaydı.

Bu süreçte Paris, Ankara ile yakınlaşma yoluna gidiyordu. 10 Mart 1938'de Türkiye, Fransa'ya öneri paketini "memorandum"la bildirdi. Teklife göre, Sancak seçimlerinde Türk çoğunluğu garantisi getirilecek, meclisteki 40 sandalyenin 22'si Türklere, yani Hatay Halk Partisi üyelerine verilecekti. Türk toplumunun adayları da bu parti tarafından belirlenecekti. Teklifin vurgularından biri de Sancak'ın "Türkiye bakımından bir toprak sorunu", yani "ilhak meselesi" olmamasına dairdi. Bu koşullarla, aynı gün Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile Fransa Dışişleri Bakanı Müsteşarı François De Tesson arasında mutabakata varılan ve Suriye'den gizli tutulan "Centilmenler Anlaşması" Sancak'ın kaderini belirliyor, daha yapılmamış seçimde Türk nüfusun mutlak çoğunluğunu kabul ettiriyordu. Gözler planın nasıl işleyebileceğine çevrilmişti. Zira Yüksek Komiser De Martel'in 20 Mart tarihli raporuna göre, seçmen

44 "Hatay'da Haksızlık!", *Cumhuriyet*, 5 Mart 1938.

yazımında işler Türkiye'nin istediği gibi gitmiyordu. Martel, raporda o gün seçim yapılsa, Türklerden sadece 16 vekil seçilebileceğini ve bunların 12'sinin Ankara yanlısı, dördünün ise anti-Kemalist olacağını belirtiyordu.⁴⁵ Bu durumu aşabilmek için, Fransız Delegeşi Garreau Mayıs başında Ankara'ya gelerek temaslarda bulunuyordu.⁴⁶

Mayıs 1938'de en önemli gündem Sancak'taki seçim için yazım işlemleri idi. Türkiye basınının öne çıkardığı bir başka konu ise Ermenilere yönelik baskı iddiasıydı ve bu iddiaya göre baskı Ankara'dan ya da başka bir başkentten değil, kendi içlerinden geliyordu:

Bazı partilere mensup Ermenilerin büyük bir mektepte yaptıkları umumi toplantıda kendi cemaatlerinin listesine yazılmayan Ermenilerin imha edileceğine dair korkunç bir karar verdikleri söylenmektedir. Fakat bunun bir tehdidden ileri geçmeyeceği tabiidir.⁴⁷

Türk listesine yazılmamaları konusunda Alevilere baskı yapıldığı iddiası da Türkiye basınında yer alıyor, *Cumhuriyet* bu gelişmeyi "Eti Türkleri dün büyük şefimize müracaat ettiler" diye duyuruyordu.⁴⁸ Bölgedeki kargaşa, Paris'e göre Türkiye'nin istediği bir gelişmeydi. Yüksek Komiser De Martel'e göre, durum böyle giderse Türkiye'nin Sancak'ta düzeni sağlamak üzere askeri müdahale talebi meşru hale gelecekti. 6 Mayıs'ta Fransız asker ve sivil yöneticilerin katıldığı bir güvenlik toplantısında Fransız Delege Garreau şöyle diyordu: "Gelsinler! Gelsinler! Buradan ayrılmak zorunda kalırsam, günün birinde Antakya'yı terk etmek zorunda kalırsak, onlara ancak harabe devrederiz. Biz büyük bir ulusuz!"⁴⁹

Seçim için yazım işlemleri sürerken Mart 1938'de imzalanan antlaşmanın gerçekleşmesi için Türk listesinin çoğunluk çıkıp çıkmayacağı merak konusuydu. Sonuçlar Ankara için iç açıcı değildi. Seçmen yazımı halen tamamlanmadığından seçimler planlandığı gibi 15 Temmuz'a yetişemeyecekti. Dahası, De Martel'in kaygıları haklı

45 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 161.

46 "Fransa'nın Hatay Delegeşi Ankara'da", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1938.

47 "Hatay'da Vaziyet", *Akşam*, 11 Mayıs 1938.

48 "Eti Türkleri Dün Büyük Şefimize Müracaat Ettiler", *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1938.

49 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 165.

çıkmişti. 18 Mayıs'taki telgrafına göre, 16 Mayıs 1938 itibariyle yazım sonuçlarında Türkler %49'da kalmıştı. 14 bin 887 seçmenden 7 bin 272'si Türk olarak tescil edilmiş, 2 bin 896'sı Ermeni, 2 bin 62'si Alevi, 1.287'si Arap, 852'si Rum Ortodoks, 227'si Kürt ve 291 kişi diğer cemaatlere kayıtlıydı. Bu durumu tersine çevirmek için, öncelikle seçmen yazım sonuçlarının gizli tutulmasına karar veriliyordu. Ardından, Türkiye'nin ısrarıyla, Kemalist rejim karşıtı Türklerin kendilerini Sünni-Müslüman olarak kaydettirmeleri engellenecek ve seçmen yazımının sürdüğü Antakya'da Alevilerin Türk listesine yazılmasını sağlamak için özel çalışmalar başlatılacaktı.⁵⁰

Türkiye basını ise Kırıkhan'a kamyonlarla Ermenilerin taşındığı iddialarını gündeme getiriyordu. Suriye ve Lübnan'dan 15 kamyon içinde gelenlerin sayıları 300 kadardı ve muhtar şahadetnameleri ile tescil ettirilecekleri söyleniyordu.⁵¹ Bu iddiaya göre, Suriye'den getirilen Ermenilerin masrafları Vataniler tarafından karşılanıyor, ayrıca gelenlere para da veriliyordu. Anadolu Ajansı muhabiri bu taşıma işinin ayrıntılarına ulaştığını duyuruyordu:

Halep'de ikamet eden ve Şam'la Beyrut'ta garajları bulunan büyük bir nakliyatçı da bu sabah bunu bana teyid etti. Kendisinden kiralanmış büyük otokarlara 25'er Ermeni konulduğunu ve bunların İskenderun'da bir gün zarfında hem nüfus dairesince hem de tescil bürosunda işlerini bitirerek otokarın geri dönmekte olduğunu söyledi.⁵²

Dışarıdan gelenler sadece kamyonlarla taşınmıyordu. Basına göre Fransa'dan da sırf Sancak seçimleri için yola çıkanlar vardı. Sadece 2-3 gün içinde sayıları 127'yi geçen Ermeni bölgeye gitmişti ve bağlı oldukları yer, Paris Taşnak komitesi.⁵³ Bu haberle birlikte basının dili Paris yönetimine karşı sertleştikçe sertleşiyordu:

Fransa yalnız Hitler'in dilinden anlar. Onun içindir ki, Hitler'in siyaseti karşılığında daima mağlupdur daima acizdir. Bu gidişle Fransa, Türkiye'yi de Almanya gibi konuşmaya mecbur edecektir.⁵⁴

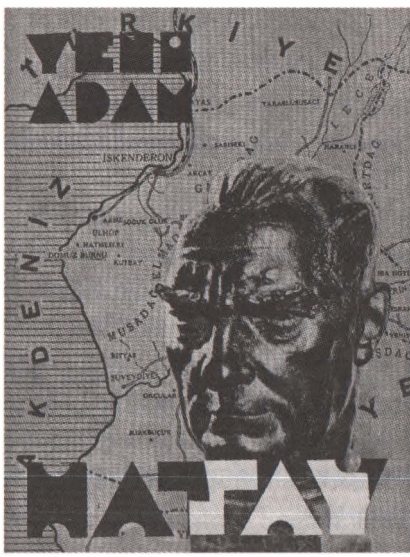
⁵⁰ *age*, s. 164-166.

⁵¹ "Türk Listesine Yazılmak İsteyenlere Ateş Açılıyor", *Akşam*, 19 Mayıs 1938.

⁵² "Hatay'a Ermeni Gönderiliyor", *Akşam*, 20 Mayıs 1938.

⁵³ "Hatay'da Neler Oluyor?", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1938.

⁵⁴ "O Yalnız Hitler'in Dilinden Anlar", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1938.

Haftalık *Yeni Adam* dergisinin kapağı,
13 Aralık 1937.

Bu yazı tam da Mustafa Kemal'in güney illerine yaptığı gezi döneminde yayımlanıyordu. Mersin ve Adana'daki askeri birlikleri denetleyen Mustafa Kemal'in mesajı açıktı. Askeri harekât her an olabilirdi. Ankara'nın Sancak konusundaki kararlılığı netti. Bu gezi dünya basınında Mustafa Kemal'in hastalığının ilerlediğine dönük haberlerin yoğunlaştığı bir dönemde yapılmıştı. Soyak'a göre Fransızların planı da açıktı:

Hatay'da Türkler nasıl olsa seçimi kazanamayacaktı. (...) Bu durumda tek çıkar yol, şimdilik seçimleri geri bıraktırmak, eski idareyi bir müddet daha olduğu gibi muhafaza etmektir. (...) Bu işi öteden beri ayrıca kendisi için de şahsi bir mesele telâkki ederek büyük bir ısrar ve titizlikle takip eden Atatürk hayattan çekilmek üzeredir.⁵⁵

Ankara, Mustafa Kemal'in hastalığının farkındaydı fakat basın bu iddiaları kesinlikle yalanlıyor, güney illerine seyahati kanıt olarak gösterip "birden bire vahim surette hastalanmış olduğu hakkında Fransız kaynaklarının uydurdukları haberler, sigara ateşine dokun-

55 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 612-613.

muş balonlar gibi, birden bire kayboldu” deniliyordu. Bu seyahat Beyrut’ta endişe yaratmıştı. Bir iddiaya göre, Mustafa Kemal, Türk ordusunun başına geçerek bölgeye girecek ve meseleyi kökünden halledecekti. Bu amaçla Türk hududunda askerler toplanmış, her şey hazırlanmıştı.⁵⁶

Yabancı basında Türkiye’nin atacağı adımların sadece Sancak’la sınırlı kalmayacağı da konuşuluyordu. 26 Mayıs’ta Beyrut’tan yapılan ve İngiliz *Daily Telegraph*’ta çıkan haber Türkiye basınında da kendine yer buluyordu:

Türkler Lübnan’la Suriye’yi de kontrolleri altına almayı tasavvur ediyorlar. Türkler cenuba doğru yapacakları yürüyüş için Sancak intihabının vereceği neticeye hayati bir ehemmiyet atfediyorlar. Bu hal dolayısıyla Yakınşark ve Avrupa’nın umumi siyasi vaziyeti üzerinde tesir yapmaktadırlar.⁵⁷

56 “Suriye’yi Altüst Eden Korkunun Mahiyeti Nedir”, *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1938.

57 “Dolambacı Entrikaya Cepheden Hücum”, *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1938.

Ankara Oy İçin Ermenileri Kazanma Peşinde

Türkiye yayılmacı politika izlemediğini açıklarken, basın yine Ermenilere odaklanıyordu. Sancak'taki her oy değerliydi. Basın Sancak'ta Türkiye'nin "milli ve mahalli bir idare ile cennet" yapma idealinden bahsediyor, Fransızların planlarını ise "cehennem" diye niteleyip Ermenilere yönelik tehdit vurgusuyla karşı çıkıyordu:

Müsellah eşkıyadan başka yüzlerce bombalı Ermeni Taşnak komitacıları sergerdelerini [elebaşı] oraya getirmiş olmanın manası nedir? Fransa'nın başkalarından sarfı nazar mesela Ermenileri bıçak altında kurbanlık koyun haline düşürmeğe ne hakkı vardır?¹

Fransızlar ile daha büyük kriz yayımlanan bir kitap üzerinden başlayacaktı. Bu, Paul du Véou tarafından kaleme alınan, önsözünü de Türkiye'nin yakından tanıttığı bir ismin, Fransa'nın 1919-1920 yılları arasında Kilikya ve Ermenistan bölgelerine askeri vali olarak atadığı General Edouard Brémont'un yazdığı *La Passion de la Cilicie 1919-1922* adlı kitaptı.² Kitabın o yıllarda pek de dikkat çekmeyen ancak sonraki yıllarda büyük yankı uyandıracak bölümü Mustafa Kemal ile ilgili bir iddia üzerineydi:

Mustafa Kemal'in 27 Ocak 1920'de Konstantinopolis Yüksek Mahkemesi [Divan-ı Harb-i Örfi] huzurundaki ifadesi: "Duyulmamış

1 "Ne Yapmak İstiyoruz, Ne Yapmak İstiyorlar?", *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1938.

2 Paul Du Véou'nun 1937'de Paris'te *La Passion de la Cilicie 1919-1922* adıyla yayımladığı kitap, Kilikya bölgesini ve Fransa'nın bölgeden çekilişini konu alır. Kitap Reşat Gögen tarafından *Kilikya Faciaları* adıyla çevrildi ve daktilo edilen çeviri Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi Kütüphanesi'nde yer alıyor. Kemal Çelik, "Çukurova'nın İşgali Döneminde Fransız Propaganda ve Casusluk Faaliyetleri ile Milli Kuvvetlerin Buna Karşı Yayımladığı 1920 Tarihli Bir Belge", *Gazi Akademik Bakış*, 2 (3), 2008, s. 105.

ve akıl almaz suçları işleyen ve dolayısıyla ülkeyi kişisel çıkarlarını güvence altına almak için mevcut duruma sürükleyen paşalar, hâlâ huzursuzluğa neden olmakta. Sürgünleri ve katliamları organize ederek, emzirilen çocukları petrole yakarak, yaralanan, hareketsiz hale getirilen ebeveynlerinin önünde genç kızlara ve kadınlara tecavüz ederek, genç kızları anne ve babalarından ayırarak, taşınabilir ve taşınmaz mallarına el koyarak ve onlara her türlü şiddeti uygulayıp acınacak halde Musul'a sürgün ederek her türlü tiranlığı yaptılar. Binlerce masum insanı kayıklara yüklediler ve onları denize attılar, Osmanlı hükümetinin gayrimüslim nüfusuna İslam'ı benimseyerek dinlerinden vazgeçmelerinin gerekli olduğunu ilan ettiler, onları ihtidaya zorladılar, tümü aç ve yaşlı olan insanları aylar boyunca yürüttüler, zorla çalıştırdılar, kadınları korkunç koşullarda kurulmuş ve herhangi bir ulusun tarihinde benzeri görülmemiş genelevlere fırlattılar.”³

Paul du Véou, açık bir şekilde Mustafa Kemal'i "Ermenice bir gazeteye verdiği beyanattan dolayı" Ocak 1920'de Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanan Kürt Mustafa Paşa'yla karıştırmıştı. Zira Nisan 1920'de yeniden Damat Ferit Paşa kabinesinin kurulmasıyla Divan-ı Harb-i Örfi Reisliği'ne getirilecek olan Kürt Mustafa Paşa yargılanırken konuyu Ermenilere yapılanlara getirmek istemiş ve bu yönde beyanatı olmuştu.⁴ Mustafa Kemal ise söz konusu mahkemede hiçbir zaman ifade vermemişti ve Ocak 1920'de artık "Milli Mücadele"nin lideri olarak Ankara'daydı. Fakat o dönemde kitaptaki bu alıntı öne çıkmayacak, tepki çeken ifadeler Kilikya üzerine anlatım olacaktı:

Mütevazı bir avukatın [G. Çalyan] rehberlik ettiği sekiz bin Ermeni, Hacın dağının tepesinde öldü. Ve bir vakit geldi ki karşılığı alınabilecek hale geldiğinde bütün fedakârlıklar yapıp bitti, o vakit ki Kilikya "mükemmel bir sükun ve huzur örneği" olalı bir sene oldu, Fransız asayışı orada hüküm sürmeye başladı; o vakit ki kırlar canlandı, ticaret arttı, iki defa ıslah edilen okullarda minik çocuklar

3 Paul du Véou, *La passion de la Cilicie, 1919-1922* (Paris: Librairie orientaliste P. Geuthner, 1954), s. 54.

4 Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik": *Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), s. 187.

Fransızca'yı hecelemeye başladılar. İşte o zaman, "Büyük ana Fransa" bir bakan eliyle, Frankofon Türklere, deveci Araplara, Hıristiyanlara ve Müslümanlara, köyleri eski vatanlarının köylerine benzeyen [Rumeli] muhacirlerine, ormancı Tahtacılar [Aleviler], Yörük çobanlara ve Çerkeslere, misyonerlere, okul öğretmenlerine, Urfa, Mersin, Hacın ve Pozantı'nın ölülerine, Mesih'in ve Fransa'nın etrafına toplanan tüm insanlara ihanet etti. (...) Kilikya Ermenistanı bir gün gelecek, Fransa tarafından diriltilecektir. Anatole France "Ermenistan ölüyor fakat tekrar doğacaktır" diyordu. O zaman üç renkli iki bayrak [Fransa ve Ermenistan bayrakları] orada tekrar dalgalanacaktır, zira asırlarca süren şan ve sevginin yarattığı bağlar vardır ki kolay kolay çözülmez. Ve Kilikya maalesef pek az kalan ailelerini, Nil deltasından daha zengin olan "Alpleri olan Mısır" toprağında, episkoposlarının etrafına toplayacaktır. Lejyonu ve alaylarımız onun dinlenmesini sağlamak için muhafızlık edecek, Fransa ona sabanlar verecektir. Artık kimse onun imanını rahatsız etmeyecek ve o Çalyan'ı,⁵ Hacın kahramanlarını ve mihraplarında Fransız şehitleri rahip Philippe ile Niorthe'yi saygıyla anacaktır.⁶ Fakat ne zaman? Ne zaman?⁷

Bu satırlara *Cumhuriyet* gazetesinde "Hem Nalına Hem Mihnına" köşesinden yanıt verilecekti:

Biz Türkler, Fransız dostluğuna inanırız (Daha doğrusu inanırdık) ve hep bu dostluğa inanarak Fransa'nın Hatay Türklerinin istiklalini tanınmasını bekleyip durduk. Hatay'daki son hadiseler, Fransa'nın Türkiye'ye karşı verdiği sözü tutmadığını, Fransa'nın Türkiye'ye dost olmadığını gösterdi. Artık Fransa'ya inanmıyoruz. Fransa'nın dostluğuna inanmıyoruz ve Fransız dostluğuna kıymet vermiyoruz.

5 Avukat Garabed Çalyan, Nisan-Ekim 1920 tarihleri arasında Türk çetecilerin kuşatmasına direnen Hacın'ın (bugün Saimbeyli) kaymakamı. Hacınlı olan Çalyan, 1908'den sonra Adana Ermeni toplumunun sivil liderlerinden biri olur ve soykırım sırasında tutuklanarak Halep'e sürgüne gönderilir.

6 Bahsedilen isimlerden biri Pozantı'da bulunan Fransız garnizonuna yapılan saldırı sırasında öldürülen Dominiken rahip Pierre Niorthe'dir. Diğeri ise Hasa'nın Akbez nahiyesinde çarpmıha gerilen ve sonra yakılan Trappist keşiş Rahip Philip'tir. A. Vincent, "Paul du Véou, La Passion de la Cilicie (1919-1922)", *Revue des Sciences Religieuses*, 19, 2 (1939), s. 276.

7 Véou, *La passion de la Cilicie*, s. 345-346.

Çünkü Hatay'daki hadiseleri, Fransa'da çıkan bazı eserler büsbütün vahimleştiriyor. Fransa'nın kardeş Suriye'ye neden musallat olduğunu, Hataylıların istiklalini tanımamakta neden inad ettiğini bu neşriyat bize gösteriyor. Fransa'da, Türkiye aleyhinde, Türkiye'nin mülki tamamiyeti aleyhinde kocaman kitaplar neşrediliyor. Laik Fransa'nın mutaasıb Cizvit ruhu –ki bu devletin müstemleke politikasına ve idaresine tamamiyle hakimdir– Türk topraklarına göz dikmiştir. İşte size, böyle bir kitabın son satırlarını takdim ediyorum. Okuyunuz göreceksiniz ki Fransa'nın “Kilikya”da yani Adana ve havalisinde gözü vardır.

Bu girişten sonra gazete kitaptan yukarıdaki bölümü Türkçeye çeviriyor fakat bazı bölümleri “makaslıyordu.” Mesela kitapta geçen “Çalyan” ve “Hacın kahramanları” vurgusu satırın içinden çıkarılıyor, “Fransız şehitleri” olarak anılan iki isim ise sadece “Fransız mazlumu” diye tanımlanıyordu. Yazıya göre kitap, Fransa'nın Türkiye'nin topraklarında gözünün olduğunu ispatıydı:

Denebilir ki bu kitabı herhangi mutaasıb ve emperyalist bir Fransız yazmıştır. Evet, öyle, Türk düşmanı mutaasıb bir cizvit yazmıştır. Fakat “Müstemlekecilik İlimleri Akademisi” azasından ve Fransız Generallerinden Brémond da bir mukaddeme yazarak kitabın muhteviyatına iştirak etmiştir. Bu 400 sahifelik kocaman kitabın Fransızların 1919'dan 1922'ye kadar Kilikya'da bizimle yaptıkları mücadeleleri anlatmaktadır ve bütün davası şudur: “Kilikya'yı Türklere geri vermekle hata ettik. Bu zengin memleketi tekrar ele geçirmeliyiz. Orada Fransız idaresi altında bir Ermenistan kurmalıyız.” Dahası var. Bu kitap 1919-1922 tarihlerinde basılmış değildir. 1938 14 İkcikanun'ununda [Ocak] basılmış ve gene 1938 yılında Fransa Dahiliye Nezareti'ne takdim edilmiştir. Bu takdim eserde ehemmiyetle kaydedildiğine göre, Fransa Dahiliye Nezareti de Türkiye topraklarına göz diken bu kitabı resmen tasvib etmiş demektir. İşte Fransa, Türkiye'ye ve Türklere böyle dosttur. Bu mithiş Türk düşmanı kitabın basıldığı ve Dahiliye Nezareti'nin tasvib ve takdirine arzedildiği bir memleket Türkiye'nin dostu değil, en büyük düşmanıdır. Bunu bilelim.⁸

8 “Fransa'nın Türk Topraklarında Gözü Var”, *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1938.

Yazının içinde sadece bir satırla eleştirilen, kitabın önsözünü yazan Edouard Brémond'a eleştiriler ilerleyen günlerde artacaktı:

Coğrafyacı Onésime Reclus⁹ Fransa'nın en büyük yenilgisinin Quebec'te olduğunu [1759], bunun da Amerika'yı kaybetmesine sebep verdiği ve en büyük zaferininse Cezayir olduğunu [1830], bununsa Fransızlara Afrika'nın kapılarını açtığını çok doğru bir şekilde yazdı. Ancak Fransızlar ne 1759'da ne de 1830'da bu olayların öneminden şüphelenmedi. Bizim zamanımızdakiler de daha öngörülü olamadı. Çünkü 1920'den 1925'e kadar yaşadığımız ve bu kitabın ortaya koyduğu ve kesin belgelerle son hükmünü verdiği felaketin boyutlarını anlamadılar. (...) Bakır ve pamuk, Urfa, Kilikya ve Filistin sınırı yakınlarından utanç verici tahliyeler ile kuzeyde, doğuda ve güneyde acı felaketler dizisiyle anılan General Gouraud yönetiminde kaybedildi. Bu utanç ve felaket serisinin gizemli nedenleri neler? Bu kitap bu sebeplerin belgeli hikâyesini aktarıyor ve onlara açıklamalar getiriyor. (...) Kısacası, daha önce ne söylenmiş olursa olsun, acımasız bir düşmanın karşısında ve korkunç koşullarda binlerce insanımızın uğruna boşuna feda edildiği bir meseleye dair yüksek kalitede bir kitap var karşınızda. Her Fransız, her vatandaş sadece ölmüşlerimizin ruhuna saygıdan dolayı bile mutlaka "ihtiras"larının bu uğursuz ve şanlı hikâyesini okumalı, hayran olmak ve mükemmel bir ders almak için!¹⁰

"İyi Ermeniler"in Hatay Mesajları

Bu kitaba tepki, İstanbul'da Ermenice yayımlanan *Marmara* gazetesinin kurucusu Suren Şamlıyan'dan gelecekti. *Cumhuriyet* gazetesinde "Fransa Ermenileri de Pek Çok Aldatmıştır" başlığıyla yayımlanan yazısına "S. Şamlı" şeklinde imza atmıştı: "Türkiye'deki ırktaşlarının refah ve saadetine gıpta ile bakan Ermenileri, hiçbir Fransız, Atatürk güneşinin aydınlattığı hakikat yolundan ayıramaz."

9 Onésime Reclus (1837-1916), Frankofon kavramının yaratıcısı, Fransız coğrafyacı ve kolonici.

10 Paul du Vêou, *La passion de la Cilicie*, 1919-1922 (Paris: Le Cercle d'Ecrits Caucasiens, 2004), s. 39-41.

Şamlıyan'a göre kitabın amacı Fransızların Ermenileri bir kez daha kandırmaya çalışmasıydı:

Fransa Dahiliye Nezareti'nin tasvibi ile Türkiye aleyhine 400 sahil-felik kocaman bir kitab neşreden bir Fransız'ın Kilikya'da bir Ermenistan vücade getirmek vaizleriyle Ermenileri bir kez daha aldatmaya, bir defa daha felakete sürüklemeye çalıştığını "Cumhuriyet" gazetesinden öğrenen Türk Ermenileri büyük bir hayrete düşmüşlerdir.

Suren Şamlıyan, General Brémond'u "Türkiye'nin en kara günlerinde Kilikya'daki Fransız kuvvetleri başında olarak Ermenileri zorla felakete sürükleyen mahud [bilinen] albay" diye tanıtıyordu:

Bremon'un [Brémond] ne gibi bir cesaretle Türkiye aleyhinde neşredilen bu kitaba bir mukaddeme yazdığına, ne yüzle Ermenilere hitab ettiğine bir türlü akıl erdirmek kabil olamamıştır.

Yazıya göre, Fransa "Türk topraklarına göz dikmiş" durumdaydı ama "bunu itiraf etme mertliğini" gösteremiyordu. Çünkü Brémond, "Gazianteb'de, Urfa'da, Maraş'ta katliamlar tertib ederek kardeşi kardeşe saldıran ve boğuşan kardeşlerin kemiklerinden bir Fransız müstemlekesi daha kurmak" niyetindeydi. Şamlıyan yazısında Brémond için "oynadığı oyunlar Ermeniler tarafından unutulmamıştır ve unutulmayacaktır" diyordu:

Ekseriyeti Adana civarındaki eski yurddaşlarımızdan mürekkebe olan Hatay'daki Ermeniler, Fransız generalinin bol keseden yaptığı vaidlerin kıymetini, kanları pahasına elde ettikleri acı tecrübelerle öğrenmişlerdir.

Suren Şamlıyan, Ankara Antlaşması sonrasında Brémond ile Ermeniler arasından geçtiğini söylediği bir diyaloga da yer veriyordu:

Kilikya'da Ermenistan kurmak vaidile Ermenilerden gönüllü teşkilatı vücade getiren bu adam, silah ve cephanelerini de terk ederek Kilikya'dan kaçarken:

– Bizi aldattın, buraya getirdin, şimdi nereye kaçıyorsun? diye soran Ermenilere hakiki Fransız köselesinden mamul yüzü kızarmadan şu cevabı vermişti:

– Fransa, buraya gelirken, Ermenilere karşı herhangi bir taahhütte bulunmamıştı.

Yazara göre, General Brémond şimdi de, “Hatay davasını balta-
lamak, Hatay’da Türk kardeşleri ile teşriki mesai eden Ermenileri
yanlış yollara sevk etmek için Kilikya’da bir Ermenistan kurmak hül-
yasını” kullanıyordu. Bu, Fransa’nın Ermenilere hazırladığı yeni bir
tuzaktı. Aynı ülke Kilikya’da bir Ermenistan kurmak vaadiyle de on
binlerce Ermeni’yi ölüme sürüklemişti. Şamlıyan yazısında, I. Dün-
ya Savaşı sonrası Fransa’nın bölgeye gelişi ile Ankara Antlaşması
arasındaki dönemde Paris yönetiminin Ermenilere verdiği mesajları
da birer birer hatırlatıyordu:

7 Teşrinisani [Kasım] 1916 tarihinde Fransa’nın Başvekalet san-
dalyesini işgal etmekte olan M. Briand, Ayan azasından M. Louis
Martin’e yazdığı bir mektubda, Fransa’nın Ermenileri sonuna kadar
müdafaa ve himaye edeceğini resmen vadettiği gibi, 10 Kanunusa-
ni [Ocak] 1917 tarihinde meclis kürsüsünden Fransa’nın müstakil
bir Ermenistan kuracağı nakaratını tekrarlamıştı. 19 Kanunuevvel
[Aralık] 1917 tarihinde M. Paul Deschanel, 27 Kanunuevvel 1917
tarihinde Hariciye Nazırı M. Stephan Pichen, 14 Temmuz 1928’de
Başvekil M. Clemenceau, 19 Temmuz 1920 tarihinde M. Millerand,
Fransa Mebusan Meclis kürsüsünde ve sulh konferanslarında Er-
menilere karşı resmen taahhüdlerde bulunmuş, bugün Hatay’daki
Ermenilere tekrarlanan vaidleri daha yüksek sesle bütün dünya mü-
vacehesinde [önünde] haykırmışlardı.

Yazar daha sonra da “Fransız Cumhurreislerinin, Başvekillerinin,
Hariciye Nazırı’nın vaidlerine taahhüdlerine inanan Ermenilerin
hali bugün meydanda” diyerek, Fransa’da yaşayan Ermenilerin hali-
ni “bedbaht” olarak tasvir ediyordu:

Fransızların köprüden geçinceye kadar “küçük müttefiklerimiz” de-
dikleri Ermeniler, sığındıkları Fransız topraklarında “murdar yaban-
cı” kelimelerle hakarete maruz kalıyor, Fransa’nın sözlerine kapıl-
dıkları için yurdunu, ocağını kaybeden Ermeni işçileri bugün Fransız
fabrikalarından sokağa atılıyor. Hatay Ermenilerini Türk kardeşle-
rile samimi teşriki mesaiye sevkeden hakiki sebepler işte bunlardır.

Suren Şamlıyan, Mustafa Kemal’in “Kilikya’nın tahliyesi” nede-
niyle yaptığı konuşmayı da aktaracaktı. Tabii “Ermenilerin bu top-

raklarda hiçbir hakkı yoktur” cümlesini değil, Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatıyla 3 Aralık 1921 tarihindeki Adanalılara yönelik konuşmasından “olumlu” kesitleri sunacaktı:

Türkiye’de muhtelif anasır, asırlarca müşterek anavatanın çocuklarına yaraşan kardeşlik hisleriyle yaşıyorlardı, müşterek menfaatler, mukaddes hatıralarla birbirine bağlı bulunuyorlardı. Son seneler zarfında bazı tahkikatçıların faaliyeti neticesinde şayanı teessüf hadiseler cereyan etmiştir. Hükümet hami ve baba vazifesini ifa ederek yurdun aynı yurdun evladları arasındaki suitefehhümlerin [yanlış anlama] idamesine mani olacak tedbirler almıştır. Şimdi başka vazifelerimiz vardır. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti demokratik bir hükümettir. Vatani alakadar eden bütün meselelerde millet ile hükümet daima teşriki mesai eder. Düşmanlar tarafından çıkarılan şayiaları fiilen tekzib etmek lazımdır. Biz, hür ve müttehid [birleşmiş] bir milletin evladlarıyız.

Şamlıyan, bu nedenlerle bugün artık Ermenilerin General Brémond’a itibar etmeyeceğini söylüyordu:

Bugüne kadar devam eden bu vaziyet karşısında Fransa’nın yaldızlı vaidlerine kapılacak bir tek aklı selim sahibi Ermeni’ye tesadüf edilemez. Umumi Harb’de Fransız ordularında gönüllü olarak harb eden bazı akılsız Ermenilerin bugün Fransa’da ve Suriye’de sürünmekte olduklarını gören hangi Ermeni, Fransa’nın sözlerine bir daha kapılmak gafletinde bulunacaktır?

Yazarın Ermenilere mesajıysa “Atatürk güneşi” benzetmesi ile geliyordu: “Türkiye hududları haricinde bulunan bütün Ermeniler –sergüzeştçiliği [maceracılık] meslek edinmiş ehemmiyetsiz bir ekaliyet müstesna olmak üzere– Atatürk Türkiyesi’ne karşı ancak sevgi ve hayranlık beslemektedirler.” Şamlıyan’a göre, geçmişte bir hata varsa o da Ermenilere aitti ve Hatay’dakilerin bunu “tamir” etmek için Türklerle birlikte hareket etmeleri gerektiğini savunuyordu:

17 sene evvel [1921] bu sözlerin manasını anlamamak gafletinde bulunan Hatay’daki Ermeni yurddaşlarımız Hatay davasında Türk kardeşleriyle elbirliği etmek suretile hatalarını tamire, Atatürkün vaidlerini yerine getirmesini bilen yegane millet babası olduğuna kana-

at getirdiklerini, “hür ve müttehid millet evladları” arasına girmek saadetine nail olmaktan başka arzuları olmadığını filen isbat etmek istiyorlar. Hiçbir Fransız, Ermenileri, Atatürk güneşinin aydınlattığı hakikat yolundan ayıramaz.¹¹

Aynı günün gazetelerine Meclis’teki tartışmalar da yansıyor. Antalya Mebusu Rasih Kaplan’a göre, Hatay’da zaten Türkler çoğunlukta idi ama Fransızlar bunu değiştirmek istiyordu. Bu amaçla da Hatay bölgesine nüfus taşıyorlardı. Taşınan nüfus Ermenilerdi:

Hatay’da demek ki kuvvetli Türk ekseriyetini mağlûb edemeyerek, kamyonlarla Haleb’den, şuradan, buradan Ermenileri taşıyan müstemlekeçiler, bunları bir kastla taşıyorlar. Ne istiyorlar Hatay’dan? Evet Hatay’da kuvvetli bir Türk ekseriyetile karşılaştılar. Böyle olmasaydı bu kadar zulme ve işkenceye gitmeyecekler ve kolay kolay davalarını hallederdi.

Kaplan, bölge Ermenilerine yönelik yumuşatılmaya çalışılan havayı bozuyor, Adana, Maraş ve Antep’i hatırlatarak Ermenileri tehdit ediyordu:

(...) Ermeni taşımının ne mâna ifade ettiğini kolayca anlarsınız. Fransız Hükümeti’nden sorabilir miyiz? Tekrar mı Adana’ya gelmek istiyorlar? Dünkü Adana, dünkü Maraş; dünkü Gazi Anteb yerindedir. Biz de buradayız. Davalarını bu döküntülerle temin etmek istiyorlarsa vay onların haline. Gelsinler. Yine o kahramanlıkları fazlasıyla yapacağız. Temizlenmek için gelirler.¹²

Rasih Kaplan’a en hızlı yanıtı Afyonkarahisar’dan mebus olan Berç (Keresteciyan) Türker verecekti. Türker “iyi-kötü” Ermeni ayrımını Osmanlı Bankası’ndaki anılarını anlatarak yapacaktı. Ona göre “kötü” Ermeniler, Hatay sorunun da olduğu gibi yine Taşnaklardı:

1895 Çarlık Rusya birtakım serserileri, ihtilâlcileri İstanbul’a yolladı. Bunlar Osmanlı Bankası’nı bastılar.¹³ Bendeniz yukarı katta yemek yiyordum. Aşağıda bir gürültü kopmuştu. Benim yanımda odacım

11 S. Şamlı, “Fransa Ermenileri de Pek Çok Aldatmıştır”, *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1938.

12 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt XXV, 27 Mayıs 1938, s. 253.

13 Söz konusu baskın Ağustos 1896 tarihinde gerçekleşmiştir.

Sivaslı Babik vardı. Beni aradı. Bayrak çekilen yere çıktık. Burada muhafaza ediliyorduk. Bir çeyrek sonra ihtilâlcilerden bir herif geldi, bir elinde bomba, bir elinde de revolver vardı. Bayrak çektikleri yerden bir nutuk söylemek istiyordu. Dedi ki, rejiyi, bankayı filân filânı havaya uçuracağız. Bunları söyleyen, Çarlık Rusya'dan gönderilen 20 kadar serserilerden biri idi. Yollanan 20 serseri Türkiye'de ihtilâl çıkarmak, altüst etmek için gönderilmişti. O vakit Babik ismindeki hademem dedi ki, biz burada iki Ermeni'yiz, biz kaçalım da sonra bombanı savur. Bu, tarihî vakadır. Namusum üzerine söylüyorum. O vakit bu herif dedi ki, siz Türk Ermenilerisiniz, Türk'e merbut köpeksiniz, maksadımız evvelâ sizi imha etmektir. O halde aman diyerek ve bomba atılmadan kaçtık.

Türker'e göre Rusya'nın ardından Fransızlar da benzeri bir şekilde harekete geçmişti, yani Ermeniler bir kez daha kullanılıyorlardı:

Şimdi bendeniz görüyorum ki, Fransız Hükümeti aynı Çarlık Rusyası'nın yaptığı rezil siyaseti tutarak yine böyle birkaç Ermeni'yi para kuvvetile kandırarak Hatay'da bulunan Ermenileri işgal etmek istiyorlar. Onlara hitab ediyorum ve diyorum ki, nasıl, ki Çarlık Rusyası Ermenileri işgal etti, mahvetti, aman diyorum, sakın ha, bu işgale siz de kapılmayınız, sarılınız Hatay Türklerine, sarılınız ve bunu bilmiş olunuz ki, yarın eğer kahraman Türk ordusu gelib sizi kurtarır.

Fakat bu sözleri Rasih Kaplan'ı sakinleştirememişti. Kaplan sözün arasına giriyor, "Oradaki hainler sonra hesap verecekler" diyor-du.¹⁴ Berç Türker, Kaplan'ın sözlerini duymamışçasına sözüne devam ediyordu:

Emniyet tesis ederse ona da sarılınız. Benim yaşıım ikmale varmıştır, ben size vasiyet ediyorum. Burada, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin saadetine varacaksınız, diyorum. Ey Hatay Ermenileri! Ben bugün varım, yarın yokum, size söylüyorum ki dünyanın en büyük milleti Türk'tür. Türk'e sarılan mesud olur ve yine Fransız Hükümeti'ne hitaben söylüyorum ki, Türk sabırlıdır, Türk merddir. Bir sene, bir buçuk senedir sabrediyor. Fakat eğer Türk'ün sesini böyle kibarca, samimice dinlemek istemiyorsanız, Türk'ün sesi Türk'ün topunun

14 agy, s. 264.

ağzından gelecektir. Sonra böyle diplomatik vasıta ile teati edilen notalar, Türk'ün kılıcile imza olunacaktır.¹⁵

“İyi Ermeni”lerden gelen mesajlar sadece Türkiye’yle sınırlı kalmayacak, Beyrut’tan da destek gelecekti. *Cumhuriyet* gazetesinde “Beyrut Mektupları” köşesinde “Türk dostu” olduğu vurgulanan bir Ermeni uzun uzun okuyuculara tanıtılıyordu:

Kendisinin Türkiye’den çıkalı uzun seneler geçtiği –zavallı bir daha giremeyeli!– uzun seneler geçmiştir. Yirmi bir senelik bir vatan hasretinin bütün sızılarını yüreğinde taşıyan bu Ermeni dostum, Türkiye’nin selameti için daima dua eder.

Yazar bu “Ermeni dost”un neden Türkiye’den çıktığını, daha doğrusu çıkmak zorunda bırakıldığını anlatmazken, sözü kendisine bırakıyor ve Ankara’nın gözünden Fransızlar-Ermeniler dengesini onun ağzından istediği gibi aktarıyordu:

Bizim Ermenilerin içinde birtakım adamlar vardır ki Ermeni milletine otuz senedir, fenalıktan başka hiçbir şey yapmadılar. En ziyade yüreği yakan şey, otuz sene evveline gelinceye kadar kendileriyle kardeş gibi yaşadığımız Türklerle bizim aramızı açmağa alet olmaları ve bu arada ecnebilerin ellerinde maşa vazifesi görmeleridir. Kah İngilizlerin, kah Rusların Osmanlı İmparatorluğu’na karşı tuttukları siyasetin maşalığını etmiş olan bu komiteciler, bugün de Fransızların elindedirler. Bugün Suriye ve Lübnan’da Fransızlar gene bunları kullanıyorlar. Şimali Suriye’de, yani Elcezire ve Hatay’da Fransızlar bütün hesaplarını onların üzerine kurmuş oldukları gibi burada da, gene onları kullanıyorlar. Gizli veya açık bütün zabıta ve istihbarat işlerinde onları kullanıyorlar. Askeri teşkilatta da Ermenilerden geniş surette istifade ediyorlar. Son zamanlarda ise Hatay’da bir takım Ermeni çeteleri teşkil etmekte ve bunlara silah ve mühimmat vermektedirler. Sizi temin ederim ki bu komiteciler bu işi kendilerine meslek edinmiş birtakım serserilerdir. Ermeniler bunların bütün fenalıklarını anlamışlardır. Ve aramızdan hiçbiri bunların peşinden gitmeğe taraftar değildir ve gitmiyoruz da. Fransa’nın maksadı, Elcezire ve Hatay’a fiili surette yerleşmek olduğu için bir tarafta Kato-

15 agy, s. 265.

likleri ve öbür tarafta da Ermenileri ellerine alıp türlü türlü fırıldak çevirmek istiyorlar. Her iki tarafta da zabıta ve askeri teşkilatın başlarına bu serseri komitecileri geçiriyorlar ve her iki tarafta da bilhassa Hatay'da çeteler teşkiline çalışıyorlar. Son zamanlarda bu iş büsbütün bariz bir şekil aldı. Hatta son günlerde Ermenilere müracaat edip çetelere iştirak teklif ediliyor. Bu teklifleri kabul edenler yalnız işsiz güçsüz ve serseri insanlardır. Aklı başında, iş sahibi her Ermeni bu teklifleri nefretle reddediyor. Beni en ziyade endişeye düşüren şey de şudur: Türkiye, eğer benim bildiğim ve bilhassa on seneden beri faaliyetini uzaktan seyrettiğim Türkiye ise, Hatay meselesinde Fransızları bugünkü gittikleri yolda ilelebet serbest bırakacak değildir. Er veya geç Türkiye bu meseleyi halledecektir. İşte beş on düzine serseri Türklerle Ermenilerin arasının yeniden açılmasına sebep olacaklardır. Hatta Fransa'nın takib ettiği siyaset de budur. Hatta sade Türklerle Ermenilerin arasını değil, Ermenilerle Arabların aralarını açmağa çalışmak Fransa'nın güttüğü muhakkak olan ayırma siyasetinin bir parçasıdır. Zaten bir zamandan beri, gerek Şam'da gerek Beyrut'ta Arablar bize karşı içten içe dış bilemeğe başladılar. İşte yüreğim buna yanıyor, biz Ermeniler artık bu serseri komitecilerin kah şunun, kah bunun hesabına oynadıkları oyunlardan bıktık, usandık. Allah encamımızı [sonumuzu] hayretsin!

Bu ifadelerin ardından sözü gazete devralıyordu:

Ermeni dostumun söylediği şeyler, hulasaten bunlardır. Onun yüreğini yakan bu derd hakikaten bir derddir. İki taraflı bir derd: Hem Fransa'nın Hatay'daki siyaseti bakımından, hem de beş on düzine Ermeni komitecisinin Türklerle Ermeniler arasında yeniden oynamak istedikleri rol bakımından. Ben bura ahvalini uzun zamandan beri takib etmiş bir Türk sıfatile çok iyi biliyorum ki Ermeniler, ister buranın eski yerli Ermenileri olsun, ister sonradan buraya yerleşmiş bulunsunlar, bunlar geçen yakın tarihin bütün fenalıklarını anlamış insanlardır. Fakat Hatay'a yerleşmeye ve Elcezire'den Suriye hükümetini çıkarmaya karar vermiş olan bir Fransa, Ermeniler arasında elbet beş on düzine alet bulabilecek kadar zengindir. Bugün oynanan oyun da, para kuvvetile yapılan bu iştir. Bu komiteciler için asıl olan paradır. Hatay'da polis müdürlüğünü, Elcezire'de jandarma kumandanlığını, filan taburda Fransız binbaşısının yaverliğini ve filan

işte katıblığını veya tercümanlığını yapan bu Ermenilerin hepsini bir araya topladığımız zaman miktarları iki yüzü bulmaz. Bunlara çete halinde faaliyete girişmeye hazır bulunan beş on kişiyi de ilave edersek yekun gene kabarmaz. Fakat, Fransa'nın hesabı başka tür-lüdür. O, bütün bu unsurları kullanarak mesela burada bir yandan bir Ermeni meselesi yaratmaya, diğer taraftan da, Hatay'da veya El-cezire'de Fransa'nın askeri müdahalesini iktıza ettiren [gerektirmek] hadiseler çıkarmaya çalışır.

Cumhuriyet yazarı, “Türkiye düşmanını ve dostunu iyi öğrenmeli-dir” deyip bölgedeki Ermenilere de tavsiyelerde buluyordu:

Hulasa olarak şunu söylemek istiyorum: Fransa'nın resmi adamlarının söylediklerine inanmayınız. Fransa burada ve Hatay'da büt-bütün başka maksatlarla çalışıyor. Bunları iyi Ermeniler anlıyorlar ve onlar da bugünlerde derdlidirler. Türkiye'nin Hatay davasını bu halde bırakmayacağına ve Fransa'nın karşısına nasıl olsa çıkacağına kanidirler. İş ve güçleriyle kendi hayatlarile meşgul olan Ermeni küt-lesi bu vaziyeti beğenmiyor ve istikbal için endişe ediyor.¹⁶

Aynı gün Yunus Nadi de Hatay'da Türklere karşı olan Ermeni-lerle ilgili olarak Paris yönetimini suçluyordu:

Üç buçuk yerli veya mülteci Ermeni'yi bu davaya canla başla, hele si-lahla ve kanla karıştırmağı düşünmek hakikaten ve ancak zalimliğin ve insaniyetsizliğin modern şekli olarak karşılanmak lazımdır.

“Ermeni mülteci” derken onların soykırım nedeniyle “mülteci” olduklarına değinmeyen Nadi, Taşnaklara karşı Türkiye Ermenile-ri'nin “teessür” mesajlarını hatırlatıyor, ardındansa “bunlardan bazı-larında acaba bu işlerden kendilerine de az çok bir ziyan gelir mi diye ufak tefek endişeler bile uyandırmıştır” diyordu. “İtidal” çağrısında bulunmak da aynı isme düşüyordu:

Biz Hatay'da sakın bir hayat yaşamaktan başka bir şey düşünmeyen Ermenilerin tazyik ve tehdidler altında yürütöldüklerini bilip durur ve binaenaleyh vicdanen onları bile mazur sayarken Hatay işinde Türk vatanseverleriğinden gayri bir düşünceye düşünmiyecekleri ya-

16 “Fransa Bütün Unsurların Arasını Açmaya Çalışıyor”, *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1938.

kinen malumumuz bulunan Türkiye Ermenilerine niçin ve ne hakla kızalım?

Yunus Nadi, dünya basınında hastalık iddialarıyla gündeme gelen Mustafa Kemal'in "ufak bir rahatsızlık" yaşadığını savunuyor, diğer vatandaşlar arasında Ermenilerin daha samimi bir şekilde, daha candan ilgi gösterdiğini söylüyor ve böylece "Ermenilerin kendi öz vatanları olan Türk vatanına ne derin ve ne kuvvetli rabıtalara bağlı olduklarını" gösterdiklerini vurguluyordu. "Ermeniler böyle hareket etmekte haksız değillerdir" diyen Nadi, hemen ardından da dönemin Türkiye'si'ndeki bir tezi gazetesine taşıyordu:

Çünkü Atatürk'ün tarihi buluşları Ermenilerin esasen Türk aslından oldukları hakikatini ortaya koymuştur. Atatürk'ün büyük inkılabları arasında tarihin şimdiye kadar el değmemiş karanlıklarını istintak ederek [sorgulamak] medeniyet dünyasının gözü önüne koyduğu yeni hakikatler cidden hürmete layık büyük ehemmiyet mevkiini haizdirler. İşte bu inkılablarını harfiyen benimsiyen Türklerin şimdi Ermenilere karşı bütün hakiki duyguları budur.¹⁷

Cumhuriyet'in bu başyazısı *Jamanak*'ta da yer buluyordu. Gazete, Mustafa Kemal'in Türklerle Ermenilerin aynı asıldan kardeşler olduğu hakkındaki "buluşunu" Ermenilere karşı büyük bir "lütuf" olarak yorumluyor, bütün Ermenilerin sonsuz ve ebedi teşekkürlerini iletliyordu. Bu tutum ve haber bir gün sonra *Cumhuriyet*'in de gündemine gelecekti.¹⁸ Mustafa Kemal'in "Ermenilerin esasen Türk aslından olduğu" tezi üzerinden Hatay'da "birlik" mesajları peş peşe geliyordu. Yunus Nadi, "Türklerle Ermenilerin de bilâkis yekdiğere yaklaşma, sevişme ve beraberce mes'ud yaşama zaruretlerini" hatırlatıyor, "Fransızların Hatay'daki üç buçuk Ermeni zavallısını kendi siyasi emellerine alet diye kullanmaya çalışmalarındaki küçüklüğe" tepki gösteriyordu.

Yunus Nadi, "Türk ve Ermeni iki insan zümresi arasındaki yakınlığın" örneklerini birer birer sıralamaya başlayacaktı. Önce o dö-

17 Yunus Nadi, "Fransız Sömürgeciliği İnsanların Hayatı Nasıl Oynuyor?", *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1938.

18 "Şehrimizdeki Ermenilerin Teessürü", *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1938.

nemin Türk musikisinin hem bestekar, hem okuyucu üstadlarından olan Bimen Şen'i hatırlatıyor ve şöyle soruyordu: "Aslen Türk olmayan güzel san'atın bu şubesinde Türk ruhuna bu kadar işba [açlığı giderme] halinde intıbak edebilmenin imkanı var mıdır?" Nadi, Bimen Şen gibi örneklerin yüzlerce, binlerce olduğunu söyleyip tarihten örnekler vermeyi sürdürüyordu:

Münhasıran Türkçe yazarak Türkçe çalan Ermeni saz şairlerinin adedleri yüzlercedir. Daha geçen yıl büyük Türk şairi Fuzuli hakkında beş cildlik muazzam bir tetkik yazdığı günlerce gazete sütunlarında yazılıp durmuş olan rahip [Kevork] Terzibaşyan'ı unuttunuz mu? Türk tiyatrosunda Güllü Agob, Türk operetinde Çuhacıyan bütün aktör ve aktrislerle muciddirler. Bizim nesilden bakiyye kalanlar [Mardiros] M[ı]nakyan'ı nasıl hatırlarlar? Ya Ermeni artizanları? Şarkı işçiliğinin en ince eserlerinde Ermeni san'atkarları, Türk san'atkarile elbirliği etmiş degiller midir? İki zümre arasında çok ince ve hassas bir ruh yakınlığı olmadan en güzel işlerde bu kadar müşterek muvaffakiyet temin olunabilir mi? Bundan daha yirmi beş otuz yıl evveline gelinceye kadar Ermenice harflerle ve fakat Türk dilile çıkan birden fazla gazete vardı. Demek ki Türkçeyi Ermeniceden iyi konuşan ve hatta yalnız Türkçe konuşan Ermeniler vardı. Bütün bunlar Atatürk'ün tarihi buluşundaki büyük isabetin yaşayan delilleri sayılmaz mı?

Yazısının sonundaysa Yunus Nadi, 1915'i "Ermenilerle Türkler arasında bilhassa bazı büyük devletlerin istismar maksadile teşvikleri neticesi olarak bazı müessif hadiseler olmuş olabilir" diye niteliyor, ancak "Bugün Atatürk'ün kurduğu yepyeni Türkiye'nin mazinin bu kanlı ve hazin maceralarını düşünmediği"ni söylüyordu. Nadi, gelecek için de birlik mesajı veriyordu: "İki zümre, Türkler ve Ermeniler, yekdiğere kardeş muhabbetleriyle hergün daha bağlı, el ele ve kol kola, müreffeh ve mesud yürüyüp gidiyorlar."¹⁹

19 "Tarih Önünde Türkler ve Ermeniler", *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1938.

Haziran 1938'in ilk günlerinde bölge gergindi. Sancak'ta seçmen yazımı sona doğru yaklaştıkça olaylar çıkmaya başlıyordu. Göreve geldiği günden beri Türkiye basının hedefinde olan Delege Garreau görevinden alınıyor, yerine Yarbay Philibert Collet atanıyordu. Bu isim, Abdurrahman Melek'e göre, "Suriye'de isyanları şiddetle bastırmak, asmak, kesmek, şehirleri, köyleri yağma ettirmek gibi kahhar [kahreden] ve cebbar [zorla yaptıran] hareketleri" ile tanınmaktaydı.²⁰

Şiddet olayları yüzünden sıkıyönetim ilan ediliyor, buna rağmen Sancak'ta bilançonun ağırlaşmasından korkuluyordu. Kırıkhan'da Ermeniler arasında çıkan bir çatışmada 2 Ermeni de hayatını kaybetmişti.²¹ İstanbul'daki Ermenilerden bir grup İstanbul Radyo Müdür-lüğü'ne gidiyor, basına göre önemli ve dikkat çekici bir müracaatta bulunuyor, "Hatay'daki Ermenilere hitaben" konferanslar verilmesini teklif ediyorlardı.²²

Fransa'yla birebir görüşmeler sonucunda bölgede Ankara'nın eli güçlenirken, 6 Haziran'da, Abdurrahman Melek Sancak valisi olacak, bölgedeki önemli pozisyonlara Türkler arasından atamalar yapılacaktı. Bölge manda yönetimi nedeniyle öncelikle Fransa'nın ilgisinde olsa da ABD de gelişmeleri takip etmekteydi. Washington yönetiminin merak ettiği konulardan biri yeni valinin ve yönetimin Ermenilerin de aralarında olduğu Hristiyan topluluklara nasıl bir tavrı olduğuna yönelikti. Melek bu makama gelmeden hemen önce Amerikan Konsolosu bu konuda bir görüşme yapıyordu:

On gün evvel benimle ilk görüşmesinde Amerikan Konsolosu maksadımızı ve prensiplerimizi, bhusus Hristiyanlara, Ermenilere asla hasmane hislerimiz olmadığını öğrendikten sonra bize itimat hasıl etmiş olmalıdırlar.²³

20 Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, s. 91.

21 "İki Ermeni Öldürüldü", *Kurun*, 4 Haziran 1938.

22 "Ermeni Vatandaşların İstanbul Radyosuna Vaki Müracaatları", *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1938.

23 Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, s. 97.

Melek'e göre bölgedeki en büyük sorunlardan biri, jandarma ve polis kadrosunun 148 kişiden oluşmasıydı ve bunların sadece 40'ı Türk'tü. Rum Ortodokslar ve Alevilerin mahalleleri ve köylerinde kendi deyimiyle isyan manzarası genişlemişti. Melek ise Türk jandarmaları bölgeye göndermekte güçlük çekiyordu. Nedeni Sancak'taki unsurların birbirlerine olan güvensizliği idi:

Jandarmaları bir yere göndermek istediğim zaman, Türk neferleri ve Türk mülazım bana "Bizi yalnız gönder, gayri Türk [Türk olmayan] jandarmalarla beraber gidersek, herhangi bir müsademedede [çatışma] onlar bizi arkadan vurmaya çalışırlar" diye yalvarıyorlardı.²⁴

Ankara, Sancak'taki karmaşa döneminde askerlerini bölgeye sokmak istiyordu. Bu talep için önce askeri heyetlerin bir araya gelmesi gerekliydi. Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz'ün yönetimindeki bir Türk heyetinin 12 Haziran'da bölgeye girişi bile büyük yankı uyandıracaktı. Türk ve Fransız askeri heyetleri arasında görüşmeler sürerken, bölgedeki Ermeniler arasında hareketlilik başlamış, göç hızlanmıştı.

Türkiye basını, başlayan göç üzerine Sancak'taki Ermenilerin iki kesimden oluştuğunu vurguluyordu: Ermenilerin bir kısmı siyasetle meşgul olmayan ve Türkiye'ye karşı hiçbir husumet beslemeyenlerdi ki, bunlardan Türk listesine yazılanlar da vardı. Hatta Taşnakların baskısı olmasa daha pek çoğunun da Türk listesine kaydedilebileceği ifade ediliyordu. Diğer kesimse Taşnaklardı ve onlar "düşman" kesimdi, haklarında açıkça "Bunlar isimleri üzerinde Türk düşmanıdır" diye yazılıyordu. Kırıkhan'daki Taşnakların Ermeni kilisesinde bir içtima yaptığı, "Türkler gelirse bütün Ermenileri kesecekler" diye spekülasyon yarattıkları, böylece "Ermenilerin hicreti lazımdır" kararı aldıkları söyleniyordu. Yani basının tavrına göre, Sancak'tan Ermeni göçünün nedeni, soykırım sonrası bir kez daha topraklarına gelecek olan Osmanlı bakiyesi Türkiye güçleri değil, "Taşnakların kışkırtması"ydı. Türkiye basını, asıl tehdit altında olan kesim olarak Türkleri işaret ediyordu. Öyle ki, "Taşnaklar fırsat bulsalar ellerinde

bıçak bile bulunmayan Türkleri imha edecekler”di. Ancak bu fırsatı bulamıyorlardı.

Basında kendini “tehlike altında” hissedenlerin Türkler olduğu savunulsa da topraklarını terk etmek zorunda hissedenler ağırlıklı olarak Ermenilerdi. Antakya, İskenderun, Kırıkhan, Reyhaniye’den göç etmeye çalışan Ermenilere Arap Ortodokslar da ekleniyordu. Fakat Vali Abdurrahman Melek’in onları Halep’e gitmekten men etmesi, bu göçü zorlaştırıyordu.²⁵

Valinin yasak kararı yine de pek etkili olmayacaktı, kaçanlar vardı. Bu süreç bazı gazetelerde “Türkler aleyhine çalışan Arab ve Ermeni fesatçılar Hatay’ı terk ediyorlar” diye duyuruluyor, “Hal ve vakitleri yerlerinde olan Ermeniler Hatay’ı terk ederek Suriye’ye geçmektedir. Rivayet edildiğine göre fesadçıların tahrikatı neticesi bir takım Ermeni köyleri arasında da şimdiden muhaceret [göç etme] hareketi baş göstermiştir” deniliyordu.²⁶

Askeri heyetin bir araya gelişiyle Sancak için “Türk işgali” haberleri Avrupa gazetelerinde yer almaya başlıyordu. Berlin Radyosu, Hatay’daki Fransız kumandanının bir Ermeni heyetini kabul ederek Türkiye ile Fransa arasındaki antlaşma sonucu Hatay’ın Türk birlikleri tarafından işgal edileceğini, fakat Fransız kuvvetlerinin Hatay’dan ne zaman çekileceğinin henüz belirlenmediğini söylüyordu.²⁷ İlk aşamada engellendiği duyurulsa da Ermenilerin göç sayıları gazetelere yansımaya başlamıştı. Türkiye’deki basına göre göçün nedenlerinden biri de İskenderun istihbarat ve emniyet dairelerinin Ermeni ve Rum Ortodoks ajanlarıydı. Bu ajanlar Hristiyanları tahrik ve Suriye’ye hicrete teşvik etmişlerdi. İskenderun’dan elli-altmış kadar Ermeni ve Rum aile gitmişti.²⁸

Lübnan ve Suriye’de Ermeni göçü yeni bir tartışma yaratacaktı. Çünkü Hatay’dan Şam’a ve Beyrut’a göç etmeye başlayan Arap ve Ermeni ileri gelenleri, Türklerin bölgede kendilerine karşı yaptıkları

25 “Hatay’da Son Vaziyet”, *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1938.

26 *Son Posta*, “Türkler Aleyhine Çalışan Arab ve Ermeni Fesatçılar Hatay’ı Terk ediyorlar”, 15 Haziran 1938.

27 “Berlin Radyosuna göre...”, *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1938.

28 “Bütün Hatay Askerimizi Sabırsızlıkla Bekliyor”, *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1938.

Türkler aleyhine çalışan Arab ve Ermeni fesatçılar Hatayı terk ediyorlar

Garonun istifası Şamda heyecan uyandırdı, tekrar vazifesine iadesi için neticesiz müracaatlar yapıldı

Şam 11 (Husulî muhabirimiz yazıyor) — Şam gazeteleri Hatay işleri etrafında heyecanlı neşriyatlarına devam ediyorlar. Fransa hükümetinin Türkiye'ye Hatay meclisinde yirmi iki meb'usluk vermediği taahhüd ettiğine tamamen kanaat buluyorlar. Hatayda işlerin gidişi de bunu gösteriyor. Şam gazetelerinin şif-

tunları mütemadiyen Türklerle tebedül edilen ve büyük kısmı Arab, Ermeni, Kürd, Çerkes olan memurların isimlerle dolmaktadır. (Devamı 9 ncu sayfa)

Hatay işleri ve Ermeniler

Yazarı: Muhittin Birgen

(Yazısı 2 inci sayfadadır.)

Türkiye basınında Ermeni karşıtı dil açıkça kullanılmaya başlamıştı.
Son Posta, 15 Haziran 1938.

tecavüzlere dair türlü türlü anlatılar aktarmaktaydılar. Türkiye basınına da yansıyan bir anlatıya göre, Ermenilerin bir kısmı, Türkler tarafından genel bir katliam tehlikesi altında bulunduklarından bahsediyordu. Beyrut'taki Ermeni komitacılar da bölgeyi kaybettiklerine inanmıyorlardı. "Hatay davası ne Fransa, ne de Ermeniler için kaybedilmiş bir dava" idi. Çünkü Büyük Fransa'nın Türkiye karşısında kolay kolay mağlup olmayı kabul etmeyeceği, gereken tedbirleri aldığı ve almakta olduğu söyleniyordu.²⁹

Türkiye bu süreçte yine Ermeniler konusunda hassas ve dikkatli davranıyordu. Ermenilerin göçü dünya kamuoyunda geniş yer bulmaya başlayınca köşe yazıları bu konuya eğiliyordu. İttihatçıların yarı resmi gazetesi *Tanin*'in bir dönem başyazarı olan ve soykırım faili diğer isimlerle birlikte I. Dünya Savaşı'ndan sonra tutuklanarak Malta'ya sürülen Muhittin Birgen, *Son Posta*'daki köşesinde "Hatay İşleri ve Ermeniler" başlıklı bir yazı kaleme alıyordu. Birgen'e göre Ermenilerin göçü "manasız"dı:

29 "Suriye Matbuatının Hedefi", *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1938.

Ermenilerin hicrete başladıkları haberleri doğru ise bunun gayet manasız olduğu muhakkaktır. Niçin hicret ediyorlar? Hatay'a Türk askeri girecek, Hatay'ı Türkiye işgal edecek, yahud Hatay'da mahalli Türk nüfuzu artacak ve hükûmet Türklerin eline geçecek, diye değil mi? Halbuki bu manasız bir harekettir, boş yere heyecan ve halecana düşmektir.

Muhittin Birgen, geçmişte yaşananı bir "facia" olarak niteleyecek, fakat bunun nedeninin Türklük ya da Ermenilikle ilgili olmadığını savunacaktı:

Türk'le Ermeni arasında büyük bir facia geçmemiş değildir; fakat bu Türk'le Ermeni arasında değil, ecnebi âleti olan ve ecnebi tarafından silahlandırılarak Türk aleyhine sevk edilen Ermenilerle Türkler arasında cereyan etmiş bir faciadır. Türk'e göre Ermeni, Rum, Kürd, Arab yoktur; Türk, insanî duyguları pekâlâ duyan ve hattâ insanlar arasındaki münasebetleri daima bu duygu içinde ölçen bir adamdır. Fakat, her insan gibi, o da kendisine tevcih edilen [yöneltilen] her düşmanlığa aynı suretle mukabeleye mecburdur. Vaktile Ermenilere şiddetle mukabele ettiyse onlar tarafından şiddete maruz kaldığı için etti ve mukabeleyi de Ermeni'ye değil, düşman âleti olarak kendisine hücum eden Ermeni'ye karşı yaptı. Ermenilik namına hareket ediyorlardı; bunun için harb gibi büyük bir badire içinde yaş ve kuruğu birbirinden ayırmaya imkan olmadı.

Hataların da yapıldığını ifade eden Birgen, "fakat o badire geçti" diyordu. Bunu da Türkiye'deki Ermeni toplumunu işaret ederek delillendiriyordu: "Türkiye Ermenileri arasında o nevi insanlar kalmadı; bugün Türk ile Ermeni arasında Türk ve Ermeni olarak hiçbir mesele yoktur." Birgen'e göre Hatay meselesinde de "kuru" ve "yaş" Ermeniler vardı. Fakat bu kez yangın yoktu. Kaçanlar olsa olsa "kuru"lar olabilirdi:

Hatay'da panik yapan ve hicrete başlayan Ermeniler eğer Martel [Fransız Yüksek Komiseri Kont Damien de Martel]-Garo [Fransız Delege Roger Garreau] politikasının Türkler aleyhine bir kuvvet çıkarmak için teşkilatlandığı ve ellerine silâh verdiği Ermenilerse abdestlerinden şüpheli oldukları için belki kaçmakta haklıdırlar.

Fakat alelilâk [genel olarak] Ermeni olmak ne bir günahdır, ne de Türk'e düşman olmak demektir. (...) Geçmişin acı tecrübelerinden sonra, eminiz ki, Hatay'da Martel-Garo politikasına uymuş olan Ermenilerin mikdarı çok değildir. (...) Türk'e düşmanlık yapacak profesyonel Ermeni komitacılar bulunabilir. Bu nevi insanlar ise her yerde ve her zaman görünen mahlûklardır. Bu nevi Ermeniler ücret mukabilinde sade Türk'e değil, belki de bizzat Ermenilere bile düşmanlık ederler. Türk bu iki nevi Ermeni'yi ayırmasını da pek güzel bilir.

“Bir Türk münevveri sıfatı” ile bunları söylemenin kendisine vazife olduğunu söyleyen Birgen, Ermenilere itidal çağrısı yapıyordu:

Ermenilerin Ermeni olmak sıfatile Türklerden korkmalarına ve “Türkler geliyorlar!” diye panik yapmalarına hiçbir lüzum görmüyoruz. Hatay'da eğer Türkler ekseriyeti kazanıp hükümeti de Türkler yapacaklarsa Türklere karşı içlerinde hiçbir düşmanlık taşımayan Ermeniler de orada Türklerle, burada olduğu gibi pekâlâ kardeşçe yaşayabilirler. Telâşa, endişeye, paniğe hiç de lüzum yoktur.³⁰

Benzeri bir mesaj *Cumhuriyet* gazetesinden, Yunus Nadi'den geliyordu. Nadi, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayarak mirasına konmak isteyen büyük devletlerin muhtelif unsurları tahrik ettiklerini ve onların “boğazlayıp boğazlanmalarından” kendilerine faydalar çıkarmaya çalıştıklarını söylüyor, sözü Ermenilere getiriyordu. “Ermenilerin ihtilal ve kıtale teşvik edilmiş olmaları ve netice olarak bu yüzden en acı felaketlere meydan verilmiş olması bu cümleden- dir” diyen Nadi, şimdi sıranın Hatay'a geldiğini söylüyor, bölgedeki Arap, Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi halklarını uyarıyordu. Ama özellikle de Ermenileri... Nadi, bölgenin Ermeni nüfusuna yeni sistem içinde hiçbir şekilde kayba uğramayacaklarının garantisini veriyordu. Ancak “sadık” kalmaları koşuluyla:

Hele Ermenilerin bu kanlı oyunlar önünde gözlerini dört açmaları lazımdır. Sadık ve samimi vatandaşlar olarak yaşadıkları müddetçe Ermeniler Hatay'ın mahalli istiklalini elde etmesinden kendi hesab-

30 Muhittin Birgen, “Hatay İşleri ve Ermeniler”, *Son Posta*, 15 Haziran 1938.

larına zerre kaybedecek değillerdir. Bilakis çok kazanacaklardır ve orada diğer unsurların hepsi için vaziyet bundan ibarettir.

Ermeniler için bir başka olasılık daha vardı tabii. O da Türklerle bir araya gelmemek. Nadi bu ihtimal için de karanlık bir tablo çiziyordu: “Ermeniler şunun bunun iğfalat [aldatmaca] ve tahrikatına kapılarak kendilerine kendi ellerile yeniden zahmetler çektirecek vaziyetler yaratırlarsa biz buna ancak acırız.”

Nadi, Mustafa Kemal devrinde Ermenilerin Türklerle aynı asıldan olduklarının ortaya çıkarıldığını söylüyor ve sonra tarihi bir gelişmenin, Ermeni Soykırımı sürecinde topraklarından koparılmış Ermeniler için geri dönüş yolunun açılabilceğinin sinyali veriyordu:

Devletin kanuni tedbir olarak Lozan’dan sonra Türk vatani haricinde kalmış eski Ermenilere karşı yeni ve kati bir vaziyeti nasıl ve ne zaman takdir edeceğini bilmemekle beraber Türk efkârı umumiyesinden bir cüz olarak bu bahiste umumi ve resmi kanaatin bu vatandaşlara eğer dilerlerse kendilerine bir gün tekrar eski yurdlarına dönmek imkanları verilmek yolunda terakki ve tekamül etmekte [ilerlemek ve gelişmek] olduğunu açık ve kati beyan edebiliriz.

Yazısının devamında “Eski zamanlarda olup bitmiş faciaları bugün hatırlamak bile istemiyoruz” diyen Nadi, Fransa’yı yaşananların sorumlusu olarak gösteriyor, Ermenilere “dikkatli davranın” çağrısında bulunuyordu:

Hatay’daki son ve caniyane tahrikat bize ister istemez hatırlatmış oluyor ki o faciaların asıl mesulleri unsuru unsura düşüren harici iğfalattı. Bu oyunun tekrar oynanmasına karşı biz Türkler asla lakayd kalamayacağımız gibi dışarıdaki Ermenilerin onlar önünde bizden daha dikkatli davranmaları lazım geldiğini de pek iyi anlıyoruz.

Yunus Nadi, Hatay’daki Ermenilerin, Rumların ve Arapların “Türkler geliyor” diye korkutulmalarının da yersiz olduğunu söylüyordu, çünkü “Türkiye Cumhuriyeti’nin bu kıtaya girmesi mevzu bahis bile değil”di. Hatay için istenen “İsviçre kantonlarınıninkine benzer bir idari istiklal” ve “bütün unsurların kardeşliğine dayanan güzelliği şiir derecelerine yükselen, müreffeh ve mesud bir hayat”tı.

Cumhuriyet'in Ermeni düşmanlığı içine giremeyeceğini, "umumi af" çıkışıyla bir kez daha sürdürüyordu:

Ermeniler için günün birinde umumi bir affı en yüce insanlık şiarı olarak göz önünde tutan Cumhuriyet idaresinin Ermeni husumetine tenezzül etmekten çok yüksek bir rejim olduğu yerli ve yabancı herkesin bir daha malumu olmalıdır. Bilakis sabit olan tarihi karabet [akrabalık] ve ırki meziyetleri dolayısıyla Ermenilere karşı hislerimiz bugün tamamilen kardeşçe insanidir.³¹

Ermeni Din Adamları Karşı Karşıya

Bu gelişmelerin ardından Hatay'da bir toplantı yapılacaktı. Fransız Delegesi Albay Philibert Collet'nin daveti üzerine Antakya'dan önemli bir isim bölgeye geliyordu: Türkiye basınında "Rahip Hat" diye anılacak o kişi Khat Açıbahyan'dı. Collet bu görüşmede Ermenileri Hatay'dan göçe davet edenlerin hareketini şiddetle eleştiriyor, bölgede Ermenileri tehdit eden herhangi bir tehlike olmadığını, 1940 yılına kadar da Hatay'ın Türklerle Fransızlar tarafından birlikte idare edileceğini söylüyordu.

Açıbahyan da bu görüşme sonrası Kırıkhan'a giderek durumu Ermenilere aktarıyordu. Delege Collet ile Antakya'daki Türk Konsolosu Firuz Keskin de Kırıkhan'a gidiyor, Ermeni ileri gelenlerini belediyeye çağırıyordu. Delege Collet, Ermenileri Türklerle birlikte hareket etmeye davet ediyor, Fransa'nın samimiyetle Türklerle birlikte çalışmaya karar verdiğini, bu şartlar altında Ermenilerin Hatay'dan gidişlerinin kendileri için yeni bir felaket meydana getireceğini söylüyordu. Delegeden sonra söz alan Türk konsolosu ise sözü Türkiye'deki Ermenilere getiriyordu:

Türkiye'de yaşayan 120 bin Ermeni bugünkü vaziyetlerinden fevkalade memnun bulunmaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti hükümeti din işlerini devlet işlerinden tamamilen ayırmıştır, bütün

31 Yunus Nadi, "Klasik Bir Sanat: Unsurdan Unsura Tahrikat", *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1938.

Türk vatandaşları –bilatefrik [fark gözetmeksizin] cins ve mezhebkannun nazarında müsavi hukuka malik [hukuk önünde eşit haklara sahip] bulunmaktadırlar. Türklerle Ermenileri asırdide [yüzyıllık] kardeşlik bağlarını elyevm [bugün] Ankara’da bulunan Agob Martayan [Agop Dilaçar] dahi tarihi hakikatlere istinaden bütün dünyaya ilan etmiş bulunmaktadır.

Bu toplantı sonrası Khat Açıbahyan ile Hatay Valisi Abdurrahman Melek de görüşüyordu. Açıbahyan, Kırıkhan’dan Antakya’ya dönerek oradaki Ermeni ileri gelenlerine görüşmelerini ve mevcut durumu aktaracaktı.³²

Suriye’de “Türkler geliyor” olarak yankılanan bu süreç, “Ermeni meselesi”ni yeniden gündeme getirmişti. *Cumhuriyet*, *El Kalas* gazetesinin bir röportajını alıp yayımlıyordu. Röportaj yapılan isim *Cumhuriyet* tarafından “Patrik Saracyan” olarak nitelenen o dönem Kıbrıs Ermeni Kilisesi’nin başında bulunan Episkopos Bedros Saracyan’dı. Saracyan, o röportajda Ermeni Soykırımı sonrası Arapların kendilerine gösterdikleri misafirperverliği hatırlatıyor ve Suriye ile Lübnan’a bağlılık mesajı veriyordu:

Biz İskenderun kıtasındaki işlere büyük bir ehemmiyet atfediyoruz. Fakat bu işe verdiğimiz ehemmiyet İskenderun’da bir kısım Ermenilerin mukim bulunmasından değil, belki de kendimize aziz bir vatan ittihaz ettiğimiz [kabul etmek] Suriye’nin her nevi tecavüzlerden masun bulunmasını [korunmak] istemekte olmamızdan ileri gelir. Biz Suriye ve Lübnan’da büyük bir rahat ve huzur bulduk ve Arabların misafirsevenliğinden istifade ettik. Bunun için bu vatanın sadık vatandaşları olmak isteriz.

Kilikya’da Ermeni toplumunun yaşadıklarını da vurgulayan Episkopos, Paris yönetimine sesleniyordu:

Ben Fransa’nın Sancak’ı Türkler lehine tahliye ve orada kendisine bel bağlamış olan insanları ecnebi ihtiraslarına terk edeceğini zannetmiyorum. Biz Ermenilere gelince Kilikya’dan celladcasına kovulduktan sonra burasını, sırf Fransızların himayesi altında bulunduğu muza emin olduğumuz için kendimize vatan ittihaz ettik. Bundan

32 “Sancakta Türk-Ermeni Tesanüdü”, *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1938.

dolayı Fransa'nın bizi terk edeceğini ummayız. Hadisatın inkışafını ve mevkiimizin orada kuvvet bulmasını beklemekteyiz.

Episkopos Saracyan, Ermenilerin Araplarla birlikte Türklere karşı savaştığını, bu süreçte de onlardan ayrılmayacaklarını söylüyordu:

Biz Arablarla el ele vermiş bir halde yaşıyoruz ve bundan böyle de adımlarımızı onların adımlarına uydurarak yürümekte devam edeceğiz. Cihan Harbi'nde Türk istibdadına karşı kanımızı Arablarla birlikte akıttık. Şimdi de yeni vatanımızı Türklere karşı Arablarla birlikte müdafaa edeceğiz!

Cumhuriyet bu röportaj üzerine, "Temenni edelim ki Ermeni Patriği denilen zatın artık bugünkü Ermeniler arasında nüfuzu kalmamış bulunsun" mesajını paylaşıyordu.³³ Hemen ardından İstanbul Ermenilerinden tepki mesajları alınıyordu. İlk konuşan isim, *Cumhuriyet*'in sorularını yanıtlayan Episkopos Kevork Arslanyan oluyordu. Arslanyan, Saracyan'ın beyanatını okuyan İstanbul Ermenilerinin son derece üzüldüklerini ve büyük bir infial duyduklarını söylüyordu. 1937'de Kudüs'e giderken Sancak'tan geçen ve oradaki Ermeni ileri gelenleriyle de görüşen Arslanyan, Episkopos Saracyan'ın Suriye Ermenileri patriği olmadığını, esasen Suriye'de Ermeni patriği bulunmadığını söylüyordu:

Episkopos Saraçyan Kıbrıs Murahhasasıdır ve muvakkaten Suriye'de Katogikos Sahak'ın maiyetinde bulunmaktadır. Yaşı da hayli ilerlemiş olan piskoposun Hatay Ermenileri namına söz söylemeye hak ve salahiyeti yoktur. Halen Hatay'daki Ermenilerin ruhani reisi Episkopos Hat'tır ki, daha üç gün evvel Hatay Ermenilerini Türk kardeşlerle mesaiye davet etmişti. Geçen sene Hatay'dan geçerken kendileriyle görüştüğüm Hatay Ermenileri Türkiye'ye karşı samimi bağlılıklarına dair teminat vermişlerdi. Nitekim bilahare cereyan eden hadiseler Hatay Ermenilerinin her tarafta Türk kardeşlerle teşriki mesai ettiklerini ispat etti. Hatta bu neticeden şaşırان tahrikçiler Hatay Ermenilerini tedhiş etmek üzere haricden ve Suriye'den hususi heyetler ve çeteler göndermişlerdi.

33 "Suriye'de Garib Bir Telaş: Türkler Geliyor!", *Cumhuriyet*, 26 Haziran 1938.

Arslanyan'a göre Hatay Ermenilerinin bu fiili hareketi karşısında Beyrut'ta oturan "ihtiyar bir episkoposa atfedilen" sözlerin hiçbir ehemmiyeti yoktu. Ayrıca Arap gazetesinin Türklerle Ermenileri birbirinden ayırmak üzere bir manevra yapmış olması ihtimali de çok kuvvetliydi, zira beyanatın şeklinden ortaya yeniden bir Ermeni meselesi çıkarmak istenildiği anlaşılmaktaydı. Episkopos Arslanyan, Hatay'daki Ermenilere de sesleniyordu:

Episkopos Saraçyan'a atfedilen sözler, hiçbir zaman Ermeni hissiyatına tercüman olamaz. İstanbul Ermenileri ise Hatay Ermenilerinin samimi hattı hareketini baltalamak üzere yapılan bu gibi manevralara karşı Hatay'daki ırkdaşlarını ikaz etmeği mukaddes bir vazife addetmektedir. İstanbul Ermenileri Hatay'ı Türk vatanının bir parçası addettikleri için, Hatay Ermenilerini İstanbul patrikliğine bağlı telakki ederler. Bu itibarla, Hatay Ermenileri namına İstanbul patrikliği haricinde herhangi diğer dini bir müessesenin veya ruhaninin söz söylemeğe hak ve salahiyeti yoktur. Başta bizzat patrik olduğu halde İstanbul Ermenilerini temsil eden resmi makamlar, Hatay davasının ilk gününden itibaren, Hatay'daki Ermenileri ikaz etmekten bir an bile geri durmadılar. Nitekim, Hatay Ermenilerini tehdid eden tehlikelerin önünü almak, Ermenilerin hicretine mani olmak üzere İstanbul'dan Hatay'a bir heyet gönderilmesi takarrür etmiştir.³⁴

34 "İstanbul Ermenileri İnfial İçinde", *Cumhuriyet*, 28 Haziran 1938.

BÖLÜM VI

Hatay Türkiye'ye "Katılıyor"

Ermeni din adamları arasında tartışma süredursun, Milletler Cemiyeti Seçim Komisyonu 22 Haziran 1938'de faaliyetlerini durdurma kararı almıştı ve bir hafta içinde Sancak'tan ayrıldı. Nedeni Sancak'taki vali ve bürokratik kadro değişikliği sonrasında seçmen kayıtları konusunda ortaya çıkan koşullardı. Buna göre, Türk olmayan cemaatlerin propagandaları fiilen yasaklanmıştı ve çeşitli baskılarla seçmen kayıtlarına katılmaları engelleniyordu. Ankara bu karardan memnundu, zira komisyonun tarafsız davranmadığı gerekçesiyle defalarca başvuruda bulunmuştu. Seçim tartışmaları devam ederken, Türk ve Fransız askeri heyetlerinin haziran ayının başında başlattıkları görüşmeler, Türkiye adına sonuç veriyordu. 3 Temmuz 1938'de Türkiye ile Fransa arasında imzalanan askeri antlaşmaya göre, 2.500 kişiden oluşan Türk birliği Sancak'a girecek ve İskenderun, Beylan ve Kırkhan'da konuşlanacaktı. 4 Temmuz'da iki ülke arasında Dostluk Antlaşması da imzalanıyordu. Gerginlik sona ermişti. En azından Ankara için... Gözler Türk ordusunun bölgeye girişine çevrilmişti. Fakat bu kritik günde bir istihbarat alınıyordu ve Abdurrahman Melek'e göre yine Ermenilerle ilgiliydi:

İskenderun'da Türk Konsolosu Fethi Denli yarın [5 Temmuz 1938] Türk askeri geçerken Ermenilerin askere silah atacaklarına dair haber aldığını bildirdi. (...) Fethi Denli'ye verilen haberin doğru olmadığını, bilakis Ermenilerin Türk askerini istikbale hazırlanmakta olduğunu, şüpheli gördüğü bir iki serseriye nezaret altına aldığını İskenderun polis müdürü bana temin etti.¹

5 Temmuz'da korkulan olmadı. Albay Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk kuvvetleri bölgeye sorunsuzca girdi. Genelkurmay İkinci

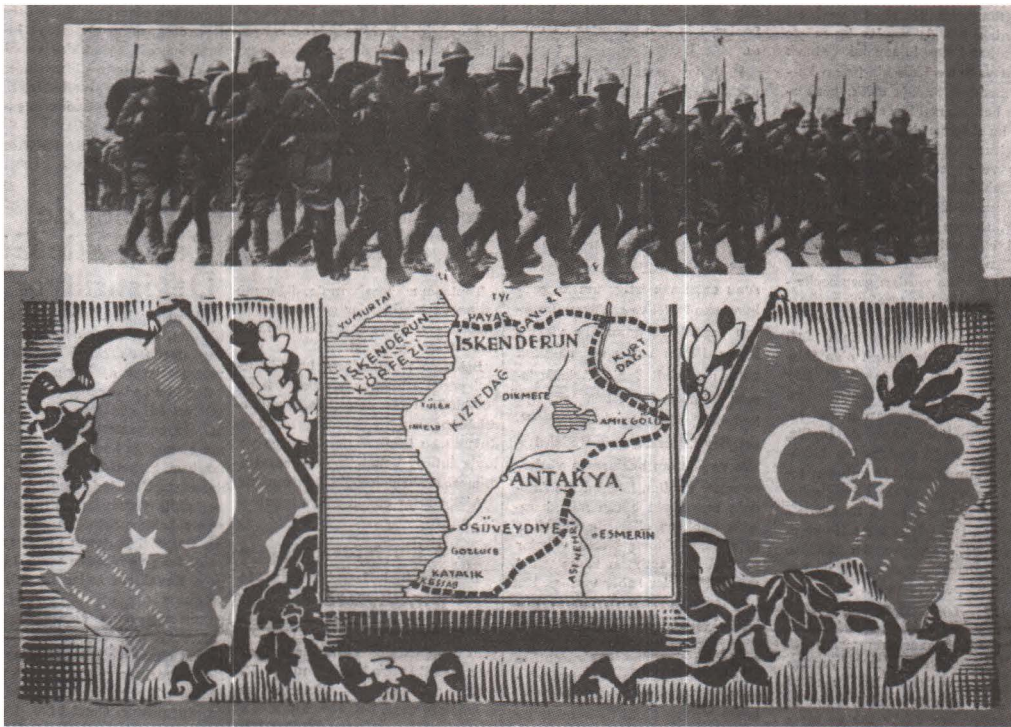
1 Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, s. 106.

Başkanı Orgeneral Asım Gündüz, Halkevi erkanının, biraz sonra da vali, kaymakam ve belediye erkanının tebriklerini kabul ediyordu. Daha sonra gelenlerse izci temsilcileri ile Rum ve Ermeni ruhani reisleriydi.² Bölgeye giren Türk askeri, Ankara'ya yakın olan bölgenin önde gelenleri tarafından karşılanırken, İstanbul'dan da tebrik mesajları gelmekteydi. Episkopos Arslanyan, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'yı ziyaret ederek Hatay'ın kurtuluşundan dolayı Türk Ermenilerinin sevinçlerini paylaşıyor ve "Türk Ermenilerinin samimi hissiyatının Büyük Şef Atatürk ile Başvekil Celal Bayar'a iletilmesini" rica ediyordu. Episkopos Arslanyan bu münasebetle Pera Palas Otelinde *Cumhuriyet* gazetesine bir demeç veriyordu:

Hatay'ın kurtuluşu münasebetile Türk Ermenilerinin samimi sevinç hislerini hükümetimize bildirmeye geldim. Hatay davasında, başlangıcından itibaren Türk Ermenileri bu milli davanın tahakkuku için kendilerine düşen vazifeyi yapmaktan bir an bile geri durmadılar. Biz haricdeki Ermenilerin işlerine müdahale etmek istemeyiz ve etmiyoruz da. Fakat Hatay'ı Türk vatanının ayrılmaz bir parçası saydığımız içindir ki, orada yaşayan ırktaşlarımızı kendilerini tehdit eden tehlikelere karşı ikaz etmeği milli bir borç biliyoruz. Her zaman olduğu gibi mahiyetleri malum bazı taşkın insanlar fırsattan istifade ederek işlerle güçlerle meşgul halkı tehdit ile ifsada [kötülüğe] çalışıyor. Halbuki Hatay Ermenilerinin kahir ekseriyeti ilk günden itibaren Türk kardeşlerle teşriki mesai etmektedirler. Onları bu doğru yoldan çevirmek isteyenler son zamanlarda faaliyetlerini genişletmek istemişlerse de her tarafta halkın şiddetli muhalefetine uğramaktadırlar. Nitekim Hatay Ermenilerini Suriye'ye hicrete icbar etmek [mecbur bırakmak] üzere sarfedilen gayretler neticesiz kalmış ve hakkı gören halkın akli selimi bir kere daha muzaffer olmuştur. Büyük Şefimiz Atatürk'ün kurtardığı Hatay'ın yeni rejimi altında Türklerle Ermeniler için yeni bir refah ve saadet devresi açılmış olacaktır. Hatay'daki ırktaşlarımızın bu hakikati takdir ederek Türk kardeşlerle teşriki mesaiye devam edeceklerinden emin bulunuyoruz. Bu dürüst hareketlerle Hatay Ermenileri yeni rejime layık olduklarını fiilen isbat etmiş olacaklardır.³

2 "Heyetimizin Dönüşü", *Tan*, 4 Temmuz 1938.

3 "Ermeni Vatandaşların Büyük Sevinçleri", *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1938.

"Hatay'a Girdik – Askerlerimiz İskenderun'da": Haritada Kesab, Hatay sınırları içinde gösterilmiş olsa da bugün (2021) resmi olarak Suriye Arap Cumhuriyeti'nin parçası. *Tan*, 5 Temmuz 1938.

Bu süreci destekleyenlerin görüşleri Türkiye basınında yer bulmaya devam ediyordu. Onlardan biri ABD'nin en büyük gazetelelerinden *New York Times*'ın Ortadoğu yazarı M. Joseph Levy'di. Levy de *Cumhuriyet* gazetesine verdiği demeçte, bugüne kadar Türkiye aleyhinde Hatay'da yapılan propagandaların gerek Ermeniler gerek diğer cemaatler arasında tamamen boşuna olduğunu söylüyordu. Çünkü Levy'e göre "Türkiye kendisi aleyhinde yapılan propagandaların hepsini asılsız bırakacak derecede milletçe yüksek, hem de diplomatik bakımdan mükemmelliye varmış olan bir devlet"ti. ABD'li gazetecinin Hatay'la ilgili mesajı şöyle olacaktı:

Askeri müzakerelerin neticelendiğini ve askerinizin Hatay'a girdiğini öğrendim. Sizi temin ederim ki çok memnun oldum. Şimdiden sonra vaziyet şüphesiz iyi olacaktır.⁴

New York Times muhabiri Hatay'ın vaziyetinin iyi olacağı öngörüsünde bulunmuş olsa da, bölgede gözden kaçırılamayacak büyüklükte, çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu bir göç dalgası vardı. Fransız Delege Collet bu süreci durdurmaya çalışıyordu:

Bugünkü Türkiye, Abdülhamid zamanındaki Türkiye değildir. Türkler, herkesin hakkına ve hayatına riayet eden medeni insanlardır. Türkiye'de pek çok Ermeni vardır ve bunlar sükun ve huzur içinde, hiçbir kimse tarafından hiçbir suretle rahatsız edilmeyerek yaşıyorlar. Şu halde Ermenilerin telaşa düşüp alelacele Hatay'ı terk etmeleri manasızdır.

Ancak bu sözler, Türkiye'nin bölgeye girişinin kesinleştiği olarak yorumlanması nedeniyle göç dalgasını durdurmak bir yana şiddetlendirdi. Bu Ankara'nın elini daha da güçlendiriyordu çünkü göç sonrasında Hatay'daki Türk çoğunluk daha da artıracaktı. Türkiye basınına göre Ermenilerin durumu artık "en acınacak" düzeydeydi. Fakat basın bunu farklı şekilde yorumluyordu:

Öteden beri daima büyük devletlerin politika oyunlarına alet olan Ermeniler bu defa da aldandıklarını gördüler. Hatay'da Fransız hakimiyetinin hiçbir zaman zeval bulmayacağına inanarak bütün kuv-

4 "Amerika Türkiye ile Çok Alakalıdır", *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1938.

vetlerle müstemleke politikasını tutmuş olanlar, şimdi birden bire terkedildiklerini gördüler. “Eyvah, baziçede [eğlence] bizler gene yandık!” diyorlar.

Mısır’daki bir Ermeni gazetesi ise *Cumhuriyet* gazetesinin aktardığı kadarıyla şöyle yazıyordu:

Artık Hatay’ın Türkiye hakimiyeti altına gireceğinde şüphe kalmadı. Hatay’da sakin olan bizim Ermenilerin halleri ne olacak? Gene muhaceret mi? Nedir bizim günahımız? Yıllardan beri devam eden bu talihe biz neden layık olduk? Halbuki Ermeniler daima büyük devletlerle beraber yürüdüler. Onlara hizmet ettiler. Mesela şu Fransa’ya az mı hizmet ettik? Böyle olduğu halde, kime hizmet ettikse neticede aldandık ve terkedildik. Bu defa da bizi Fransa terk edecektir; Hatay Ermenileri bu defa da onun yüzünden muhacir olacaklar!⁵

Türk kuvvetlerinin bölgeye girişinin Sancak’ta göçü artırdığına yönelik dört bir yandan haberler geliyordu. Nüfusları 4 bine ulaşan Kesab Ermenileri Lazkiye’ye göçüyordu.⁶ Türkiye basınında da hava dönmüştü. Türkiye’ye ılımlı mesajlar verdikleri için haklarında olumsuz yazı çıkmayan Hınçaklara karşı basın tavrını “yenilemişti.” “C. T.” imzası ile *Cumhuriyet*’te yer alan haber artık Taşnakların yanı sıra Hınçakları da “düşman” saflarında göstermeye başlamıştı:

Hatay’dan muhaceret devam ediyor. Politikacı Ermenilerin suratlarından düşen bin parça oluyor. Hemen hepsi de kendilerini Türk aleyhtarlığına sevk edip de yolun yarısında, ortada bırakıveren Fransızlara küfrediyorlar. En ziyade küfre maruz kalan Garo’dur [Fransız Delege Garreau]. Fakat, Hatay’da sakin sakin oturmak isteyen halkı tahrik etmiş olan Taşnaklar ve Hınçak komitecilerinin yedikleri küfürler daha katmerlidir: “Kör olsun bu politikacı eşkıyanın gözleri!” diye onlara beddua eden Ermenilerin miktarı hesapsızdır. İnsan bunlara acıyor; beyhude yere muhacir oldular. Yeniden kendilerine hayat yapacaklar, yeniden bir yere yerleşip iş bulmanın ve geçinmenin çaresini arayacaklar! Zavallılar!⁷

5 “Kırılan Ümidler”, *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1938.

6 Volkan Payaslı, *Sancak’tan Vilayet’e Hatay (1921-1960)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2017), s. 224.

7 “Ordumuzun Hatay’a Girişi Büyük Hayret Uyandırdı”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1938.

Türk ordusunun bölgeye girişinden tedirgin olanlar sadece Ermeniler de değildi. Mısır basınıının İngiliz yanlısı gazetesi *El Mukaddem*'in dış siyaset yazarı Emin Said, Albay Collet'le görüşüyor ve onun sözlerini yazısında aktarıyordu: "Ben Arapları ve Ermenileri sıyanet [koruma] için mümkün olan her şeyi yapıyorum. Fakat ne yapayım, vazifem, Türkiye ile Fransa arasında kararlaştırılmış olan şeyleri tatbik ve icradan ibarettir." Emin Said'in haberi, Türk ordusu Hatay'a tamamen girdiği takdirde Arap ve Ermeni kalmayacağını, hepsinin de göç edeceğini bildiriyordu. Ve asıl korku, Halep'in ve Cezire bölgesinin de iltihaka dahil olacağına dairdi.⁸

Seçim Tamamlanıyor, Hatay Devleti Kuruluyor

Temmuz ayının başında MC Seçim Komisyonu'nun yerini Türk ve Fransız yetkililerin yönetiminde oluşturulan, Türklerin çoğunlukta olduğu ve diğer cemaatlerin birer temsilciyle katıldığı yerel seçim komisyonlarının almasıyla seçmen yazdırma işlemleri yeniden başlıyordu. Bu sırada, MC Seçim Komisyonu, 22 Haziran 1938'e kadar yaptıkları çalışmanın sonuçlarını açıklıyordu. Bu sonuçlara göre, toplam 50.782 olması tahmin edilen birinci derece seçmenlerin 45.543'ü söz konusu tarihe kadar kayıt yaptırmışlardı. Bu kayıtlardaki dağılımlar şöyleydi: Türkler %45,8; Aleviler %25,8; Ermeniler %13,6; Araplar %7,9; Arap Ortodokslar %5,1; Kürtler %0,8 ve diğer cemaatler %1.⁹

Bu sonuçların açıklanmasından yalnızca beş gün sonra, yerel seçim komisyonları kimsenin beklemediği bir hızla işlerini bitirdiğini açıklayacaktı. 1 Ağustos'ta tamamlanan kayıtlara göre, Meclis'e girecek 40 mebustan 22'si Türk olacaktı. MC Seçim Komisyonu'nun tahmininden daha yüksek bir sayıya ulaşan 56.972 seçmenden¹⁰ 35.847'si Türk (%63) olarak kaydolmuştu. Aleviler 11.319 (%19,8),

8 "Türk Aleyhdarı Arab Propagandası Genişledi", *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1938.

9 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 179.

10 Serhan Ada'nın verdiği toplam sayı 57.008'dir, ayrıca bkz. Ada, *age*, s. 180.

Antakya'da dün 80,000 Türkün sevinç avazeleri saatlerce ufukları kapladı: "Var ol Atatürk!," Ordumuzun Antakya'ya girişi çok güzel ve çok heyecanlı oldu

Kahraman askerlerimizin İskenderun'a Girişleri

**Şam siyasileri
gaflet yetişir!**

*Hatay bayrağını haile
alâmeti, Türk bayrağını
düşman işareti tanımak-
tan vazgeçmek Suriyenin
selâmet ve istikbali
bakımından zarîr*

Türk, Suriyenin düşmanı de-
ğil, en halis dostudur. Bir gün
gelecekte, bu hakikati anlayan
Suriyeliler, içlerindeki Türk
düşmanlarını kendi ellerile
kapı dışarı edeceklerdir.

Yazan: Muhiittin Birgen

(Yazarın ikinci sayfasıdır)

**Şam matbuatı
anlaşma aleyhinde
neşriyata başladılar**

**Şam hükümetide bir tebliğ
negrederek hukukunun
mahfuz kaldığını bildirdi**

*Antakya'da ise Türkiye ile Suriye
arasında dostluk ve iyi komşuluk mu
ahdnamesine müahharatına boylandı.*

Şam ? (A.A.) -- Suriye matbuatı son
Türk - Fransız anlaşması aleyhine ne-
şriyata başlamışlar ve bu anlaşma ile Su-
riye hukukunun çiğnediğini (her şer-
hinde bahane) ediyorlar.

Burada işte dedi ki Arab gazetesi
anketistleri Hatay'ı genelinde Türkiye-
nin Fransız mandasına itirafını taah-
hüt ettiğini yazmakta ve Lûluşa Mîlî-
ter Cemiyeti misal; ve manda şartları
asıl tebliğ edilebileceğini sormaktadır.
(Devamı II'inci sayfa)

Ermeniler 5.504 (%9,7), Araplar 1.845 (%3,2), Arap Ortodokslar 2.098 (%3,7) ve diğer cemaatler 359 seçmen (%0,6) çıkarmıştı. Bu yeni Meclis'in Türkler dışında 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Arap ve 2 Arap Ortodoks vekili olacaktı.¹¹ Yerel seçim komisyonlarının zorlama ve baskı sonucunda ortaya koyduğu sayılar, Sancak'taki Türk nüfusta büyük bir artışa (iki yıl içinde %40'tan %63'e) ve diğer cemaatlerde önemli bir azalmaya sebep olmuştu.¹²

Bu sonuçlar üzerine, Türk cemaati için Dört Yol'da bir toplantı yapıldı ve bu toplantıda oluşturulan listelerden içişleri bakanlığının onayladığı 22 isim ikinci derecede seçime gerek kalmadan otomatik olarak vekil seçilmiş sayıldılar. Türk mebus adayları kadar azınlık mebus adayları da belliydi. Abdurrahman Melek, "Ekalliyet mebus adaylarını da ben, aynı zamanda mandater otoriteyi de memnun etmiş kimselerden seçtim" diyecekti.¹³ Buna göre, Ermeni cemaati listesinden Antakya'dan İsa Kazancıyan ve Hagop Davidyan, İskenderun'dan Mihran Keşişyan ve Marsel Balit, Kırıkhan'dan ise Haçadur Karabacakyan aday gösteriliyordu.¹⁴ Bu adayları 24 Ağustos 1938 tarihinde Yerel Seçim Komisyonları Merkezi'nin onaylamasıyla bölgeyi yönetecek Yasama Meclisi seçimi tamamlanmış oluyordu.

Aynı dönemde Türkiye basını "Hatay'da İstiklal Bayramı" haberleri yaparken seçimler sonrasında Sancak Meclisi ilk toplantısını 2 Eylül 1938'de gerçekleştiriyordu. Bağımsız devlet ilanı yapılıyor, yeni kurulan devletin adının 1936'da Mustafa Kemal tarafından konulduğu gibi "Hatay" olması kararlaştırılıyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin bayrağından tek farkı yıldızının beyaz bir kontur içinde yer alması olan bir bayrağın da Hatay Devleti için kullanılmasına karar verildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin İstiklal Marşı da bu yeni devletin ulusal marşı oluyordu. Dört Yol'daki toplantıda belirlendiği gibi, devlet başkanlığına Tayfur Sökmen'in, meclis başkanlığına Abdülgani Türkmen'in seçildiği ve başbakanlığa Abdurrahman Melek'in geti-

11 "Hatay Meclisinde 22 Türk Mebusu Bulunacak", *Akşam*, 3 Ağustos 1938.

12 Duman, "Vatan"ın Son Parçası, s. 96.

13 Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, s. 115.

14 Diğer vekiller için bkz. Duman, *age*, s. 283.

Halk Türk birliklerinin Hatay'a girişini kutluyor.
Salt Arşivi, FFT754057.

rildiği Meclis'teki ilk konuşmalar gazetelere yansiyordu. O konuşmalardan biri Ermeni cemaatinin vekillerinden İsa Kazancıyan'a aitti:

Muhterem meclis reisinin Ermeni cemaati hakkında söylediği değerli sözlerden son derece mütehasşis oldum [duygulandım]. Kendilerine beyan-ı teşekkür ederiz.¹⁵ Bu münasebetle halkımızın yeni vaziyete sadık ve memleketin teali ve terakkisine bütün kuvvetile çalışmaya ve azmetmiş olduğunu arzederiz. Bu tarihi günde istiklalimizi bütün coşkunlukla tes'id ederken [tebrik etmek] bu rütbeyi bize bahşeden iki büyük cumhuriyete ve onların Büyük Şeflerine minnettarlığımızı sunmayı bizim için mukaddes bir borç biliriz. Biz Sancaklılar için mucibi iftihadır ki Türkiye ve Fransa gibi iki kuv-

15 Hatay Devleti Meclis Zabıtları tamamen günümüze ulaşmadığı için Abdülgani Türkmen'in yaptığı açılış konuşmasında Ermenilerle ilgili sözlerinin ne olduğunu tespit edemedik. Türkmen'in bu zabıtları bulan ve dönemin gazete haberlerinden eklemeler yaparak yayımlayan araştırmacı Mehmet Tekin'in söz konusu çalışmasında yer verdiği konuşmasında bu ifadeler yer almamaktadır. Türkmen'in konuşması için bkz. Mehmet Tekin, *Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2009), s. 26-30.

vetli devlet arasında derin ve esaslı bir dostluğun tesisine Sancağımız bir zemin teşkil etmiştir. İstiklalimizin verilmesi bize büyük bir itimad ediliyor. Bize düşen vazife bu itimada layık olduğumuzu isbat etmektedir. Burada temsiller müfthahir olduğumuz Ermeni cemaati bu vatan için lazım gelen her türlü hizmet ve fedakarlığı deriğ etmeyecektir [esirgemek]. Bütün Ermeniler, kardeşleri Türkler ve diğier unsurlarla elele vererek riyasız ve ciddiyyette teşriki mesai edeceklerdir. Biz de Türklerle bir olarak arz üzerinde ilk medeniyet tohumları saçan beşeriyetin terakki ve temdidine [devam etme] yegane bir amil olan büyük milletin zümresindeniz. Asrı hazırın en ulu bir şahsiyeti olan Atatürk, Türk ve Ermeni ırklarının bir soydan ve kardeş bir ırk olduğunu ilan etmedi mi? Büyük Önderin vazettiğı prensibi tatbik etmeliyiz, kim bu prensipten inhiraf ederse [sapmak] Ataya ihanet etmiş olacaktır. Binaenaleyh Sancak dahilinde anasırı muhtelif efradile şimdiye kadar nasıl kardeş gibi geçiniyor, geçindi ise, bundan böyle de bu münasebetimizi daha büyük bir ehemmiyetle son derece terakki ettirmek en büyük arzumuzdur. Atanın koyduğı prensipin aramızda tatbikini zamin olan meclisimizin seçeceğı devlet reisinin direktilerile memleket ve halkımızın refah ve saadete kavuşmasını diler ve bu münasebetle bizi mebusluğa intihab eden millete minnet hislerimizi sunar ve bütün halkımızı kutlarız.¹⁶

Gazeteler Hatay Meclisi'nde dile getirilen nutuklara uzun uzun yer verirken özellikle Ermeni vekillerin konuşmaları ardından bir kez daha birlik çağrısında bulunuyordu. Geçmiş i unutmak gerektiğı mesajı veriliyordu:

Geçmiş in hatalarını sayıp dökmek bile bugün bize acı gelir. Sadece onların nahak yere kardeşi kardeşe düşman kılan cinayetler ağırlığında hatalar olduğunu bugün sadece ve bir an için hatırlatıp geçeriz: Bundan sonraki hayatımızda hakikaten kardeş elbirliğıle yaşamanın idraki mümkün bütün saadetlerinden müstefid olabilmek için.¹⁷

Türkiye ile Hatay Devleti arasındaki engeller hızla kapatıldı. Türkiye Cumhuriyeti'nin yürürlükte olan yasalarının yeni devlette de uygulanması ilk karardı. Türkiye'ye giriş çıkışlarda vize koşulu kaldı-

16 "Meclis'te İrad Edilen Nutuklar", *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1938.

17 "Hatay Kamutayındaki Çok Güzel Nutuklar", *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1938.

rılmıştı. Türkiye sınırındaki Payas ile gümrük kapısı iptal edilirken Suriye'ye ürün giriş-çıkışı denetim altına alınıyordu. Artık Suriye parası değil, Türk parası kullanılacaktı, ayrıca Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Hatay'da şube açıyordu. Eğitim alanında Arapça ve Ermenice eğitim veren okullar kapanıyor, Fransızca ilköğretim müfredatından çıkarılıyordu. Ortaöğretime ise sınırlama gelecekti. Fransız Jandarması kışlalarını yeni Hatay Devleti'ne bırakmaktaydı. İdare yöntemi de bu yeni sistem içinde yeniden düzenleniyordu. Ordu nahiyesi kaza haline getiriliyor, Ermeni nüfusun yoğun yaşadığı Kesab nahiyesi Ordu'ya bağlanıyordu.¹⁸ Öte yandan, bazı Ermeni gazetelerinin Ermenilere "Hatay'a dönün" duyurusu yaptığı Türkiye basınında da yer alıyordu. Kahire'deki Ermenice *Arev* gazetesine göre, yeni hükümet Ermenilere ve bilumum gayri Türklere karşı büyük bir dürüstlikle hareket ediyordu. Bu durum da Türklerin Ermeniler hakkındaki dostane hissiyatlarının samimi olduğunu ispat ediyordu. Ermeniler de öteden beri göç etmekten bıkmış olduklarından Hatay'a dönüyordu. Gazete, daha önce Hatay'dan ayrılanların dönüşü ve Ermenilerin Türklerle hakikaten dostça geçinmesi için çağrıda bulunuyordu. Beyrut'taki Arap gazetelerine göre de Ermeniler, Hatay'a geri dönüyordu.¹⁹ En azından Türkiye basını böyle aktarıyordu.

30 Eylül 1938'de Türkiye, Hatay Devleti üzerindeki mandanın kaldırılması için Fransa'ya muhtıra veriyordu. Fransa bu talebi kabul etmiyordu.²⁰ Yaklaşık bir ay sonra, uzun zamandır hasta olan Mustafa Kemal, 10 Kasım 1938'de hayatını kaybetti. Onun ölümünden birkaç gün önceyse Hatay Devleti'nden Türkiye'ye önemli bir ziyaret gerçekleştiriyordu. İlk durakları Ankara olan heyetin içinde yer alan Ermeni mebuslardan Haçadur Karabacakyan ile İsa Kazancıyan'ın demeçleri gazetelerde yer buluyordu:

Ankara'yı tahminlerimizin fevkinde müterakki [ilerlemiş] bir halde bulduk. Türklere daha yakından sarılmak için onların vücuda getirdikleri eserleri yakından görmek lazımdır. Türkiye'de gördüğümüz

18 "Hatay'da Yeniden Mahkemeler Kuruldu", *Akşam*, 28 Eylül 1938.

19 "İğfale Kapılmış olan Hatay Ermenileri", *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1938.

20 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 192.

inkişaflar bizde o kadar büyük heyecanlar tevliid etmiştir ki, burada gördüklerimizi Hatay Ermenilerine anlatmak üzere bir an evvel memleketimize dönmek istiyoruz. Hatay'da Türklerle Ermeniler arasında sadece din farkı vardır. Yani hepimiz Türk'üz. Biz artık yabancılar alet olamayız. Bilakis öyle bir hattı hareket takib edeceğiz ki, bütün dünya bizim Atatürk'ün üvey değil, öz evladları olduğumuzu ve Onun güneşinden aydınlanacağımızı anlayacaktır.²¹

Heyetin bir gün sonraki durağı İstanbul'du. Görüşülen isimlerden biri Episkopos Arslanyan'dı. Episkopos Arslanyan'a Hatay davasında yaptığı hizmetlerinden dolayı teşekkür ediliyor ve Türklerle Ermenilerin bölgede kelimenin tam anlamıyla kardeş hayatı yaşamakta oldukları ifade ediliyordu. "Hatay heyeti" azaları, Türk cemaatinden Samih Azmi Ezer ile Haçadur Karabacakyan ve İsa Kazancıyan, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne de gidiyor, Patrik Mesrob Naroyan ile görüşüyorlardı. Gazetelerin aktardığına göre, bölgedeki yeni rejim hakkında Patrik'e izahat veriliyor, "Atatürk'ün sayesinde istiklaline kavuşan" bölgede Ermenilerin son derece mutlu bir hayat yaşadıklarını, bu yüzden daha önce Hatay'dan firar edenlerin bile dönmeye başladıklarını ve Hatay Ermenilerinin kendilerini öz Türk addettiklerini, bir daha Türklerden ayrılmamaya karar verdiklerini beyan ediyorlardı. Patrik'ten de bu görüşmede bir açıklamada geliyordu:

Bütün Ermeniler bilmelidir ki, bizim için ecnebilerden hiçbir hayır yoktur. Hatay Ermenilerinin bu hakikati takdir ettiklerini görmekle müfterihim. Esasen Hatay Türk'tür ve hepimiz aynı vatanın evladlarıyız. Komitecileri tel'in ederim. Halkımız bir daha onların iğfalatına kapılmamalıdır. Bundan sonra bir tek vatanımız, bir tek milletimiz, bir tek Şefimiz vardır.

Patrik Naroyan, Hatay Ermenilerinin dürüst hareketlerini takdir ettiğini fiilen ispat etmek üzere Antakya ve İskenderun kiliselerine gümüş kaplı çok kıymetli birer İncil hediye ediyordu. Patrik ayrıca Hatay Ermenilerine hitap eden bir mektupla, onları şimdiye kadar takip ettikleri yolda yürümeye davet ediyordu.²²

21 "Hatay Heyeti Şehrimizde", *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1938.

22 "Mümessiller Dün Şehrin Bazı Yerlerini Gezdi", *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1938.

Bölge için bir başka kritik ziyaret ise Fransa tarafından yapıldı. Üyeleri arasında sağ partilere mensup parlamenterler, üst düzey bürokratlar, komutanlar ve işadamları da bulunan “Akdeniz Komitesi” yöneticilerinden yazar Paul du Véou ile senatör Gustave Gautherot Sancak’a bir gezi yapacaktı. Komitenin içinde yer alan isimlerden, 1937’de Paris’te yayımladığı *La Passion de la Cilicie 1919-1922* ile Türkiye’de tepki yaratan Paul du Véou’nun 1938 yayımladığı yeni kitabı *Le Désastre d’Alexandrette* [İskenderun Felaketi] basının gündemine girmişti bile. Kitap Paris-Ankara hattındaki ilk antlaşmadan, yani Kilikya’nın boşaltılma sürecinden başlıyor ve sözü İskenderun’daki son duruma getiriyordu. Bir de önerisi vardı:

Fransa, kendisine saldıranlara, Nil deltasından daha zengin bir araziyi, ihtiyacını karşılayan pamuk mahsulünü ve Torosların sınırındaki Mersin Limanı’nı terk etti. Bu ilk Anschluss²³ oldu. Bu Hitler için de bir ilham oldu: Avusturya Anschluss’unun bir gün mümkün olabileceğini bu sayede fark etti. Demek ki, yaptıklarımız bizi takip ediyor. Quai d’Orsay [Fransız Dışişleri] bu olayı “olumlu politika”nın bir sonucu diye değerlendirdi. (...) Ermeniler üç grup oluşturuyorlar. Bunlardan en önemlileri, İskenderun’a ve Antakya’ya çağırdığımız Kilikya’dan kaçaklar. Bunlar sadece 20 yıldır Sancak’talar. Onlara kesin bir yerleşim sözü verdik ve büyük masraflarla evlerine geri getirdik. Zaten 1931 Temmuz’unun başlarında Cenevre’de toplanan Uluslararası Mülteci Ofisi’nin Yönetim Kurulu, Türkiye’yi öfkelen-dirmesine rağmen, Yüksek Komiserliğimizin talebi üzerine Fransız mandasındaki ülkelerde Ermeni mültecilerin yerleşimine devam etmeye karar vermişti. 29 Temmuz 1931 tarihli *Milliyet* gazetesi, Fransa’nın Antakya bölgesinde 20.000 dönümlük Türk toprağını Suriye’deki 115.000 Ermeni mülteciye bedava verdiğinden bahsedecek kadar abarttı. İkinci grup, Cassius [Kel Dağı] yamacındaki Kesab köyünden Ermenilerdi; savaş sırasında Beyrut’a sürgün edildiler, Türklerin sebep olduğu kıtlıktan çok çektiler ve nüfuslarının yarısı-

23 Almanca “iltihak, katılma” anlamına gelen bu terim, özellikle Avusturya’nın 12 Mart 1938’de Nazi Almanyası’na iltihakı için kullanılır.

nı kaybettiler. Ermeni gruplarının üçüncüsü, Cebel Musa'nın 4.700 dağlısından oluşuyor. (...) Dikran'ın Antakya'yı işgal ettiği muhtemelen MÖ 83 yılından beri köylerinde ve dağlarında yirmi yüzyıldır meskundurlar. Hiç kimse bu dağın onların olmadığını iddia edemez ve özellikle de el değmemişliğini yüzyıllar boyunca savunmaları ve bu yığılmanın şanından dolayı Türklerin onlara sataşmaktan vazgeçmesi sebebiyle... Yine de 1915'te Türkler onları imha etmeye karar verdi. (...) Avusturyalı Hans Werfel²⁴ onların zaferinin Mesih ile Fransa sevgisinden ilham aldığını söyledi. Şimdi dağlarına geri döndüler. Kiliselerini yaptılar, köylerini yeniden inşa ettiler; topraklarını ekiyorlar ve sürüyorlar. 1929'da şu yazıyı taşıyan bir anıt yaptılar: "Fransız Donanması'na... 60 günlük kahramanca direniş sonrasında yok edilme tehdidi altındaki Musa Dağ'ın Ermenileri 14 Eylül 1915'te Tümamiral Dartige du Fournet'nin emri altındaki Suriye'deki filosu tarafından kurtarıldı. Anısına minnetle..." Bu anıt 18 Eylül 1932'de o zaman Suriye'deki deniz kuvvetlerinin başında olan "altı bacalı gemi"nin eski komutanı tarafından açıldı. Bu bizim için değerlidir. Doğa bize görevimizi göstermek ister gibi, Musa Dağ'ını Asi Nehri'nin Akdeniz ile buluştuğu yere koydu, yani henüz başkalarına vermeyi planlamadığımız Lazkiye hükümetinin sınırında bulunuyor. Güzergâhın hafifçe düzeltilmesiyle Antakya sınırı, dağın yamaçlarını takip ederek denize inebilir. Bu düzeltme gereklidir. Azınlıklarına saygı duymaktan çekinen Türkler itiraz edemezler. Bu dağda talep edecekleri hiçbir şey yok. Aksine, üç rengimizi [Fransız bayrağı] çok iyi savunanlar, karakolda onları [bayrakları] gözetleme hakkına sahipler. Tarihimizin üç rengin yalnızca intikamlarını tatmin etmek için onları ele geçirmek isteyen düşmanlara teslim edilmeleri kadar karanlık bir sayfası olmadı.²⁵

Türkiye basınına göre kitap "Hatay anlaşmasını Fransa için bir hezimet telakki eden kısa düşünceliler"den biri tarafından yazılmıştı. Bu kesim "gafil emperyalistler, 20. asırda hala haçlı taassubile yaşıyan Hıristiyanlar"dı. *Cumhuriyet*'in "Hem Nalına Hem Mihına" köşesinde Fransızlara Almanya üzerinden gözdağı veriliyordu:

24 Paul du Véou, *Musa Dağ'da Kırk Gün*'ün yazarı Franz Werfel'in adını yanlışlıkla Hans yazmıştır.

25 Paul du Véou, *Le Désastre d'Alexandrette (1934-1938)* (Paris: Editions Baudinière, 1938), s. 2, 43-44, 161-164.

Bunlar, Almanya'nın şöyle bir kılıç şakırdatması üzerine müttefiki Çekoslovakya'yı hemen kurban veren Fransa'nın halini görmezler de Türklerle mesk'un Hatay için Türkiye ile bir anlaşma yapılmasını hezimet, felaket addederek koca kitaplar yazarlar.

Bu isimler, "Jérôme et Jean Tharaud imzasile yazan Tharaud (Taro) kardeşler, Fransız Ayan Meclisi [Senato] azasından Gustave Gautherot (Güstav Gotero) ve muharrir Paul du Véou (Pol dö Veu)" diye sıralanıyordu. Özellikle Paul du Véou ismi yabancı değildi çünkü daha birkaç ay önce bir başka kitabıyla *Cumhuriyet* gazetesinin hedefi olmuştu:

Bir önceki kitabıyla: "Kilikya İhtirası" diye tercüme edebileceğimiz "La Passion de la Cilicie" adlı kocaman bir kitab yazmış olan bu Türk düşmanı şimdi de "Le désastre d'Alexandrette – İskenderun Hezimet-i" isimli yeni bir eser neşretmiştir. Bu kitapta, Türkler aleyhinde bulunarak Hatay davamızı çürütmeğe çalışmakta ve Fransa'nın bu meseledeki itilafperver siyasetini şiddetle tenkid etmektedir.

Cumhuriyet'teki bu köşe yazısına göre, Paul du Véou sadece "Türk düşmanı" değildi, kendi ülkesine de düşmandı:

Mahud Avusturyalı Yahudi Werfel'in "Musadag" adlı kepaze kitabındaki yalanları da istişhad eden [şahit göstermek] Paul de Véou Hatay meselesinin Türkiye'nin arzusuna muvafık bir şekilde neticelenmesinden dolayı ağlayıp sızlanmaktadır. Bu kitaba şöyle bir göz atıp da bu adamın yalnız Türkiye'ye değil, Fransa'ya da düşman olduğuna hükmetmemek kabil değildir. Fransız efkârı umumîyesini Türkiye aleyhine kışkırtmak için Türklerin Almanlar ve İtalyanlarla beraber olduğunu ve bir harb çıkınca onlarla beraber Suriye'ye hücum edeceklerini yazıyor ve "İskenderun Akdeniz'de müthiş bir şeydir. İskenderun'a sahip olmak, Fransa'nın istikbali için elzemdir" diyor.

Paul du Véou'nun çıkacak savaşta Ankara'nın Almanya ve İtalya safına geçebileceği uyarısında bulunmasınaysa gazete bir başka savaş cephesi uyarısıyla yanıt verecekti:

Paul de Véou yalnız İskenderun Körfezi ve Hatay değil; Kilikya dedikleri bütün Adana havalisi Fransa'nın olmalıdır diye bağırır

bir adamdır. Kitabının bazı kısımlarını okuduktan sonra kendisine şöyle bir hitabda bulunmaktan kendimi alamıyorum: “Behey gafil adam, gözlerini ve kulaklarını dört aç! Roma’yı iyi dinle, bugün Korsika’dan, Tunus’tan bahsediyor, yarın Nice’i isteyecekler. Sen hala, Hatay anlaşmasını İskenderun hezimetini addediyorsun ve Fransa Türk düşmanlığı yaratmaya çalışıyorsun. Ne gafil, ne kör adam-sın.”²⁶

Türkiye basını tarafından *İskenderun Hezimetini* diye çevrilen kitap-taki önsöz de hedef olacaktı. Bu yazı, Fransa’nın en köklü kültür kurumlarından Fransız Akademisi üyesi Jérôme Tharaud ve kardeşi Jean Tharaud’a aitti:

Şamlılar onlara bazı gerçekleri anlattığım kitabım *Alerte en Syrie* ki-tabım için bana kızmışlar. Şam’da ve Beyrut’ta kitabımı ve benim temsilimi yakmışlar. Ben bundan incinmiyorum, kitabım da incin-miyor. Onları en çok kızdıran şeyler arasında, bana açıkça görünüy-or ki bir iddia var; İskenderun’u Türklere bıraktığı için yanlış bir şekilde Fransa’yı suçluyorlar, çünkü her şeyden önce ilk hata onla-rın. Eğer manda yönetiminin ilk yıllarında, bizi Halep’teki Rayak demiryolunun²⁷ kullanımından aylar boyunca alıkoyan isyanlarıyla zehirlemeselerdi (kelime tam da bu), Toroslar hattında, Kilikya’da, İskenderun’un çok ötesinde zorluk çekmeden devam edebilirdik. (...) Ancak Fransa, İskenderun’u, bu derin ve emin limanı, bu de-miryollarının ve yolların buluşma noktasını, Avrupa ile Asya arasın-daki bu eşsiz geçiş noktasını, Musul ile Halep’in doğal zenginlikleri-ni ve Cezire tahıllarını ve petrollerini, Suriye’nin son müdafaa hattı olan bu Amanos dağlarını Türkiye’ye bırakmakta haklı mıydı? Bu defa Suriyelilerle hemfikirim: Bu bana tamamen akla aykırı geliyor. Çünkü hayale kapılmaya gerek yok: Sancak, Suriye’nin egemenliği altında serbest bir devlet olacak ve biz orada barış ve emniyeti ko-rumak için Türklerinkine eşdeğer bir kuvvette birlik bulunduraca-gız. Ancak, bana verilen habere göre, daha şimdiden 2.500 değil; 4.000-5.000 Osmanlı askeri Sancak’a girmiştir. Millet meclisinde Türklerin sadece yirmi [yirmi iki olmalı] milletvekili olacak, ancak

26 “İskenderun Hezimetini?!” , *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1938.

27 Suriye’den Lübnan’daki Zahle ile Baalbek arasında bulunan Riyak’a kadar uza-ması planlanan demiryolu.

nüfuzlarının sayısı on sekiz temsilci ile sınırlı olan Araplar, Aleviler, Ermeniler ve tüm mezheplerdeki Hristiyanlar tarafından Osmanlı temsilini dengeleyemeyeceği anlaşıyor. Ve bu yoğun Türk blokunun diğer ırklar ve dinlerden oluşan muhalefete karşı hazırlığı nedir? Devam eden bir söylentiye göre, 22 Türk milletvekili samsasyonel bir kararla Sancak'ın Ankara'ya tamamen bağlanmasını isteyecekler. Zaten Türkler aynı ülkenin adını değıştirdi. İskenderun Sancağı artık İskenderun Sancağı değil, o Hatay, Hititlerin ülkesi, Türklerin beşığı. Ne inanılmaz bir hikâye! Şimdiye kadar, sizler ve ben, basitçe, Türklerin Moğol olduğunu zannediyorduk. Eh, böyle değil. Türkler, Sayın Hitler'in de savunduğu gibi gerçekten Aryanlar, medeniyetlerine kazılarda daha yeni ulaşmaya başladığımız bu ünlü Hititler'in torunlarıdır. Bu Hititler, Asur krallarına ve Firavunlara karşı durmalarının ardından ezildiler, ancak ortadan kaybolmadılar: Türklerin içinde devam ettiler. Takdire şayan değil mi! Ve ne şans ki, tam da en saf halleriyle kaldıkları yer İskenderun'un etrafında. Bundan sonra Türkler şereflerinden ödün vermeden nasıl olur da ırklarını muhafaza eden Hatay'ı terk edebilirler? Bilim güzel bir şey, Sayın Atatürk'in öncesindeki dönemde Almanların biliminden nasıl faydalanacaklarını gösterdiler. Yarın Sancak'ın Türkleri birliklerimizin atalarının ülkesinden çekilmesini talep edecek. Orada sürdürdüğümüz politikayı tek bir neden haklı gösterebilir. Bu ülke uzakta, savunması çok zor. Bilgelik bize eski dostlarımız olan Türklerle anlaşmamızı emretmiyor mu? Öyleyse düşünün, I. François'dan [1515-1547 yılları arasındaki Fransa Kralı] beri bizler iyi dosttuk! Evet ama 1914'te bize durumu alışkın olmadığımız bir şekilde gösteren talihsiz bir kaza oldu. Her ikisi de disiplin ve yasak toplumları olan Türkler ile Almanlar arasında derin bir yakınlık var gibi görünüyor. (...) Yeni bir harp olursa, [Kanuni Sultan] Süleyman ile I. François'nın arasındaki dostluğun hatırasına rağmen, Atatürk'ün askerlerinin Hitler'in askerleriyle aynı safta savaşacakları ve İngiltere'nin Ankara hükümetine borç verdiği milyonlarca liranın, savaştan birkaç ay önce bankalarımız tarafından sağlanan milyonlarla aynı işe yarayacağı hususunda bahse girerim. (...) İlk önce 1921'de Ankara Antlaşması ile Türklerin bütün çabalarına rağmen kazandığımız zaferlere rağmen onlara Torosları verdik, bugün Amanosları. Yarın ne isteyecekler? Halep'i, Cezire'yi, Suriye çölünü ve petroleri?

Türk sürekli gerilemelerle yumuşatılan bir insan değildir; o yalnızca hakkı üzerinde sabırla ve metanetle durup cephe alana saygı duyar. Bu ne yazık ki, 1921'den beri bizim tavrımız bu değil. Yine de uyarmalıyız. Atatürk'ün hükümeti, bize verdiği taahhütleri her zaman çiğnemiştir. Himayemiz altındakileri katletmiş, mezarlıklarımıza tecavüzde bulunmuştur; Türkiye'de artık tek bir Fransız tüccarı, öğretmeni, misyoneri kalmamıştır. Yarın Sancak'ta –Pardon!– Hatay'da Araplar, Ermeniler, Aleviler ve Hıristiyanlar sürgün edileceklerdir. Bizim Dışişleri Bakanlığımızın kazanmakla iftihar ettiği ve yakında Ankara'da çelenklerini toplamaya hazırlandığı diplomatik zafer bu mudur?²⁸

Bu önsöze tepki, Paul du Véou'ya yönelik eleştiriden üç hafta sonra gelmişti. “İki Türk Düşmanı Kardeşin Herzeleri” başlıklı yazıyla... “Hem Nalina Hem Mihına” köşesindeki yazı öncelikle Tharaud kardeşleri Türkiye okuyucusuna tanıtıyordu:

İki kardeşin geçen sene Alerte en Syrie, “Suriye’de Telaş ve Heyecan” diye tercüme edebileceğimiz bir kitabı çıktı. Bu kitabın Suriyelileri öyle kızdırdı ki Şam’da kitabı ve Tharaud kardeşlerin resimlerini yaktılar. Bu iki birader geçenlerde size bahsettiğim mahud Le Désastre d’Alexandrette, “İskenderun Hezimet”i adlı kitabı da bir önsöz yazmışlar; Fransa’nın Hatay meselesindeki politikasını şiddetle tenkid ediyorlar. Eh haklarıdır ederler ya... Fakat bu vesile ile kindar bir Türk düşmanlığı gösteriyorlar.

Türkiye basınının tepkisini çekense yazarların “İskenderun sancağının isminin Hatay’a çevrilmiş olmasını” eleştirmeleri, Fransız Kralı I. François zamanından beri Fransızların Türklerle dost oldukları halde 1914’te Türkiye’nin Fransa ile savaştıklarını hatırlamaları ve Türklerin de Almanlara çok benzediklerini, onlar gibi disipline ve yasağa riayet ettiklerini yazmalarıydı. Özellikle Fransa’nın, himayesinde bulunan askerlerinin katledilmesine yönelik Ankara yönetimini suçlayan ifadeleriyle, “iki kardeş bundan sonra utanmadan yalan söylüyor ve büyük Türk milletine iftira ediyorlar”dı. Yazarın çağrısıysa Türkiye’deki Fransızlara olacaktı:

28 Jérôme Tharaud, Jean Tharaud, “Préface”, Véou, *Le Désastre d’Alexandrette* içinde, s. 1, 4-8.

Görülüyor ki Fransız Akademisi, koyu bir Türk düşmanı kazanmıştır. Fakat Fransız Akademisi'nin koltuklarını doldurup boşaltanlar, bizi alakadar etmez. Alakadar olduğumuz Türkiye'de yaşayan, Türkiye'de para kazanan, Türkiye'de mekteb açan, Türkiye'de Türk mekteblerinde hocalık eden, Türkiye'de gazete bile çıkaran Fransızların bu gibi rezilane iftiraları kendi gazetelerinde reddedip etmeyecekleridir. Memleketimizde yaşayan Fransız dostlarımızdan Tharoud kardeşlerin bizim için yazdıkları namussuzca, alçakça yalanları yüzlerine çarpmalarıdır. Türk-Fransız dostluğunu bozanlar işte hep böyle ağız bozuk heriflerdir.²⁹

Ermeni Soykırımı sürecindeki direnişiyle adını dünyaya duyuran Musa Dağ, 1939'un ilk döneminde bir kez daha gazetelerin gündemine girecekti. Suriye'deki basına göre Musa Dağ'da sürekli çatışmalar vardı. 23 Şubat 1939'da gazeteler Musa Dağ'da Ermenilerin ve Arapların Hatay bayrağına hücum ettiklerini ve paramparça ettiklerini yazıyordu. Yalanlama ise Hatay Devleti'nin Ermeni mebusları Mihran Keşişyan, Marsel Balit ve İsa Kazancıyan'dan gelecekti.³⁰

Hatay Türkiye'ye Bağlanıyor

Ankara, Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması için ilk talebini 20 Ocak 1939'da iletti. Bu sırada, Eylül 1938'de Südet bölgesini alan Hitler, 15 Mart 1939'da Çekoslovakya'ya girmişti, ardından da Litvanya'nın Memel kentini ele geçirerek "Doğu'ya yürüyüşü"nü sürdürmekteydi. Yine Mart ayında General Franco, İspanya'da başarıya ulaşıyor, Madrid'e giriyordu. Nisan'da İtalya, Arnavutluk'u işgal etmişti. Bu süre içerisinde Paris daha fazla direnemeyecek, bazı taleplerle Ankara'nın isteğini kabul edecekti. 23 Haziran 1939'da Paris'te Türk-Fransız Deklarasyonu, Ankara'da da Türkiye ile Suriye Arasında Toprak Sorunlarının Kesin Çözümüne İlişkin Antlaşma imzalanıyordu. İlhak süreci başlayacaktı. Bu imza, Sancak bölgesini ziyaret etmiş olan "Akdeniz Komitesi" üyeleri tarafından

29 "İki Türk Düşmanı Kardeşin Herzeleri", *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1938.

30 Payaşı, *Sancak'tan Vilayet'e Hatay*, s. 224-225.

Fransa'da tepkiyle karşılanacaktı. Uyarıları bölgedeki Hristiyanların geleceğine ilişkindi:

İskenderun Sancağı'nın terk edilmesi hakkında Akdeniz Komitesi'nden Bay Edouard Daladier'e çağrı,

Akdeniz Komitesi'nin Genel Başkanı Louis Rollin, Başbakan Sayın Edouard-Daladier'e en yüksek mevkiden Fransız imzalarının olduğu bir mektup gönderdi. Özellikle diyor ki: İskenderun Sancağı içinde Fransa'nın şanlı bir hatırayla bağlı olduğu bir nüfus var: Musa Dağ'ın dağlıları. "Cebel Musa" olarak da adlandırılan Musa Dağ, Süveydiye'nin tepesinde Akdeniz'e hakim olan, İskenderun ve Kesab'ın arasında Asi Nehri'nin denize aktığı noktada bir dağdır. Orada hiç Türk yaşamıyor. Topluluk tamamen Hristiyan. Bu Hristiyanlar MÖ 83 yılından beri onlara ait dağlarında ikamet etmişlerdir; kim kendilerine ait olmadığını iddia etmeye cesaret eder? (...) Şimdi Türk jandarmalar, iznimizle ülkeyi işgal ediyor ve yeni katliamlar için hazırlanıyorlar. Ermeniler kendilerini savunacaklar. Suriye'deki Fransız Yüksek Komiseri'ne bilgi verdiler: Kilikya gibi bir kitlesel göç, çiftçi halkımız için sefalet ve onur kırıklığı içinde yavaş ölüm bir olurdu. Fransa'nın bizi düşmanlarımıza bırakması halinde, eşlerimizi ve çocuklarımızı kendi ellerimizle öldüreceğiz, elimizde silahlarla onurlu bir şekilde öleceğiz. Türkler, asla ve kesinlikle Musa Dağ Ermenilerini canlı ele geçiremeyecekler. Bu mektup, Bay Daladier'den Türk boyunduruğuna geri dönmeyi reddeden Hristiyanların veya Müslümanların hayatının ve mallarının korunmasını talep ediyor.³¹

Fransa 23 Temmuz 1939'da bölgede kalan son Fransız askeri birliğini de çekeceğini duyurmuştu. Bu açıklamanın ardından, bölgenin Ermeni ruhani önderi Khat Açıbahyan, Albay Collet'ye bir mektup gönderiyordu:

Ermeni milleti sizi Ermeni çıkarlarını savunan ve bir yıldır Fransa'nın Sancak'taki politikalarını saklamayan biri olarak bilir. Fakat size Ermeni milletinin çoğunun Sancak'tan 23 Temmuz'dan önce gitmeye karar verdiğini söylemek zorundayım.³²

31 "A propos de l'abandon du sandjak d'Alexandrette", *L'Action Française*, 24 Haziran 1939.

32 Payaslı, *Sancak'tan Vilayet'e Hatay*, s. 225.

İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ndense Ankara'ya kutlama mesajları gidiyordu. Ermeni Patriği Naroyan, Cumhurreisî İsmet İnönü'ye ve Başvekil Dr. Refik Saydam'a birer tebrik telgrafı gönderiyor, İstanbul'daki Ermeni kiliselerinde bu vesileyle dini merasimler yapılmasını ve bu milli davanın önemine vurgu yapan vaazlar verilmesini emrediyordu. Patrik'in kendisi de Galata'daki Ermeni kilisesinde bir vaaz verecekti. *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan mesajı ise şöyleydi:

Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı Türk Ermenilerini son derece sevindirmiştir. Türk Ermenileri bu milli davanın başlangıcından itibaren kendilerine terettüb eden [gerekmek] vazifeleri ifa ederek, Hatay Ermenilerinin irşadı için tedbirler almışlardı. Nitekim, tarafımızdan Hatay'a gönderilen [E]piskopos Arslanyan Hatay Ermenilerinin Türk kardeşlerle teşriki mesaisini temine çalışmış ve Hataylı Ermenilerin bu dürüstlüğü her tarafta takdir edilmişti. Kısmî azamî Türkiye'den Hatay'a iltica etmiş olan Ermenilerin Türkiye Cumhuriyeti'ne ve büyük Türk milletine karşı gösterdikleri sarsılmaz itimad her nevi yabancı propagandalara galebe çalmış ve Türk-Ermeni kardeşlik işbirliğini tahakkuk ettirmişti. Yabancı memleketlerde "muhacir" adını taşıyan Hatay Ermenilerinin bugünden itibaren Türk vatandaşlığı şerefine nail olmaları büyük mazhariyettir. Bu mazhariyet Hatay Ermenilerinin sadakat ve dostluklarının mükafatıdır. Anavatanın sıcak ve şefkatli kucağına dönen Hatay Ermenileri bize gönderdikleri telgraflarla Millî Şef İsmet İnönü'ne, Türkiye Cumhuriyeti hükûmetine ve Türk milletine sonsuz minnettarlık ve bağlılıklarını bildirmektedirler.³³

Ermeni Patriği bölgedeki Ermenilerin çok mutlu olduğunu söylese de, yeni dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vilayeti olacak Hatay'da durum farklıydı. Öyle ki, Fransa, Hatay'ın iltihakını kabul ederken bazı koşullar ileri sürmekten geri kalmamıştı: Fransız ve Suriye kamuoyunu yatıştırmak üzere Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu Akka Dağı'nın (Musa Dağ ve Kesab) Suriye topraklarında bırakılması, mandanın biçimsel olarak sürdüğünü göstermek

33 "Ermeniler Arasında Sevinc", *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1939.

üzere sembolik bir Fransız birliğinin Hatay'da kalması ve Bağdat Demiryolu'nun bir kesimi üzerinde Fransa'ya imtiyaz tanınması bu koşulların başlıcaları arasındaydı.³⁴

Hatay Meclisi, 29 Haziran'da oybirliğiyle Türkiye'ye katılmaya karar verirken Ankara ile Paris arasındaki hudut düzenlemesi gereği güneyde nüfusu Ermeni olan Kesab nahiyesi Lazkiye sancağına bağlanarak Suriye toprağı oluyordu. Buna karşılık, Musa Dağ ile birlikte Kürddağı mıntıkası içinde yer alan Gömüt köyü, Türkiye topraklarına katılıyordu. Güneyde halkının büyük bölümü Türk olduğu iddiasıyla Hatay'a katılması istenen Bayır-Bucak nahiyesi ise Lazkiye'de kalıyordu. Fakat bu bölgede "ekalliyet hukuku" uygulanmasına karar veriliyordu.³⁵ Ayrıca Hatay'da yaşayanlara katılmak istedikleri uyruklarını seçmeleri ve buna göre göç etmeleri için 13 Ocak 1940'a kadar süre verilmişti.

Bu süreçte Fransız basınında çıkan bir haber, antlaşmanın perde arkasıyla ilgili bazı kulislere duyuruyordu. *Le Temps*'a göre Türkiye-Fransa arasında İskenderun Sancağı üzerine varılan antlaşma sadece bu bölgeyle ilgili değildi, "Şarki Akdeniz'deki müdafaa sistemini takviye" açısından da önemlidir.

Fransa'nın İskenderun Sancağı'nı terk suretile Türk dostluğu ve iş birliğini çok pahalıya almış olduğunu ileri sürecekler bulunacaktır. Fakat şu da şayanı nazardır ki, diğer taraftan Fransa da buna mukabil Türkiye'nin Suriye'den her şekilde sarfınazar etmesini [vazgeçmesini] ve ileride Suriye hakkında muhtemel bütün iddialarından feragatini temin etmiştir.

Le Temps'a göre bu antlaşmadan rahatsız olanlar ise Roma ve Berlin yönetimleriydi:

Mihver devletleri son dakikaya kadar, Türkiye'nin katı surette vaziyet almasına mani olabileceklerini ümit etmişlerdi. [V]on Papen'in Ankara'daki siyasi vazifesi bundan ibaretti. Şimdi muayyen ahvalde bir anlaşma mahiyetinde bulunan müşterek bir deklarasyon emriva-

34 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 207.

35 "Hatay-Suriye Hududunda Yapılan Yeni Tashihat", *Cumhuriyet*, 29 Haziran 1939.

kii karşısında Alman ve İtalyan matbuatı nefret ve infiallerini serbestçe bildirerek nezaketten uzak kelimeler sarfetmektedirler.³⁶

Hatay'ın Türkiye'ye katılması Suriye ve Lübnan'da tepkiyle karşılanıyordu. Ancak bu tepki beklendiği kadar değildi. Bazıları "kuvvetin hakka mağlubiyeti" ya da "şehit Sancak" gibi başlıklar atsa da bu antlaşma sürecinin olumlu bir yanı da vardı: Halep bu antlaşmalara dahil değildi. Bunun yanı sıra Ortadoğu'da bambaşka pazarlıkların döndüğü iddiaları da vardı. Bu iddialara göre İngiltere ile Türkiye gizli bir antlaşmaya imza atmışlardı. Bu antlaşmayla İngiltere, Hatay'ın Türkiye'ye iadesini onaylayacak, Halep ve havalisi Türkiye'ye ilhak olacak, El Cezire'deki petrollerden Türkiye de istifade edecek, Türkiye Musul üzerindeki taleplerinden kesin olarak feragat edecekti. Türkiye basınına göre bu haberler, *Deutsche Nachrichten* adlı Münih gazetesinin Atina'daki muhabiri tarafından verilmiş ve daha sonra yayılmış bir "Alman-İtalyan propagandası"ydı. Ankara, Londra ile hiç görüşmemişti.³⁷

Türkiye kamuoyunun merak ettiği şeylerden biri de Hatay süreci sonrasında Fransa'nın bir başka mandası olan, Ermenilerin de bir bölümünün göç ettiği Lübnan'daki son durumdu. "Beyrut Mektupları" köşesi ülkedeki Ermeni toplumuyla yakınlaşacaktı. Ancak bu yazının hedefinde yine komitacılar vardı:

Beyrut'un en kalabalık caddesinden geçerken kulağımın dibinde Türkçe bir ses gürledi:

– İskenderun destanı!.. İki kuruşa İskenderun destanı... Yeni çıktı! Uzun fesli, palabıyıklı, kara şalvarlı satıcı kolunun altında bir tomar rengarenk kağıd, bir kolu havada avazı çıktığı kadar bağıyor:
– Baronlar... Ağalar, iki kuruşa... Taze taze İskenderun destanı!

Adımlarımı kıstım, adamın gerisine düştüm. Peşi sıra ağır ağır yürüyorum ve görüyorum ki; Ermeni dükkanlarının ekseriyet teşkil ettiği çarşıda bile bu sese kulak verip de başını çeviren tek adam yok. Köşebaşında, adama iki kuruş uzattım:

36 "Türk-Fransız Anlaşması", *Vakit*, 29 Haziran 1939.

37 "Hatay'ın İlhakını Suriye Nasıl Karşıladı?", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1939.

– Ver bakalım bir destan... Fakat satamıyorsun, neden?.. dedim.

– Artık tavsadı baron, dedi – beni de Ermeni sanmıştı, çünkü ancak onlara baron diyorlar – Artık böyle şeylere kulak asan kalmadı... Ama zarar yok, üç beş derken gene satar tüketirim bunları. Zere kıyak yazmış herifçiöglü... Oku da bak!

Beyrut matbaalarından birinde basılmış, Ermenice harflerle Türkçe yazılmış olan bu “kıyak” destanı okuttuğum Ermeni ahbab ise, ikide birde sinirli sinirli başını sallayarak duruyor:

– Bu deli saçmalarından usanmayan Ermeni kalmadı vallahi... di-yordu.

– Zararı yok, oku da biraz gülelim...

Ve istemeye istemeye okuyordu:

“Umum devlet top sesile titretir cihanı

Toprak kazanmak için dökerler kızıl kanı

Harbsiz teslim eylediler tatlı vatanı

Bu siyaset dalgasına şaştım be yahu!

Ufak bir şey değildir ki yanmasın sefil yürek

İskenderun iskelesi herdem Suriye’ye gerek

Kimin aklına gelir ki kırılırdı bu direk

Teslim eden imzaya şaştım be yahu!

Tüccarlar çekince malı, iskele oldu harab

Odun pazarı ettiler günah değil mi ya Rab

Bu işe nasıl kızmasın asıl sahibi Arab

Sabreden selamet bulur bekleyelim be yahu!”

Destancıbaşı “Suriye’nin malı olan Sancak’ın kanlı ellere teslim edildiğinden” de bahsettikten sonra:

“Ayrılığın geldi vakti, ver sıkayım elini

Son defacık koklat bana menekşenin gülünü

Aç o kiraz dudakların öptür bana dilini

Git artık hor görünüyorsun gözüme be yahu!”

diye sözlerini bitiyor. Kıraat tamam olunca, bilmem neden, Ermeni mahallesine giden tramvaya atladım.

Adana stadyumu, Urfa berberi, Maraş hamamı, Mersin oteli... levhalarile süslü sokaklarında, fırıldak çeviren, zar atan kumarba-zından, oynayan çocuklarına, öten gramofonuna, dilencisine kadar

sadece Türkçe konuşan ve bir manastıra benzeyen bu mahalle, vakıf sık sık uğrağımdı. Fakat bugün burada bir başka türlü, alıcı gözle dolaşıyordum.

Bir kitabıcı dükkanının önünde durdum. Camekandaki bazı kağıd-
ları daha iyi görebilmek için içeri girdim. Asıl dükkancı meydanda
yoktu. Arkada taraftaki kasaların başında çalışan mürettib kızlardan
biri işini bıraktı geldi. Ona, Türk olduğumu hissettirmeden Fransız-
ca hitab ettim:

– Şu, ne haritasıdır matmazel?

– Bizim haritamız, Ermenistan haritası mösyö!

– Yani?

– Günün birinde mutlaka teşekkül edecek olan büyük, mukaddes
Ermenistan!

Ve bir resmi göstererek sordum:

– Ya bu?

– Umumi Harb’de Türklerin evlerini barklarını yakarak kestikleri
bir milyondan fazla Ermeni’nin hatırasını taziz [sevgiyle anmak] için
yapılmış bir tablodur...

Bu harita ile tablodan birer tane satın aldıktan sonra kıza Türkçe
söyledim:

– Demek ki hala Türklere dış biliyorsunuz... Öyle mi?

Genç kızın birdenbire rengi attı ve ellerini ovuşturarak Türkçe cevap
verdi:

– Hayır efendim... Türkleri severiz. Bu resimler ve haritalar komita-
cılarının işleridir. Onların fikrinde olmadığımızı ispat için, isterseniz
geliniz, yakındaki evimize götüreyim sizi, duvarlarımızda bunlardan
bir tane bile bulamazsınız.

– O halde bunları niçin satıyorsunuz?

– Mecburuz. Satmasak olmaz... Biz satıyoruz ama emin olunuz alan
yok.

Bu sırada mal sahibi gelmişti. O da bana: “Umumi Harb’den evvel-
ki kafalarını değiştirmemiş olan bazı komitacı Ermenilerin marifeti
olan bu çirkin işlere kerhen alet olduklarını çünkü başka türlü yap-
mayacak vaziyette bulunduklarını” delillerle, ispatlarla anlattı.

Bu sözler doğrudur. Burada tanıdığım –zengin, fakir– bütün Erme-
nilerin aynı fikirde olduklarını iyi biliyorum. Fakat dost Fransa’dan

bu çılgın komitacıların budalaca gayretlerine artık bir nühayet verilmesini istemez miyiz?³⁸

Ermeniler Kaçıyor

Ermenilerin göçü devam ediyordu ve Türkiye'ye göre bunun bir tek nedeni vardı: komitacılar. Türkiye'nin Hatay'a atadığı vali Şükrü Sökmensüer birlik mesajlarını sürekli tekrarlıyor, endişeleri gidermeye çalışıyordu:

Hatay vilayet hududuna girdiğim sıralardan itibaren beni müteessir eden bir takım haberler kulağıma erişti. Dünya bilmelidir ki, Ebedi Şef Atatürk'ün kurduğu ve Milli Şef İnönü'nün şerefle yürüttüğü esaslar bütün vatandaşlar hakkında aynen tatbik edilecektir. Bir takım vatandaşların böyle şerefli bir günde güzel Hatay'daki yuvalarını terk ederek uzaklaşmak arzusuna kapılmaları beni büyük teessüre sevk etti. Çünkü bunlar Cumhuriyet'in en yüksek idareye sahip olduğunu kavrayamamış kimselerdir. Bütün Türkiyeli vatandaşlar için her türlü hürriyet, hak olarak tanınmıştır. Bir takım tahrikatla güzel yuvalarını terke çalışan vatandaşlara acınır. Bu insanlar yurd terketmenin acı ve ıstırabını takdir edememişlerdir. Murahhas arkadaşlar az çok maziden bahsettiler. Mazi unutulmuştur. Biz istikbale bakacağız. Belki de bazı insanlar denize düşmüş yılan gibi şuna buna sarılmak istemişlerdir. Fakat bir Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin hesabını veriyoruz. Ben maziye tahattur ederek [hatırlayarak] Vali tayin edilmiş ve olmuş değilim. Cumhuriyet hükümetine Hatay Valisi olduğum günden sonraki hesabı vereceğim. Hatay Valisi'nin herhangi bir vatandaşın mazisile meşgul olacağını veya maziye eşeleyeceğini tahmin edenler hataya düşerler. Ancak bugünden itibaren rakid [sakin] ve müsterih bir hayata kavuşmak haklarıdır. Vatandaşlar arasında tahrikat yapılmak istenirse bu, üzerinde şiddetle duracağım bir mevzu olacaktır. İstisnasız olarak bu topraklarda yaşayan bütün Cumhuriyet evlatlarını bağrımıza basmak emelimizdir.³⁹

38 "Ermeni Komitacıları Hala Sergüzeşt Peşinde Koşuyor", *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1939.

39 "Hatay Valisi Antakya'da Mühim bir Nutuk Söyledi", *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1939.

Gazetelere göre, Hatay Valisi Şükrü Sökmensüer'in hükümetin adalet ve şefkat hislerini ifade eden beyanatı derhal etkisini gösteriyordu. Öyle ki, valinin konuşması sonrasındaki haberlere göre, Musa Dağ'daki Bityas köyü halkı aldatıldıklarını söylüyordu. Gidenler içinse olumsuz haberler yapıyordu. Bityas'takilerin giderken yüz kadar silahı jandarmaya teslim ettikleri, Süveydiye'de mühim miktarda silah ve mühimmatınsa kaçırılmak istendiği belirtiliyordu. Habere göre yedi sandık cephane, iki sandık bomba, bir makineli tüfek, yüz kadar tüfek ele geçiriliyordu.

Bazı Suriye gazeteleri, Ermenilerin Hatay'ı terk etmesi için Fransa ile Türkiye arasında gizli bir antlaşma yapıldığına dair haberler yayımlıyordu. Halep'teki *El Şebab* gazetesi Hatay'da kalmak isteyenlerin çıkmasına izin verilmediğini kaydediyor ve şöyle diyor: "Biz Fransa'nın şehid Sancak'ı Türkiye'ye sattığını biliyorduk. Fakat içindeki insanlarla birlikte sattığını bilmiyorduk."⁴⁰

Cumhuriyet'ten Nadir Nadi, Hatay Ermenilerinden Ankara'nın tüm gayretlerine rağmen gitme kararını sürdürenlere yönelik sert bir yazı kaleme alıyordu:

Yalnız Hatay'da ekalliyetler hakkında bir çift sözümüz var: Bu vatan-daşlardan bir kısmı yirmi senelik Atatürk inkılablarının ne demek olduğunu herhalde kavrayamamış olacaklar ki içlerinde kötü propagandaya alet olarak paniğe tutulanlar, yurdlarını terketmek isteyenler görülüyormuş. Bizi imparatorluk devrinden ayıran doldurulamaz uçurumu fark edemeyen bu zavallıların vaziyetine acımamak elimizden gelmiyor. Neden korkuyorlar? Ne var? Kendilerini yiyeceğimizi mi vehmediyorlar? Hataylı azlıklar Türkiyemizin başka yerlerinde yaşayan hemcinslerine bakarak sinirlerini bir an önce yoluna koymalıdır. Mahiyetini halktan ve doğruluktan alan Cumhuriyet'in hükümetinin takib ettiği başka bir yol yoktur.

Nadi, valinin açıklamasını hatırlatmayı da unutmuyordu:

Görülüyor ki Cumhuriyet hükümetinin maksadı temiz ve açıktır. Yurdun en tenha köşelerine kadar esen hürriyet rüzgarı bir kısım vatandaşları kavramasın bu, bizim prensiplerimize uyar bir şey değil-

40 "Hatay'da Tahrikat", *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1939.

dir. Hatay'da oturan ekalliyetlere tavsiye ederiz, yirmi seneden beri takib etmedikleri yeni Türkiye'yi iyi ve çabuk tanısınlar. İmparatorluk devrinde yapılmış hataları varsa, onları unuttuk. Dikkat edecekleri nokta bundan sonra adam gibi yaşamak, şu ve bu propaganda-ya kapılarak, ileride yalnız kendilerine zararlı olacak hareketlerden sakınmaktır. Bu noktaları gözönünde bulundurdukları takdirde, güzel Hatay'daki yuvalarında mes'ud bir hayat sürmemeleri için ortada hiçbir sebep yoktur. Hataylı ırkdaşlarımızdan orada bulunan ekalliyetleri bu hususta her gün tenvir etmelerini [aydınlatmalarını] bekleriz.⁴¹

Ankara'nın yaptığı tüm çağrılara, Türkiye'nin ilk Hatay valisinin sözlerine ya da Türkiye basınının birlikte yaşamaya yönelik ifadelerine rağmen Ermeni nüfus bölgeyi boşaltıyordu. Türkiye'nin ilhaki sonrası Fransa'nın Beyrut'taki Yüksek Komiseri olan Gabriel Puaux, Ermeni cemaati temsilcilerine kendilerine antlaşmalarla sağlanan haklardan yararlanmadan Hatay'dan ayrılmamalarının tavsiye edildiğini merkeze bildirmişti.⁴² Hatay'daki Türk yetkililerinin görüşüne göre göçü hızlandıran ve ona kitlesel bir boyut kazandıran Ermeni komitacılarının tahrikleri ve Akdeniz Komitesi üyelerinden Senatör Gustave Gautherot ile yazar Paul du Véou'nun Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere yaptıkları geziydi. Fransız yetkililer de bu görüşü paylaşıyordu. Du Véou'nun bu ziyaret sonunda yayımladığı ve Musa Dağ'da yaşayan Ermenilerin tehdit altında olduğunu yazdığı kitabı Türk ve Fransız yetkililerce kışkırtıcı bulunmuştu:⁴³

Zil çalıyor: Bu, Beyrut'tan arayan Bay Meyrier.⁴⁴ Bay Açıkalın'dan⁴⁵ bir mesaj almış. Bay Açıkalın, Henlein'in Çekoslovakya'ya hükmettiği şekliyle "Hatay Devleti"ni yöneten önde gelen bir Türk. Bay Meyrier mesajı okuyor: "Bay Gautherot ve Bay du Véou'nun Sancak'a girişleri Türkiye'ye yönelik dostane olmayan bir hareket ola-

41 Nadir Nadi, "Hatay'daki Ekalliyetler", *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1939.

42 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 222.

43 *age*, s. 223.

44 Jacques Meyrier, dönemin Fransız Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri.

45 Cevat Açıkalın (1902-1970), Temmuz 1938'de Türk birliklerinin Hatay'a girmesi üzerine atanan Türkiye'nin Hatay Fevkalade Murahhası.

cak. Bay Gautherot'nun ılımlılığını ve karakterini biliyorum. Ona resmi olarak karşı değilim. Ancak aynıysa Bay du Véou için geçerli değil, eğer sınırı geçerse hayatı için garanti veremem.” Şaşırdım.⁴⁶

Göç edenlerin çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu artık basın tarafından da kabul ediliyor, “Bunların bir kısmı öteden beri Hatay’da Fransızlar veyahut Arap nasyonalistleri ile bir olup Türkler aleyhine çalışmış bulunanlardır” deniliyordu. Fakat basına göre çoğunluk kandırılmıştı: “Büyük ekseriyeti bu gibilerin sözlerine aldanıp yeniden muhacereti kabul etmiş olanlardan mürekkeptir.”

Son Posta gazetesi topraklarından ayrılan Ermenileri “Kendilerini sebepsizce tehlikede farz ederek alelacele hicret kararını vermiş bulunan bu unsur” diye niteliyor, “Suriye hududunu geçip Suriye’nin muhtelif taraflara dağıldıkça tabii olarak Türkler aleyhinde acı acı tazallümlerle propagandalar yapıyorlar” diyordu. Bu anlatılar Arap basınında yer almaya başlamıştı. Habere göre “Araplar da bunlara ait hikâyeleri birkaç misli artırarak ilavelerle birbirlerine tekrar ediyor”lardı. Gazeteye göre ilk abartı, göç edenlerin sayısı üzerinden yapılmaktaydı:

Bunların adetleri nakledilen hikayelere göre kırk beş bine kadar çıkarıldı. Halbuki muhtelif milletlerden mürekkep olmak üzere bütün muhacirlerin ancak on dört binden ibaret bulunduğunu Fransız makamları hususi bir tebliğ ile bildirildiği için mübalağalar da durdu. Eğer bu tebliğ edilmemiş olsaydı Suriye günün birinde bütün Hatay nüfusunun iki mislini olsun muhacir hale getirebilirdi!

Son Posta sayının düşük kalacağını savunsa da antlaşmayla belirlenen uyrukluk tercihi ve göç süresi 13 Ocak 1940’ta dolduğunda, Hatay’dan göç edenlerin toplamı 48 bini bulmuştu. Bunun içinde 26 bin 500 kişiyle Ermeniler başı çekmiş, onları 11 bin 500 kişiyle Ortodokslar, 6 bin kişiyle Araplar ve 3 bin kişiyle de Aleviler izlemişti.⁴⁷ İkinci “abartılı” haber, “muhacirlere Türkler ve bilhassa Türk memurları tarafından yapılan fena muamelelere” dairdi:

46 Paul du Véou, *Chrétiens en péril au Moussadagh! Enquête au sandjak d’Alexandrette* (Paris: Editions Baudinière, 1939), s. 69.

47 Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 223.

Bu noktada iş sade mübalağadan değil belki de büsbütün uydurma haberlerden ibaret bulunuyordu. Kısa zamanda hicret kararını vermiş ve tatbik etmiş olan bu muhacirler bazı eşyalarını satmak istedikleri zaman alıcı bulamadıklarından “canlarının yongası olan” mallarını ucuz bedelle elinden çıkarmış bulunmalarını bir türlü hazmedemeyip ah ve vah çekerek etraflarına tazallüm ettikçe [sızlandııkça] bu tazallüm mübalağa şeklinde dalgalana dalgalana Türklerin zulmettikleri şeklini alıyordu. Bu zulmün derecesini anlamak için sade, bir Ermeni tarafından bir Arap gazetesine yazılan şu hikayeye bakmak kâfidir. Ermeni hicret ederken yapılan anlaşma hilafına olarak altınlarını kaçırmak istemiş. Bir çömlek peyniri yaparak altınları bunlar arasına saklanmış. Gümrük muayenesinde Türk memurları altın olup olmadıkları sordukları zaman Ermeni “yok” demiş. Fakat bu esnada yanındaki çocukları altın sözü işitince hemen çömleğin üzerine endişeyle bakmaya başladıklarından memurlar şüphelenmişler ve çömleği muayene edince altınlar meydana çıkıvermiş. Altın sahibi bunu zulüm hikayesi olarak anlatıyor ve anlatırken “Ben kaçıramadım ama başkaları türlü türlü hilelerle pek çok altın kaçırdı” diye secaat arz etmeyi unutmuyor. Bu nevi bir zulüm şayialarına karşı da Fransızlar neşrettiklerini söylediğim tebliğ ile lazım gelen şeyi ile hakikati ilan eylediler. Gerek Türk ahali ve gerek Türk memurları tarafından kimseye bir fenalık yapılmadığını, bilakis mümkün kolaylıkların gösterildiğini tafsilatle anlattılar. Ancak beyhude yere hicret eden büyük bir nüfus kütlesi şimdi etrafa yayılmış, işsiz ve yurdsuz bir şekilde kendilerine yapılan yardım sayesinde yaşıyorlar.⁴⁸

Türkiye basınına göre Ermeniler “beyhude yere” göç etmişlerdi. Ancak göç fikrinin yaygınlaşmasına neden olan bölgede yaşananlara dair fikir verebilecek bazı olaylar Abdurrahman Melek’in anılarında da zikredilecekti:

Kırkhan ve Belen’de Ermeniler bir iki sarhoşun sarkıntılık yapmalarını büyüterek Hatay’dan hicret etmek istediklerini işaa ettiler [herkese yaymak]. Kıbrıs’a gitmek üzere pasaport alan bir Ermeni mebus, oradan gönderdiği bir mektupta Hatay mebusluğundan istifa ettiğini, Kıbrıs’ta ikamete karar verdiğini bildiriyordu. Kesep

48 “Hatay’ı Terkeden Ermeniler Aleyhimize İftiralar Başladılar”, *Son Posta*, 9 Ağustos 1939.

nahiye merkezinde bir iki Ermeni'nin jandarmalar tarafından dövülmesi, bir müsteşarın Turizm Otel'i'nde bir Hıristiyan garsonu tokatlaması ve bunlara mümasil [benzer] birtakım vakalar büyütülerek siyasi dalga haline getiriliyordu. Zabitanın mütecasirler [kışkırtıcılar] hakkındaki şiddetli muamelelerine rağmen, gayri Türk unsurlarda itimatsızlık hüküm sürüyordu. Bir Ermeni mebusu bana, bu havayı yabancıların yarattıklarını gizlice anlatmıştı. Gene bugünlerde Ceza-yirli askerlerden Türk alayına iltica edenler olmuştu. Mültecilerin iade edilmelerine tavassutta bulunmam için ricaya gelen Collet ile dostlar arasında nahoş vakaların tahaddüs etmemesine [ortaya çıkmamasına] dair konuşurken, son günlerde Ermenilerdeki endişenin kötü bir propagandadan ileri gelmiş olduğuna nazarı dikkatini celp ettim. "Evet bana da geldiler, bazı tazyik ve tehditlere maruz kaldıklarından gitmek istediklerini söylediler; ben de kendilerine isticâl etmeyin, eğer biz buradan gidersek sizleri de beraber götüreceğiz tarzında teminat verdim" dedi.⁴⁹

Ankara bu göçe dikkat kesilmişti. Ağustos 1939'da Dahiliye Vekaleti tarafından hazırlanan bir rapor Ermenilerin göçünün de adım adım izlendiğini ortaya koyacaktı. Dönemin Dahiliye Vekili Faik Öztrak'ın imzasını taşıyan raporun ilk bölümünde Hatay Ermenilerinin göç etmesinin nedenleri sıralanıyordu. Buna göre, ilk neden, "Komitacı Ermeniler"in göçü Türk mezalimine karşı protesto mahiyetine getirmek istemeleri ve bunun için yaptıkları tahrik ve tehditlerdi. Diğer sebepler, Suriye'de daha fazla nüfusa ihtiyaç duyan Fransız idaresinin teşvikleri, Hatay Devleti'nin kötü idaresi, Suriye'deki ucuzluk, Sancak'taki işsizlik ve Ermenilerin maziye ait korkuları ve düşmanlıkları olarak sıralanıyordu.

Rapora göre, büyük çoğunluğu Lazkiye ve Beyrut'a, bir kısmı da Halep'e giden Ermenilerin bu bölgelerdeki iskanıyla oralaradaki cemiyetler ilgileniyordu. Bu cemiyetler göçmenlere ev buluyor ve iş buluncaya kadar da maddi yardım sağlıyordu.⁵⁰ Bu yardımları sağlamak ve organize etmek için yapılan toplantılardan biri, 1939 yılının Ağus-

49 Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, s. 144.

50 BCA, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, 030.10.225.515.26, 1 Ağustos 1939.

tos ayında Lübnan'da düzenleniyordu. Bu toplantı Türkiye'deki basınının da ilgisini çekecekti. Basında yer aldığı haliyle, "Büyük Ermenistan" hülyası peşinde koşan komitacılar şimdi de faşist unsurların verdikleri paralarla yeniden faaliyete geçmişlerdi. Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Amerika, İsviçre, Mısır, İran ve Irak'tan sessiz sedasız gelen ve içlerinde eski İstanbul Ermeni Patriği Zaven Der Yeğyan ve eski Osmanlı nazırlarından Bedros Hallaçyan gibi birçok din adamı, avukat, doktor, profesör, gazeteci bulunan yaklaşık elli kişilik bir heyet, Lübnan'ın meşhur sayfiye yerlerinden Zahle'de toplanıyordu. Toplantının amacı, "Hatay'dan kaçan Ermeni muhacirlerinin perişan hallerine bir an evvel çare bulmak, iskanlarını temin etmek" olarak duyurulmuştu. Fakat *Cumhuriyet* gazetesine göre "bu zevahiri kurtarmak için uydurulmuş bir bahane"ydi, gazetede yazıda "Basit bir iş için dünyanın dört bir tarafından en kodaman Taşnak reislerinin kalkıp buraya gelmelerine, sonra bucak bucak gizlenerek toplanmalarına ne lüzum var?" diye soruluyordu. Ve yine aynı habere göre kongrenin asıl amacı şunlardı:

1. Fransızlarla Türklerin anlaşması Suriye ve Lübnan'daki Ermenilerin vaziyetini değiştirmiştir. Bugüne kadar yalnız Fransızcalara bel bağlamış olan bu Ermenilerin artık Fransa'nın teveccüh ve sevgisinden eskisi gibi istifadeye devam edebilmeleri şüphelidir. Fransa'nın Hatay'ı Türklere terketmesi de, dünya buhranı karşısında Ermenileri fazla düşünemeyeceğini ihsas etmişti. O halde ne yapacağız?
2. Yapılacak iş, evvela muhtelif isimler altında ayrı ayrı yollarda hat-ta birbirlerini yiyerek çalışan Ermeni komitelerini birleştirmektir. Fakat buna nasıl muvaffak olacağız?
3. Türkiye hududu üzerinde "El Cezire" mıntıkasında Fransızların evvelden beri vadettikleri yeni hükümeti bir an evvel kurdurup orayı Ermeni, Kürd, Asuri, [Kel]dani ile doldurmak ve dört başı mamur bir Ermeni yuvası haline getirmek ve buradan "Büyük Ermenistan"ı kollamaktan başka çare kalmamıştır. Bu sahada nasıl çalışacağız?

Yazıya göre, Suriye'deki Ermeniler, bilhassa Hatay meselesinin Türkiye lehine halledilmesi sonrası tamamen İtalyanların ve Almanların ağılarına düşmüştü. Onlara "Fransa'dan artık hayır bekle-

yemezsiniz, gelin Büyük Ermenistan'ı beraber kuralım" denmişti. Bu Ermeniler de "Almanlar ve İtalyanlar tarafından kukla gibi oynatılıyorlar"dı. Para da Berlin ve Roma'dan uzun zamandır buraya akıyordu. Hatta iddiaya göre Hatay muhacirleri için de bir milyon frank gelmişti. Nazi ve faşist teşkilatlarının eline düşen Ermeni komitacılarının gene onların emirleriyle buralardaki bütün "eski kafadarları"nı, yani Kürtleri, Asurileri, Keldanileri de peşlerine takıyor, saflarına katmış bulunuyorlardı. Yazıda Ermeni-Kürt Muhadenet Cemiyeti'nin idare üyelerinin de faşistlerin ve Nazilerin maaşlı ajanları olarak tanındığını öne sürülüyordu.⁵¹

Hem Lübnan'da hem de Suriye'de o dönem asıl sorun Ermeni muhacirlerdi. Ermeni Soykırımı sonrasında gelen bu nispeten küçük göç dalgası yine de toplumsal yapıyı etkiliyordu. *Cumhuriyet* gazetesindeki T. Cemil imzalı makale muhacirlerin çektikleri sefaleti anlatıyordu:

Bunlar yersiz ve yurdsuz, çadır altında, açıkta, işsiz ve bazan da ek-meksiz, yer yer sürünüyorlar. Türkler aleyhinde yapılan propagandanın tesirile kendilerini tehlike içinde hisseden ve bundan dolayı birdenbire hicrete karar vermiş olan bu zavallılar zümresi, bermutat [her zamanki gibi], başkalarının politika oyunlarına kurban olmuş insanlardır. Bunları şimdi birçoğu nedamet ediyor. Bu nedamette bazıları, elebaşılara dönüp bunların kendilerini Türkler aleyhinde hareketlere tahrik etmiş olmalarından dolayı tazallüm ediyorlar: "Bizi bu perişanlığa uğratanlar onlardır!" diye elebaşılara beddua edenler pek çoktur. Elebaşılar, Hatay'ın son devrinde, kah Arablardan kah Fransızlardan hayli istifadeler temin etmiş oldukları gibi, meselenin varacağı neticeyi herkesten evvel bildikleri için de herkesten evvel işlerini güçlerini tasfiye edip evvela mallarını, sonra da canlarını bu tarafa naklettiler. Halbuki ötekiler bugün sefalet içinde bulunuyorlar.

Ağırlıklı olarak komitacıları "düşmanlaştırma" çabasında olan yazıya göre 1915'ten sonra ikinci kez yer değiştirmek zorunda kalan Ermeniler de göç etmekten memnun değildi:

51 "Lübnan'daki Ermeniler bir Kongre Topladılar", *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1939.

Büyük bir kısmı, hayatlarında ikinci defa bir muhacerete uğrayan Ermenilerden bazıları da ilk hareketin uyandırdığı heyecan ile hicret ettikten sonra, şimdi bundan nadimdirler [pişman]. “Türkler bize ne fenalık edeceklerdi? Burada babamızın evine gelmiyoruz ya, peki la Hatay’da kalabilirdik” diye başlarını döven muhacirler az değildir.

Yazara göre Ermeni göçü en çok da Hatay’ın yakınındaki Halep’i etkilemişti:

Haleb civarında yerleşmek güç. Çünkü bizzat Haleb halkı işsizlikten müstekidir [şikâyetçi]. Bizzat Halebliler arasında bir imkanını bulup da başka bir yere gidip yerleşme çarelerini arayanlar pek çoktur. Çünkü Hatay da Türkiye hududuna girdikten sonra Haleb’in iktisadi hayatı büsbütün tutulmaz bir hale gelmiştir. Diğer taraflarda ise bu nüfus kütesinin yerleşip barınması büsbütün güç oluyor. Bunlardan mühim bir kısmının, Maverayüşşeria’ya [bugünkü Ürdün] gideceklerinden bahsediliyor. Emir Abdullah, zaten nüfusu kıt olan Maverayüşşeria’ya bunları kabule hazır görünür. Ancak, nüfusu kadar işi de kıt olan bu küçük sahaya gidip yerleşmek, iş sahibi olmak güç bir şeydir. Bunun için, kararsızlık ve perişanlık devam ediyor.⁵²

Muhacirlerin “perişan” olmaları Türkiye basınıının ilgisini bir süre daha çekmeye devam etti. N. Genç de “Hatay’dan kaçan Ermenilerin hali”ni anlatıyordu:

Haricden gelen tahrikata kapılarak Suriye tabiiyetini ihtiyat eden ve Hatay’ı terk eden gafillerin yerleri süratle dolmaktadır. Her boşalan mağaza veya dükkan, civar vilayet ve kazalardan gelen müteşebbis yurddaşlar tarafından derhal tutulmaktadır. Her tarafta yeni yeni mağaza, dükkan ve ticarethaneler açılmaktadır. Hatay’ın su katılmamış bir Türk yurdu olduğunu gösteren bu manzara insanın göğsünü kabartıyor ve bu yerlerin istikbali hakkında daha sağlam ümidlere düşüyor.

Hatay’ı terk eden gafiller deyince, Haleb’den ve Beyrut’tan gelen haberler hatırıma geldi: Oradan gelen yolcuların ifadesine göre, Hatay’dan vapurlara ve kamyonlara doldurularak birer koyun sürüsü

52 “Hatay İşini Bozmak için Çalışanların Bugünkü Hali”, *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1939.

gibi nakledilen Ermeniler arasında sarı hastalık baş göstermiştir. Boş mekteplere ve kiliselere tıklım tıklım doldurulan bu bedbaht insanlara verilen az miktardaki iâşe bedeli kafi gelmediğinden bunlar arasında müthiş bir sefalet hüküm sürmektedir. Bu sefaletin neticesi olarak da hastalık zuhur etmiştir. Yolcuların ifadesine bakılırsa Hatay'dan terki tabiiyet edip gidenlerin yüzde doksan dokuzu pişman olmuştur. Hatay'a dönmeğe imkan bulamamakta ve kendileri iğfal edip yerlerinden, yurdlarından edenlere bin kere lanet etmektedirler.⁵³

Çoğunluğu Ermeni olan muhacirler için "Gafillerin yerleri süratle dolmaktadır" mesajı taşıyan 1939'daki bu yazıdan yaklaşık 10 yıl sonra gerçek tablonun bu olmadığını bir başka *Cumhuriyet* yazarı Metin Toker ortaya koyacak, çok sert bir özeleştiri yazısı kaleme alacaktı:

İlhaktan beri, denilebilir ki ne Antakya'ya, ne de İskenderun'a bir tek kazma vurulmamış, kazma vurmaya bir tarafa bırakınız, eskiden kalanlar bile, bakımsızlıktan harab olmak vaziyetine düşmüşlerdir. (...) Birkaç sene evvel, Antakya'dan Reyhanlı'ya gidiyordum. Şu, kenarında ot bitmesine müsaade edilmeyen yolun üstünde, hem de tam göbeğinde, sizi temin ederim, ağaç bittiğini görmüştüm. (...) Bir zamanlar Suriye'nin sayfiye yeri olduğu için turist çeken, eğlence yerleri bol bulunan, otelleri rahat, lokantaları temiz olan, insanları kolaylıkla geçinen Hatay, ilhaktan sonra bu vasıflarını maalesef kaybetmiştir. Memleketteki Ermeni, Rum ve Yahudiler hicret etmişler, yerlerine gelenler, onların yarattığı hayatıyeti, söylemesi acıdır, yaratamamışlardır. Bugün İskenderun tamamen ölü Antakya'dan bir nebze daha canlı ise bunu ecnebilere ve yabancı konsolosluklara medyundur. (...) Fakat, insanı en ziyade müteessir eden bu değildir. Anavatana ilhak için en büyüğümüzün, hayatını hiçe sayarak, hasta hasta koştugu Türk Hatay'da yayvan ve curlak bir Arabca kulakları tırmalıyor. Antakya'nın ilerisini bırakınız, İskenderun'un tam içinde caddelerde, sokaklarda, meydanlarda, en kabadayısı altı, yedi yaşlarında, yalınayak, başı kabak çocukların bile, arabca haykırıştıklarını duyduktan sonra, acı acı, on seneden beri burada ne yaptığımızı dü-

53 "Hatay'dan Kaçan Ermenilerin Hali", *Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1939.

şünmekten kendinizi alamıyorsunuz. (...) Eğer ilhaktan sonra onları tamamiye unutmasaydık, bugün, bir alay insanı bir tarafa bırakınız eski günleri arayan tek ferde tesadüf etmeyecektik.⁵⁴

54 Metin Toker, “10 Senede Hatay için Hiçbir Şey Yapmadık”, *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1948.

Bitirirken: Kesab'daki "Ganimet" Savaşı

"Or min e gantsni, kerı martı inç gı sbase?"

[Gündür geçer, esir insan ne bekler?]

Movses Arabyan¹

Kesab, Türkiye'nin 911 km'lik en uzun kara sınırının batı hattının başlangıcı Hatay'ın güneyinde, harita üzerindeki küçük bir girinti ile Suriye devletine kalan bir yerleşim birimi. Adı "Güzel Ev" anlamındaki "Casa Bella"dan gelen bu Ermeni yerleşiminin Türkiye'nin gündemine gelme nedeni, "katılım" sürecinden ayrılmış olması. Bu süreçte öne çıkan isimse Krikor Bedros Ağacanyan'dı.

Kardinal Ağacanyan, bugün Gürcistan sınırlarında kalan Ahıska şehrinde 18 Eylül 1895'te doğdu. Bölge o dönemde Çarlık Rusya'nın bir parçasıydı. Ermeni Katolik ataları aslen Erzurumluydu, ancak 1829'da Osmanlı topraklarındaki zulümden kaçarak Transkafkasya'ya gitmişlerdi. Babasını erken yaşta kaybeden Ağacanyan'ın 1906'da Roma'ya gidişi hayatını değiştirdi. Ermeni tarihinde önemli bir yere sahip olmasının nedeni ise 1958 ve 1963'te, iki kez Papalık seçimlerinde öne çıkmasıydı. Bu, bir Ermeni'nin Katolik dünyasının ruhani lideri, yani papa olma olasılığını ilk kez gündeme getirmişti.²

Adının 1930'larda sıklıkla anılmasının sebebiyse Kesab krizi olmuştu. 1937'de Ermeni Katolik Kilisesi'nin ruhani liderliği olan Kilikya Ermeni Katolik Patrikliği'ne seçilen Ağacanyan, Musa Dağ'ın

1 Karin Karakaşlı, "Kesab'dan Vakıflı'ya Çirkin Şovun İç Yüzü", *Agos*, 10 Nisan 2014, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6865/kesabdan-vakifliya-cirkin-sovun-ic-yuzu> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

2 Ara Sanjian, "An Armenian As Pope? – A British Diplomatic Report on Cardinal Agagianian, 1958", *Window Quarterly*, V, 3/4 (1995), s. 11-13.

eteklerindeki Kesab'ın Türkiye sınırlarına girmemesi için çok yönlü bir diplomasi yönetmişti ve bu da Türkiye basınının dikkatinden kaçmamıştı. Ancak basının takıldığı nokta Suriye'deki Ermeni Katolik Patriği olarak andığı Ağacanyan'ın Fransız gazetelerinde "Kilikya Patriği" diye anılmasıydı. *Cumhuriyet* gazetesinde "Hem Nalına Hem Mihına" köşesinde "Gasbedilen İsimler" başlığıyla çıkan yazıda Ağacanyan'ın Kilikya Patriği olmadığı, ancak Apostolik Ermenilerin Suriye'deki Katolikosu'nun kendisine "Kilikya Katogigosu" dediği belirtiliyor ve "Kilikya" adını bırakması isteniyordu:

Eskiden Sis'te oturan bu Katogigos, Fransızların Adana'dan çekilmesi üzerine Suriye'ye iltica etmiş olduğu halde el'an kendini Kilikya Katogigosu addetmekte ve Fransızlar tarafından da böyle tanınmaktadır. (...) Şimdi Suriye'de oturan bu Patrikler vesaire neden Kilikya'ya izafe ediliyorlar? İşte anlayamadığımız nokta budur. Büyük Harb sonunda sulh muahedeleri, müzakere edilirken coğrafyası pek kuvvetli olan Lloyd George dostumuzun Silezya ile karıştırdığı Kilikya, Fransızların da malumu olmak gerektir ki Adana ve havalisine verilmiş bir isimdir. Adana ve havalisi ise halis muhlis Türk yurdudur ve Türkiye Cumhuriyeti'nin hududları içindedir. O halde, Fransızlar nasıl oluyor da Suriye'deki Ermeni Katolik Patriği'ne Kilikya Patriği ve gene Suriye'deki eski Sis Katogigosu'na da Kilikya Katogigosu diyorlar? Ruhanilerin eğer Adana ile alakaları varsa gelip orada oturmaları, yoksa –ki artık memleketimizi terk edip Suriye'de yaşadıkları için alakaları yoktur– Adana'nın başka bir ismi olan Kilikya adını bırakmaları gerektir. Bu Patrik de, o Katogigos da kendilerini Adana'ya değil, Suriye'ye izafe etmelidirler. Ruhaniler, bizim memleketimize aid olan bu unvanları taşıdıkça ve Fransızlar da, onlara, siyasi bir nümayiş mahiyetini alan parlak merasim yaptıkça midemizin bulanacağını söylemek bir hakiki ifadeden ibaret olur. Bu işi kardeş payı şöyle bir taksim edelim. Patrikler onların olsun, unvanları bize geri versinler.³

Türkiye basını "Kilikya" adının hâkimiyetine takılırken, Kesablılar "Sancak'ın devri" sürecinde kasabayı çevreleyen dağlarda isyan başlatıyor, yerli halk Kardinal XV. Krikor Bedros Ağacanyan ile

3 "Gasbedilen İsimler", *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1938.

Papalık'ın Suriye ve Lübnan Temsilcisi Remi Lepretr'ten yardım istiyordu.⁴ Bu girişimler sonunda başarılı olacaklar ve Kesab, Türkiye'ye dahil olan Hatay sınırları dışında kalacaktı. Ancak Kesab yıllar sonra, Suriye Savaşı ile yeniden hem Türkiye'nin hem de dünyanın gündemi olacak, Türkiye sınırına "taşınan" yaşlı Ermenilerle yapılan ve Anadolu Ajansı tarafından servis edilen röportajlar, 1930'ların ikinci yarısında Sancak'taki Ermenilerle yapılanlara benzeyecekti. Özellikle de propaganda tekniği açısından...

Türkiye Enfal'e Destek Verdi mi?

Suriye'de devam eden savaş sürecinde Mart-Nisan 2014'te en önemli cephe Kesab'dı. Türkiye sınırında ve Şam yönetiminin kalesi Lazkiye'nin kuzeyinde yer alan yerleşim biriminin askeri açıdan stratejik bir konumu var ve ülkenin sahili ile iç kısımlarını birbirine bağlıyor. Bu nedenle "Suriye rejiminin Aşıl topuğu" diye anılıyor.⁵ Yani Şam yönetimi, en hassas noktadan vurulacaktı.

Kesab'ın hedef alındığı operasyonun adı "Enfal"di. Arapça "savaş ganimetleri" anlamına gelen bu kelime, Kuran'da aynı isimdeki ayetin indiği Bedir Savaşı'na atıfta bulunuyordu. İslam ordularının 624'te kendilerinden güçlü Kureyşlilere karşı galip geldiği ilk savaşa...⁶

-
- 4 Hagop Tcholakian, "Kessab as a Diasporan Community", Richard G. Hovhannesian (der.), *Armenian Communities of the Northeastern Mediterranean: Musa Dagh–Dört-Yol–Kessab* içinde (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2016), s. 419.
- 5 Ruth Sherlock, "Turkey 'aided Islamist fighters' in attack on Syrian town", *The Telegraph*, 14 Nisan 2014, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/turkey/10765696/Turkey-aided-Islamist-fighters-in-attack-on-Syrian-town.html> (Erişim tarihi: Ocak 2021).
- 6 Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bedir-gazvesi> (Erişim tarihi: Ocak 2021). Enfal Suresi (6-8. Ayet): "Hatırlayın, Allah size 'iki topluluktan biri sizindir' diye vaad ediyordu, siz güçsüz olanın sizin olmasını istiyordunuz, Allah ise iradesi ve sözleriyle hakkı hâkim kulmayı ve inkâr edenlerin kökünü kesmeyi murat ediyordu ki, böylece günah yolunu tutanların hoşlarına gitmese de hakkı hâkim, bâtılı geçersiz kılsın!"

Anadolu Ajansı, “Enfal Operasyonu”yla ilgili ilk haberini 21 Mart 2014’te geçti.⁷ “Esed’in Elindeki Sınır Kapısına Saldırı” başlıklı haber, İslami Cephe’ye bağlı Zahir Baybars Birliği’nin komutanı Ali Şehirli’ye dayandırılıyordu. “Muhalif komutan” Şehirli, “Enfal adı altında düzenledikleri operasyonla Keseb sınır kapısının büyük bölümünün denetimini ele geçirdiklerini” duyuruyordu. Ajans çatışmaların yoğun olduğu gece yaşananları 22 Mart sabahındaki haberinde detaylarıyla paylaşıyor ve ilk yaralıların Türkiye’ye getirilişi de bu haberin içinde duyuruluyordu: “Dün sabah saatlerinden bu yana Yayladağı ilçesine 23 yaralının getirildiği, bunların 4’nün hayatını kaybettiği, 19’unun Hatay’daki çeşitli hastanelere tedavi altına alındığı bildirildi.” Ancak bu yaralıların ajansın deyimiyle “muhalif” mi yoksa bölge halkı mı olduğu bilgisine yer verilmiyordu.

İkinci günde çatışmalar sadece Suriye’de kalmıyor, ateşlenen roketler ve havan mermileri Türkiye’yi vuruyordu. Öğleden sonra geçilen AA haberi, Yayladağı ilçesi kırsalına roket ve havan mermileri düştüğünü duyuruyor, yetkililer sınır bölgesine yaklaşılmamasını istiyordu.⁸ Ajans saatler ilerledikçe sınır kapısının tamamen “muhaliflerin eline geçtiğini” açıklayacaktı.⁹ Bu kez haberin kaynağı Fetih 2’nci Tümeni Komutanı Muhammed Ebu İskender oluyordu. İskender, harekâta katılan “muhalif” unsurları şöyle sayıyordu: Ensaru’s Şam, Nusra Cephesi ve Fetih 2’nci Tümeni. Bu gruplar arasından özellikle Nusra Cephesi en çok tartışma yaratıyordu. Öyle ki, Bakanlar Kurulu’nun 21 Mayıs 2014 tarihinde aldığı karar çerçevesinde, El Nusra terör örgütü ilan edildi.¹⁰

7 “ÖSO’dan Kesep Sınır Kapısı’na Saldırı”, *Anadolu Ajansı*, 21 Mart 2014, <http://aa.com.tr/tr/dunya/osodan-kesep-sinir-kapisina-saldiri/173097> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

8 “Yayladağı İlçesi Kırsalına Roket ve Havan Mermisi Düştü”, *Anadolu Ajansı*, 22 Mart 2014, <http://aa.com.tr/tr/turkiye/yayladagi-ilcesi-kirsalina-roket-ve-havan-mermisi-dustu/172719> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

9 “Keseb Sınır Kapısı Muhaliflerin Elinde”, *Anadolu Ajansı*, 22 Mart 2014, <http://aa.com.tr/tr/dunya/keseb-sinir-kapisi-muhaliflerin-elinde/172669> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

10 *Resmî Gazete*, “21/5/2014 Tarihli ve 2014/6388 Sayılı Karamamenin Eki”, 10 Ekim 2013, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/06/20140603-16-1.pdf> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

Kesab çatışmalarının üçüncü gününde, Anadolu Ajansı “muhaliflerin Kesab Sınır Kapısı’nı kesin olarak ele geçirdiğini” duyuruyordu. AA’ya göre bu “muhalifler” tekbir getirip “özgürlük” sloganları atıyor, “Esed’in fotoğraflarını” yakıp zaferlerini kutluyordu.¹¹ Aynı gün Ankara-Şam hattında tansiyonu yükseltecek bir gelişme olacaktı. Türkiye, sınır ihlali yaptığı iddiasıyla bir Suriye uçağını düşürdü. Suriye Dışişleri Bakanlığı’na göre ise Kesab’a yapılan operasyonda Türkiye tarafından tank atışlarıyla destek verilmekteydi.¹²

“Enfal Operasyonu”nda Kesab’ın Şam yönetiminin elinden çıktığı netleşince Türkiye’den Dışişleri Bakanlığı düzeyinde bir adım geliyordu. Dışişleri Bakanlığı Çok Taraflı Siyasi İşler Genel Müdürü Büyükelçi Basat Öztürk, Ürdün Amman’daki Birleşmiş Milletler (BM) İnsani Yardım Koordinasyon Ofisi’nin Yardımcı Genel Sekreteri Nigel Fisher’e hitaben bir mektup gönderiyor ve hükümetin “insani destek verilmesinde yardımcı olmak istediğini” belirtiyordu. Özellikle bölgedeki Suriyeli Ermeni nüfusun acil yardıma ihtiyacı olabileceğinin belirtildiği mektupta, Türkiye’nin BM İnsani Yardım Koordinasyon Ofisi veya başka BM örgütleri kanalıyla bu yardımı ulaştırmaya hazır olduğuna dikkat çekiliyordu. Mektuba göre Suriye Ermenileri ve diğer bölge halkı için her türlü önlem alınmış, Mar-din’de 2 bin kişi kapasiteli mülteci kampı hazır tutulmuştu. İhtiyaç olması halinde yeni yerler de sağlanabilirdi.¹³

Dünya kamuoyunun gündeminde ise BM’ye gönderilen “yardım teklifi” değil, Türkiye’nin Kesab’ı ele geçiren gruplara destek verdiği iddiası vardı. Ve bu iddiayı tek dillendiren Suriye Dışişleri Bakanlığı da değildi. Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yayımlıyor, iddiaları net şekilde yalanlıyor, “Türkiye’nin muhalif güçlere topraklarını kullan-

11 “Muhalifler Esed’in Fotoğrafını Yaktı”, *Anadolu Ajansı*, 23 Mart 2014, <http://aa.com.tr/tr/dunya/muhalifler-esedin-fotografini-yakti/172616> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

12 “Suriye’den Türkiye’ye İlk Tepkiler”, *Radikal*, 23 Mart 2014, <http://www.radikal.com.tr/dunya/suriyeden-turkiyeye-ilk-tepkiler-1182767> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

13 Emre Can Dağlıoğlu, “Dışişleri’nden BM’ye Kessab Mektubu”, *Agos*, 25 Mart 2014, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6752/disislerinden-bmye-kessab-mektubu> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

dırmak suretiyle veya diğer şekillerde destek sağladığı yönünde bazı kesimlerce ortaya atılan iddialar bütünüyle mesnetsiz ve gerçek dışıdır” diyordu.¹⁴

Dışişleri Bakanlığı net bir dil kullansa da, bu iddia dünya kamuoyunda yankılanmaya devam ediyordu. Onlardan biri İngiltere’de yayımlanan *Daily Telegraph* gazetesinden Ruth Sherlock’un makalesiydi:

İsmi açıklamadığımız, Suriye’deki isyancı gruptan biri, “Türkiye bize büyük bir iyilik yaptı. Bizim çocukların sınırlarından geçmesine izin verdiler. Rejime farklı noktalardan vurmamız gerekiyordu ve bu sınırdan geçmemiz bunun için tek yoldu. Bize çok yardımcı oldular” diyor.¹⁵

Al Jazeera’ya konuşan İnsan Haklarını İzleme Örgütü’nün (HRW) Suriye ve Lübnan araştırmacısı Lama Fakih de, bölgeden kaçanlarla yaptıkları görüşmeler sonucunda, “Hepsinin aktardığı, saldırının Türkiye tarafından başladığı” diyordu.¹⁶

Benzeri bir anlatı Kesab’daki çatışmaların ikinci gününde bölgeden kaçıp Lazkiye’ye giden bir Kesablı Ermeni’den de geliyordu:

Sınıra yakın 2 karakol vardı, içinde 3-4 asker olurdu. 2 karakola roketlerin düştüğünü gördüm. Sonra “Allahu ekber!” diye tekbir sesi duydum. Her taraftan [sınırdan] çok sayıda siyah kıyafetler giymiş silahlı adam Keseb tarafına giriyordu. Türk askerleri öndeydi. Gördüm. Hepsi telsiz telefonlu komandolardı. Biz gördük, Türkiye tarafından 2 füze geldi, havada bir süre durdu sonra indi. Muhaliflerin bu teknolojileri var mı? Türk hükümeti “Biz Keseb’e müdahale etmedik” diyor olabilir ama biz gördük, o füzeler Türkiye’den geldi.

14 Dışişleri Bakanlığı, “Lazkiye/Kesep Bölgesinde Son Dönemde Yaşanan Gelişmeler ve Bu Konuda Basında Yer Alan Asılsız İddialar Hk.”, 26 Mart 2014, http://www.mfa.gov.tr/no_-96_-26-mart-2014_-lazkiye_kesep-bolgesinde-son-donemde-yasanan-gelistmeler-ve-bu-konuda-basinda-yer-alan-asilsiz-iddialar-h.tr.mfa (Erişim tarihi: Ocak 2021).

15 Sherlock, “Turkey ‘aided Islamist fighters’ in attack on Syrian town/”.

16 Sara Elizabeth Williams, “The invasion of Kassab: ‘We were evicted’”, *Al Jazeera*, 30 Nisan 2014, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2014/04/invasion-kassab-were-evicted-2014427135553170283.html> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

Hediye Levent'in haberindeki bir din adamı da şöyle soruyordu: "Türkiye sınırı neden şimdi açtı?"¹⁷

Türkiye'nin Kesab'a yönelik saldırıyı desteklediği iddialarıyla ilgili ses kayıtlarının ortaya çıkması ise yaklaşık bir yıl sonra, Niğde Ulukışla'daki Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) saldırısının dava dosyasıyla olacaktı. Ahmet Şık'ın haberine göre, dosyaya giren "telefon konuşmalarında Kesab'da savaşan cihatçıların verdiği koordinatlara göre Türkiye'den top atışı yapılması" isteniyordu.¹⁸

Türkiye'nin Kesab Şovu

Dışişleri Bakanlığı, 26 Mart 2014'te yaptığı açıklamada, hem Türkiye'nin Kesab'ı ele geçiren gruplara yardımcı olduğu iddiasına hem de Ermeni nüfusun yoğun olduğu Kesab ile Ermeni Soykırımı'nın uluslararası kamuoyunda yeniden hatırlatılmasına tepkiliydi. Bakanlık, soykırımla ilgili olarak "geçmişte yaşanan bazı üzücü hadiseler" diyordu:

Kesab bölgesinde yaşanan olaylar ile geçmişte yaşanan bazı üzücü hadiseler arasında paralellik kurulması girişimlerini de çatışmacı bir siyasi propaganda çabası olarak değerlendiriyor ve kınıyoruz.

Anadolu Ajansı bu süreçte etkin rol alacaktı. "Suriyeli Ermeni Kadınlara Türkiye Kucak Açtı" temalı haberlerin ilkinin 1 Nisan'da yayımlıyordu. Haberde bahsedilenler Vakıflı'ya getirilen iki yaşlı kız kardeşti: 80 yaşındaki Sırpuhi ve 82 yaşındaki Satenik Titizyan. Ajansın haberine göre Titizyanlar, güvenlik soruşturmasından geçiyorlar, ardından Yayladağı Kaymakamı Turan Yılmaz ve İlçe Emniyet Amiri Akif Kızılkaya tarafından karşılanıyordu. "Getirildikleri

17 Hediye Levent, "Lazkiye'ye Sığınan Kesebliler Konuştu", BBC Türkçe, 3 Mayıs 2014, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/05/140503_kesab_hediye_levent_suriye (Erişim tarihi: Ocak 2021).

18 Ahmet Şık, "Cihatçılara TSK'dan 'Topçu' Desteği", Cumhuriyet, 13 Şubat 2015, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/213011/Cihatcilara_TSK_dan_topcu_destegi..._iste_o_telefon_konusmalari.html (Erişim tarihi: Ocak 2021).

araçtan iner inmez sevinçle dua ettikleri” vurgulanıyor, kaymakam ve görevlilerin kollarına girmesiyle misafir salonuna çıkarıldıkları anlatılıyordu. Ajansa göre, Satenik Titizyan o kadar keyifliydi ki, “buradaki mutluluğunu şarkı söyleyerek dile getirmeye” çalışıyordu.¹⁹

Titizyan kardeşlere yönelik bu “misafirperver” tutum henüz başında yankılanırken, ajans iki gün sonra bir özel haber daha geçti. Habere göre, Sırpuhi Titizyan komşularının Lazkiye’ye doğru kaçacaklarını söylemiş, ancak onları almaya kimse gelmemişti. Tek yardımı ise evlerine gelen 10 kişilik bir “muhalif” grubundan görmüştü:

Önce çok korktuk. Bize korkmamamızı söyleyerek, ihtiyaçlarımızı sordular. (...) aç olduğumuzu söyledik. Muhalifler bize ekmek, peynir ve zeytin gibi yiyecek bir şey getirdiler. Bize çok iyi davrandılar.²⁰

Sırpuhi Titizyan’ın bu sözleri ana akım medyada yankılansa da *Radikal*’den Fehim Taştekin’in yaptığı görüşme farklı bir anlatı ortaya koyacaktı. Taştekin’in aktardığına göre, Titizyanların evi önce Türkçe konuşanlar tarafından aranıyor, ardından Arapça konuşanlar gelip “Sizi Lazkiye’ye götüreceğiz” diyordu. Ertesi sabahsa ikili Lazkiye’ye değil, Türkiye’ye getiriliyordu. Yani Ermeniler kandırılmıştı.²¹

Anadolu Ajansı ise kararlıydı. Titizyanlar ilk olsa da bu “muhaliflere müteşekkik Ermeni” röportajlarının sonu olmayacaktı. Ajans çatışmalarda yaralanan 62 yaşındaki Musa Kordmisyan’ı [Kortmosyan] da buluyordu. Kortmosyan, “muhaliflerce” Lazkiye kırsalında bir hastaneye götürülmüş, hayata tutunmayı başarmıştı. AA’nın haberine göre Kortmosyan şöyle diyordu:

Keseb’deki saldırılarda şarapnelle yaralandım. Muhalifler beni hastaneye getirip ameliyat ettirerek ölümden kurtardı. (...) Muhaliflerin hiçbir Ermeni’yi öldürdüğünü ya da yaraladığını görmedim.

19 “Ermenilere Köprü Olduk”, *Yeniçağ*, 2 Nisan 2014, <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/ermenilere-kopru-olduk-96258h.htm> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

20 “Suriye’den Kaçan Ermeni Kardeşlere Türkiye Kucak Açtı”, *Anadolu Ajansı*, 3 Nisan 2014, <http://aa.com.tr/tr/dunya/suriyeden-kacan-ermeni-kardeslere-turkiye-kucak-acti/169774> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

21 Fehim Taştekin, *Suriye: Yıkıl Git, Diren Kal!* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 316.

Belki Kortmosyan gerçekten “muhalifler” diye nitelendirilen gruplar tarafından öldürülen Kesablı Ermeni görmemişti, belki korkusundan böyle diyordu, belki de röportajı çarpıtılmıştı.²² Bunu bilemesek de öldürülen Kesablı Ermenilerle ilgili anlatılar vardı. Bunu da AA’nın haberinden bir gün önce BBC *Türkçe* yayımlamıştı: “Kevork’un haberini aldık, onu kesmişler. Gençleri kestilerse nasıl inancağız da geri gideceğiz? Kim bize garanti verecek? O yıkımı gözümüzle gördük, onlara ve verdikleri sözlere nasıl inanıp geri döneceğiz?” Bir Ermeni din adamı da bu anlatıyı tekrarlıyordu: “23 yaşındaki o genci niye öldürdüler? Arabası yoktu, annesi-babası ile kaldı, çok iyi biriydi. Nasıl dönebiliriz ki? Dönersek bize ne yaparlar Tanrı bilir.”²³

Bunun üzerine Anadolu Ajansı, Suriye Muhalif ve Devrimci Güçler Ulusal Koalisyonu ile konuşuyordu. Koalisyonun Hristiyan üyesi Abdulehad Estifo, “Keseb’deki Ermenilere saldırdıkları yönündeki iddiaları” yalanlıyordu.²⁴ Üstüne Dışişleri Bakanlığı da Ermeni Patrikhanesi ile temasa geçip “Ülkemize gelmeyi arzu edebilecek Keseb bölgesinde yaşayan Ermenilerin rahat edebilmesini teminen de Türkiye Ermenileri Patrikliği ve Ermeni cemaatiyle sürecin başından bu yana yakın işbirliği yürütülmektedir” açıklaması yapıyordu.²⁵

Basında ve sosyal medya platformlarında Kesab’a giren grupların kiliselere zarar verdiğine dair haberler dolaşıma girmişti bile. Mısırlı Ebu Katede, *Facebook*’ta paylaştığı kilise fotoğrafına, “Haçları söktük. Kardeşlerimiz kiliseyi camiye dönüştürecek” notunu düşüyordu.²⁶ Bir başka haberde Kesablı bir Ermeni şöyle söylüyordu:

22 “Yaralı Ermeni’ye Muhalifler Sahip Çıktı”, *Anadolu Ajansı*, 4 Nisan 2014, <http://aa.com.tr/tr/dunya/yarali-ermeniye-muhalifler-sahip-cikti/169548/> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

23 Levent, “Lazkiye’ye Sığınan Kesebliler Konuştu”.

24 “ÖSO’dan Keseb Ermenilerine Saldırı İddiasına Yalanlama”, *Anadolu Ajansı*, 3 Nisan 2014, <http://aa.com.tr/tr/dunya/osodan-keseb-ermenilerine-saldiri-iddiasina-yananlama/169833> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

25 “Türkiye Ermenileri Patrikliği ile İşbirliği Yürütülüyor”, *Anadolu Ajansı*, 6 Nisan 2014, <http://aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-ermenileri-patrikligi-ile-isbirligi-yurutuluyor/169107> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

26 Fehim Taştekin, “Keseb Sürgünü 3.0”, *Radikal*, 28 Mart 2014, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/fehim-tastekin/keseb-surgunu-3-0-1183619/> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

Youtube'da bir video gördüm, kiliseyi çekmişler. Kiliseye zarar vermediklerini söylüyorlar ancak kamera çok hızlı hareket ediyor. Gördüğüm kadarıyla kilisedeki levhalar, heykeller, ikonalar, kıymetli halı görüntüde yok. Video çekildikten sonra kiliseyi yakmadıklarını veya patlatmadıklarını kim garanti edebilir? Kasabadaki müzede eserler vardı, neredeler?²⁷

Bu haberlere karşı Anadolu Ajansı bu kez Suriye Türkmen Meclisi Üyesi İzzet Zohta ile konuşuyordu. Zohta, "Bazı yabancı medya organlarında, 'Keseb'teki kiliseler talan oldu' gibi çeşitli yazılar görüyoruz. Muhalifler, Keseb'teki kiliselerin halılarına bile dokunmadı" diyordu. Ermeni ve Alevilerle yıllardır komşuluk yaptıklarını anlatan İzzet Zohta, bunun ömür boyu süreceğini de vurgulamaktaydı. Ne kadar "hoşgörülü" olduklarını ise bir örnekle anlatıyordu:

Bu Ermeni'yi muhalifler ameliyat ettirdi. Şu an sağlıklı şekilde hayatına devam ediyor. (...) Gelsinler, tek bir Ermeni'nin öldürüldüğünü göstersizler. Yazık, günah. Bunların hepsi uydurma. Niye yalan yazıyorlar, iyice araştırınlar. Biz özgürlük istiyoruz. Başka kimseyle sorunumuz yok.²⁸

Bu iddiaları yalanlama sürecini, AA, "müteşekkiri Kesablı Ermeni" röportajlarıyla beslemeyi sürdürecekti. 68 yaşındaki Aspet Curyan yaklaşık 13 gün boyunca köyde kaldıklarını ve muhaliflerin kendilerine kötü davranmadıklarını ifade ediyordu. Curyan, "Türkiye'ye bizi götürmeden önce kiliseye götürdüler ve orada ibadetimizi yaptıktan sonra araçlarla bizi Türkiye'ye getirdiler" diyordu.²⁹ Yani "muhalifler" kiliselere, ibadete çok saygılıydı. En azından AA haberine göre...

AA'nın bir başka portresi, 66 yaşında, Türkçe de bilen Anahit Aholanya oluyordu. Ajansın haberine göre, Aholanya'ya yardım eli yine, elbette "muhalifler"den geliyordu:

27 Levent, "Lazkiye'ye Sığınan Kesebliler Konuştu".

28 "Muhallifler Keseb'teki Kiliselerin Halılarına Bile Dokunmadı", *Anadolu Ajansı*, 5 Nisan 2014, <http://aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/muhallifler-keseb-teki-kiliselerin-halilarina-bile-dokunmadi> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

29 "Suriyeli Ermenilere Hatay'daki Soydaşları Sahip Çıktı", *haberler.com*, 6 Nisan 2014, <https://www.haberler.com/suriyeli-ermenilere-hatay-daki-soydaslari-sahip-5876650-haberi> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

Suriye askerleri giderken “bizi de yanınızda götürün” dedim. Tüm araçları vurulmuştu. Bize “yürüye bilerseniz sizi de götürelim” dediler. Yürüyemeyeceğimizi söyleyince bizi bırakıp gittiler. Daha sonra evimize gelen muhalifler bizi götürececeklerini söyledi. Ben de “bizi götürmeyin yürüyemeyiz, bize birer kurşun vurun ölelim” dedim. Onlar da “biz adam öldürmeyiz, sizi emin olan bir yere götüreceğiz” dediler. Araçlarla bilmediğim yere göturdüler orada da 10 gün kaldık. Daha sonra bizi Türkiye’ye getirdiler.³⁰

Anadolu Ajansı, Aspet Curyan’ın ağzından “kiliselere dokunulmadığını bilakis Türkiye’ye götürülmeden önce ibadet etmesine bile izin verildiğini” ya da Anahit Aholanya’dan “muhalif” kesimin “insan öldürmediğini” aktarmaya çalışsa da, Agos’tan Karin Karakaşlı’nın “Kesab’dan Vakıflı’ya Çirkin Şovun İç Yüzü” başlıklı haberi, ajanstan servis edilenlere cevap niteliğindeydi.³¹ Mesela Yesayi Aynatablıyan başından geçenleri şöyle anlatıyordu:

Allahuekber sesleriyle milisler geldi. Kızıma başını kapatması için bağıldılar. Kendi şapkamı verdim ona. Silah sordular. Dedik yok bizde silah. Cep telefonlarını aldılar. Tıktılar bizi o çiftliğe. “Korkmayın bizim Ermeni’yle işimiz yok. Derdimiz Alevilerle. Alevi, babam olsa gebertirim” dediler. Dönüş yolunda da Katolik Kilisesi’ne soktular. “Göreceksiniz kiliseyi temizledik. Bir tek haçını indirdik” dediler. Kilisenin içi televizyoncularla dolmuş. Biz Der Voğormya diye dua ederken kameraya çektiler. Zaten tam o anda da bomba patladı. “Gördünüz mü Esad’ın adamları bombalıyor” dediler. Yine yola çıkarılıp sınırda Yayladağı Kaymakamı tarafından karşılandık. Bize yemek verildi ve Vakıflı’daki Ermenilerin yanına gideceğimiz söylendi. Şimdi işte buradayız.

Anadolu Ajansı’nın haberlerinde “muhalif” grupların “misafirperverliği” öne çıkarılıyor olsa da, Karin Karakaşlı, Movses Arabyan’ın “Kesab’da kilisede onları hazır nazır bekleyen televizyoncuları ve tam da o anda patlaması tutan bombayı hafif gülümseyerek” anlattığını belirtiyor. Bir başka Kesablı Ermeni Serop Sulyan ise yaşadığı korkuyu şöyle aktarıyordu:

30 agy.

31 Karakaşlı, “Kesab’dan Vakıflı’ya Çirkin Şovun İç Yüzü”.

Ölümü her an tenimizde hissettik günlerce. Çeçen, Libyalı, Mağripli, Mısırlı, Vahabi karıştılar. Kesab'daki evde üst kattan bulup getirdikleri ne kadar Meryem Ana heykeli ve haç varsa gelip önümüzde yerde paramparça ettiler. Günler sonra Kesab'daki o Katolik Kilisesi'ne doğru sokarlarken bizi, bir de baktım ki ortalıktan ne bir kuş kalmış, ne de bir kedi. Ağaçlar desen, hep kapkara." Gözünü hırsıyla silip bana bakıyor bir an. "Okula bakamadım. Karanlıkta göremedim hiç. Çocuklar hâlâ rüyama giriyor." Başını eğiyor sonra. Kucağına doğru fısıldıyor. "Tanrım, neredeydin acaba?"

Ve bu korku dolu günler daha sürecek, 24 Nisan'daki Ermeni Soykırım anmasında da Kesablı Ermeniler memleketlerine dönmeyeceklerdi. Ta ki 15 Haziran 2014'te Şam yönetiminin bölgeyi tekrar denetimi almasına kadar. Bu tarihin ardından Ermeniler eski hayatlarına yeniden dönmeye, topraklarında huzur içinde yaşamaya başladılar. Tıpkı 75 yıl önce, Türkiye idaresini reddettiklerinde olduğu gibi...

EKLER

Burada röportajlarına yer verdiğimiz Mari Karadanayan ve Yervant Şakılyan'ın ortak noktası çok: İkisi de 1939'dan önce İskenderun Sancağı'nda doğmuş, aileleri 1915 öncesi Dört Yol'da yaşamış, daha sonra bu topraklardan ayrılmak zorunda kalmışlar...

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, söyleştığımız iki kişiden biri, bugün Lübnan'da yaşayan, Lübnan Hınçak Partisi eski Başkanı Alex Köşkeryan'ın 1932'de İskenderun'da Ramgavar bir ailede doğan annesi Mari Karadanayan. Diğeri ise 1933'te Kırıkhan'da doğan ve hayatının son dönemini Ermenistan'da geçirmiş, röportajı yaptıktan bir yıl sonra yitirdiğimiz Yervant Şakılyan...

Mari Karadanayan:

“Dört yol’dan Halep’e Beş Portakal Götürdüm”

1932’de İskenderun’da doğdum ama biz Dört yolluyuz. Babam da Dört yollu, anne tarafım da. Dedemden çok şey duydum, 1915’te nasıl öldürmüşler biliriz. Bunu herkes söylüyor ama benim dedem kendi gözleriyle görmüş. Dedem derdi ki, kendisi de küçükmüş o zaman, yol yaparken “toprak getir” diyorlar. Karşıdan bir kadın geliyor, hamile. İki zabıt oturmuş. Dedem de toprak taşırken dinliyor, onlar ne konuşuyorlar diye. “Ben bu kadının karnını yaracağım, bakacağım bebek oğlan mı, kız mı” diyor biri. Dedem bunu nakleden, öyle duymuş. Gelinin karnını yırtmışlar bıçakla. Bakmışlar, kız mı oğlan mı diye. 1915’te dedemi hasıra sarıp saklamışlar.

Dedem anlatırdı... Dört yol’da o zaman vuruşuyorlarmış, anneannem diyor ki, “Bugün bize misafir gelecek. Birkaç tavuk boğazla pilav yap.” Anneannem pilavı yapıyor, tavukları boğazlıyor. Bakıyor misafir yok. Akşam oluyor, misafirler gelmiyorlar. Diyor ki “Siz yattın, gelirlerse sizi uyandırırım.” Atlılar geliyor, fedailer, yemeği alıp götürüyorlar. Büyükannem derdi ki: “Evvelden her iş böyle meydana konuşulmazdı. Kocam yemek pişirtir, fedailere yollardı, benim sonradan haberim olurdu. Atlılar gelmiş, önlerine yemekler konmuş diye.”

Eskiden böyle değildi. Biz de çok uyanık değildik. Şimdikiler soruyorlar, öğreniyorlar. Evvelden dedemler çok konuşmazlardı, biz bilmeyelim diye böyle şeyleri. Büyüklerin yanında oturulmazdı da. Büyükler konuşacağı zaman kaş göz ederlerdi. Çocuklar çıkarlardı odadan, büyükler konuşurdu.

Mari Karadanayan, 3 Şubat 2019, Beyrut.

İskenderun'da *ayp pen kim* [Ermenice alfabe] öğrendik. Bütün Ermeniler, bütün çocuklar Ermeniceye oradan başlar. İki mektep vardı, biri Fransızca, diğeri İngilizce öğretirdi. Ben Fransızcaya gitmiştim. Rahibeler vardı orada.

Fransızlar varken, babam İskender Karadanayan gümrükte çalışıyordu. Babamın işçilerinden siyahlar gelirdi. Bizi tutardı siyah adam, denize doğru iskele üzerinde gezerdik. Bir bacı, bir kardeş. İkimizi gezdirirlerdi. Fransızlarla gelmişlerdi siyahlar. Babam, dedem Ermenice okumuşlar, bilirler. Ama nenem, anneannem bilmezdi. Hepimiz sonra Türkçe öğrendik. 1939'da bütün hepimizi sürgün ettiler. Dedem derdi ki, "Halep'e otobüslerle gittik. Evden eşyaları bile alamadık, ne gerekliyse onu aldık."

Evimizi hatırlıyorum. Bahçesinde çok uzun bir ağaç vardı. Evimiz çok büyüktü, iki odalıydı. Bayramlarda bizi, çocukları giydirirlerdi. Böyle mum tutmak yoktu. Kiliseye giderdik, bilirdik ki bayram. O üç gün güzel giyerdik. Küçük bayram [Noel] ve büyük bayram [Paskalya]. Bayramlarda tavuk doldururduk. Tavuğun karnına soğanla

nohut konur. Bir de içli köfte yaparız. Bunlar bizim bayram yemeklerimizdir. İç yağlı köfte hazırlarız. Et değil, içyağı koyarız. Bu iki yemek bizde çok olur.

İskenderun'da Rum komşularımız vardı. Ronya Bacı mesela. Onlarla ilişkimiz hep iyiydi. Gider gelirdik birbirimize. Onların çocuklarıyla oynardık. Onlar da birlikte göçtüler. İskenderun'dan Halep'e geldiler. Onlar da çalışkan insanlar. Kızları da Ermeni aldı. Ondan başka bir şey hatırlamıyorum. Bizim mahalleye şimdi gidenler "Balık Çarşısı" diyorlarmış.

Türkiye oradan çıkardı bizi, bir kısmı Halep'e, bir kısmı Beyrut'a gitti. Altı yaşındaydım çıktığımızda. Biz İskenderun'dan Halep'e gittik. Mesrobyan'da okudum. Mektep çok büyüktü, sınıflar çoktu. Biliyorum ki, babamın kardeşinin oğlu dişçi Nerses orada çok zenginmiş, parasını çıkartamamış oradan, kalmış. 1962'de Türkiye'ye gittim. Emmimin yanına. Bir araba geldi, çok güzeldi. Bizi karşıladılar. Bir sinemaya gittik, köşk gibi bir yerde. Opera gibi. Locaları vardı. Bize özel loca kapatmıştı.

Türkiye'de çok acılı hissettim. İskenderun'a da, Dörtyol'a da gittim. Dedem derdi ki, "Eğer evlatlarım Dörtyol'a giderseniz bizim evimizi bulursanız kapıyı açarsınız arkasında ben ismimi oymuşum." Bebek Mıgırđıç Macaryan diye. Emmim bizi Dörtyol'a götürdü. Bizim sokaktan giderken bir kahve üstünde bir sinema vardı. Orada zengin bir asker aile vardı, o gece onlar bizi bırakmadılar. Misafir ettiler. O gece hiç uyumadım. Emmimin karısına sarıldım. Ne kadar da iyi olsalar da Türkiye'de o korku var bizim içimizde. Emmim sabahtan bizi götürdü. Kapıyı vurduk, bir kadın açtı. Kapıdan girince bir merdiven, yukarıda bir oda var. Dedemin evinde çimentodan divanı vardı. Nasıl naklederler ki, minderler yastıklar, aynı duruyor. Kadın durdu. Ben titriyorum o an. Kadın dedi ki, ne bileyim senin dedenin evi mi. Kapıyı açın, dedim. Açtı. Ben demiyorum ki mutlaka gireyim, bahçeye gideyim, korkuyorum. Yazıyı gördüm. Dedemin yazısı. Ondan sonra daha çok titredim. Titreme var. Kadın dedi ki "Biz de Giritliyiz, biz de muhacir gittik. Sizin eski ağaçlar kurudu. Bunları biz yeni diktik." Çıktım dedim ki "Beş tane portakal istiyο-

rum.” Kadın getirdi. Onu Halep’e getirdim. Dört yol’dan gelmiş yaşlı adamlar, onlara verdim. Bundan 10 sene evvel kardeşim gittiğinde Dört yol çok büyük memleket olmuş. Ne evi, bahçeyi, kiliseyi tanımamış, bilmemiş. [Halep’teki] Aziziye gibi bir yer olmuş.

Biz bu harbe [halen süren iç savaş] kadar Halep’te kaldık. Ermeni çoktu. Dikran Emmi vardı tanıdığımız. 1915’te çocuk. Bir ekmek arabasının arkasından gidiyor. Bir Arap bedevisi geçiyor. Açlık var. “Hıbs kıtır”, “dıbs kıtır” diyor, yani “ekmek var”, “pekmez var” diye. “Bizimle gel, bizde çok var” diyor, Dikran Emmi’yi götürüyor. Bölgede 15 yıl sonra Ermeni şoförler var. Onlar diyorlar ki, bu köyde bir çocuk var Ermeni. Bakıyorlar bedeviler arasında. Dikran Emmi, bedevi olmuş. Saç uzun, tarak geçmez. Koyun güdüyormuş. Çoban yani. Sonra onlardan ayrılmaya karar vermiş. Gelirken kendini büyüten adam “meres” vermiş, koyunu, develeri, aşiretten bütün haklarını devretmiş. Senelerce “zubun” giymiş, pantolon giymemiş. Öğrenmiş zamanla. Sonra Ermenice, Türkçe öğrenmiş. Halep’te aynı yerde oturduk onunla. Son günü Aleks’in [Köşkeryan] adını sayıklıyordu. “İskender nerede, İskender nerede?” diyordu, çünkü Dikran Emmi hasta olunca, çok gitmişti yanına.

Bugün Halep’te çok az Ermeni kaldı. Biz Cideydiye’de yaşıyoruz, harbin olduğu yer. Oğlum [Aleks Köşkeryan] gitti, gördü. Savaş başladıktan bir-iki sene sonra buraya geldik. Yol kapalıydı. Korkumuzdan tayyare ile gittik. Önce Latakya [Lazkiye]. Sonra burası. Halep’ten kalkan son uçakla Beyrut’a geldik.

Babamın Lübnan vatandaşlığı vardı. Halep’e gitseler de Lübnan’dan da nüfus kağıdı çıkarmışlar. Geleceği görmüş. Lübnan’da Ermeniler var. 1939’da evler vermişlerdi, ucuzdu ama para yoktu. Kimse alamamıştı. Anjar’da herkese iki odalı ev veriyorlardı. Orası çok güzel. Ermeniler böyle güzel yaptı.

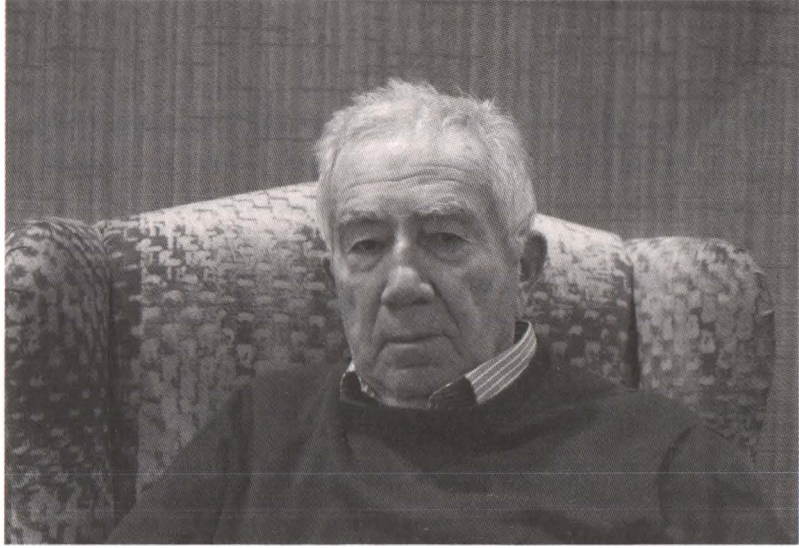
“Babam Hep Kırıkhan’a Döneceğimizi Düşündü”

1933'te Kırıkhan'da doğdum. Şimdi Hatay diyorlar ama Hatay diye bir yer yok, oranın adı Sancak. Arapçası da “Liva İskenderun.”

Dedem Dörtvolluydu. Dörtvolluların bir kısmı Port Said'e, bir kısmı da Derzor'a gitti. Derzor'a gidenler silindi. Hepsı kesildi. Ama Türk kabul etmiyor soykırımı. Babamın kardeşi vardı, o Derzor'a gitti öldü. Bizimkileri Dörtvol'dan çıkıp İskenderun'a getirmişler, oradan da Fransız gemisiyle Port Said'e. O vakitler Port Said'den Amerika'ya götürüyorlardı. Gitmemişler. Sonra İskenderun'a döndük. Musa Dağlılar en son Port Said'e geçenlerdi. Biz daha önceymişiz.

1922'de İskenderun'dan Kırıkhan'a geçmiştik. Bizim aileye “Şekerci” derler. Babam “Şekerci Hagop” olarak bilinirdi. Dedem Panos Ağa da şekerciydi, Kırıkhan'da hanları vardı. Kırıkhan'da da şekercilik yaptılar. Kırıkhan'da dedemin hanına da götürdüm. Babamın baba tarafı Panos Ağa, çay şeker getirirdi. Eğer Kırıkhan'da yaşayan olsa “Şekerciler” dersiniz herkes onu tanır.

1939'a kadar orada kaldık. Kırıkhan'ın yarısından fazlası Ermeni'ydi. Geri kalan Türk, Arap, Kürt. Antakya'da Ermeni azdı. Arap çoktu, Rum çoktu. Soğukoluk olduğu gibi Ermeni'ydi. Belan [Belan] %90 Ermeni'ydi. Reyhanlı'da da çok Ermeni yoktu. İskenderun'un yarısı Ermeni, diğer yarısı Rum ve Arap'tı. Karakolda tüm polisler Ermeni'ydi.

Yervant Şakılyan, 13 Mart 2019, Erivan.

Şakılyan, 5 Nisan 2020'de vefat etti.

Kırıkhan'da Haçadur Karabacakyan vardı, Haçadur Ağa. Doktor oldu oğlu da. Onlar Türkiye'de kaldı 1939'dan sonra. Daha sonra Halep'e geldiler. Çok az Ermeni kaldı. Tamirci Garbisler kalmıştı. Birkaç defa gittiğimizde görüştük. Kalan Ermenilerin tümünün soyadları değişti. "Düzcüyan" derlerdi, "Düzcü" derler şimdi. İstanbul'da yine "-yan" kalmış ama Sancak'ta hiç kalmadı. Ermenilerin çocuklarının arazileri vardı. Olduğu gibi kaldı, almadılar. Bizim de vardı, kaldı. Alamadık. Şakılyan ailesinden kalan olmadı Kırıkhan'da. Bizim aile Taşnak'tı. Hepimiz gittik.

"Sancak düştü, Ermeniler kaçın" dendi. Sancak düştü, herkes kaçtı. Dediler "Aynı Türk geliyor, bize yine aynı muameleyi yapacak." Korkularından çıktılar. 1939'da Fransızlar Sancak'ı Türkiye'ye verdiler ki, Almanya ile [birlikte] harbe girmesin. İskenderun gidince, düşünce, Lazkiye'yi liman yaptı Fransız. İskenderun için Alevilerin öyle bir acısı var ki! Ekseriyeti Alevi'ydi. Sancak'ın merkeziydi.

Çıktığımızda altı yaşındaydım. Kamyona yüklediler bizi. Aldılar Suriye'den geçirip Beyrut'a götürdüler. Musa Dağlılar 1939'da da

direndiler. Sonra Fransızlar Lübnan'a, Anjar'a yerleştirdi onları. Bizimkiler İskenderun'dan Beyrut'a gelmiş. Sonra dedem dedi ki, "Ben buradan Halep'e gideceğim. Halep'ten belki İskenderun'a geri gideriz." Olmadı. Hep Kırıkhan'a döneceğimizi düşündük. Onun için Halep'e geldik, yakındı. Halep'te bizden önce de Ermeniler varmış. "Eski Ermeniler" deriz biz onlara, 1915 öncesindekilere. Onların "-yan"ı yoktur. Çoğu Sasun'dan gelmedir. Babam 70'lerde Fransa'ya göçtü. Kardeşlerim, kız kardeşlerim. Hepsi. Babam öncesinde dedi ki, "Halep, Kırıkhan'a yakın, ben oraya döneceğim. Neden Fransa'ya gidiyoruz? Beni nereye götürüyorsunuz?" Babaannem Sema da Dörttyolluydu. 106 yaşında Paris'te öldü. O da hiç istememişti gitmeyi. 1960'tan, 1970'ten önce de bize denseydi ki, "İskenderun'a dönün," biliyorum ki, babam dönmezdi. Çünkü orada Türk var. Eğer İskenderun Arap'ın olsaydı dönerdi, koşar giderdi.

Hâlâ Kırıkhan'da doğduğum evi hatırlıyorum. Çay Mahallesi'nde kalıyorduk. Bir Ermeni kilisesi vardı. O kilisede vaftiz oldum. Okul vardı. İki Ermeni okulu. Okula gittim ama hangisi bilmiyorum. Evimi çok iyi hatırlarım. Kırıkhan'a ilk kez 1955'te yeniden gittim. Daha sonra, 1989'da gittiğimizde çocuklarıma evimi gösterdim. 1996-1997'de de götürdüm yine.

"Yervant Usta, evine gidelim mi?" dedi orada tanıdıklar. "Biliyor musun?" dediler. "Evet, biliyorum" dedim. Arabayı arkadaşlar sürüyordu, "Bu kez ben süreceğim" dedim. Tam da evin önünde durdurdum. Çocuklar şaşırdı. Altı yaşındaydım oradan ayrıldığımda. Nasıl bugün eve gidersin, öyle buldum orayı. Diyorlar "Nasıl zikrediyorsun?" Orası benim doğduğum, büyüdüğüm ev. "Duvarları maviydi" diyordum. Bir duvar vardı. O da maviydi. Adam 60-70 sene aynı renge boyamış.

Kırıkhan'da doğduğum evde bir kuyu vardı. Buzdolabı yerine kullanırdık. Bir de ırmak vardı. Evin önünden geçiyordu. O büyük çaya akardı. Irmak değirmenleri döndürürdü. Büyük çay da evimizin diğer tarafındaydı. Evde başkaları oturuyordu. Evin sahibi dedi ki "Nereden bilelim sizindi burası?" Dedim ki "Bu kuyunun içinde bir yer var. Burayı buzdolabı olarak kullanırdık. Suyun içinde de zincirle

bağlı bir sikke var.” Evin sahibine “Sikkeyi çıkarın” dedim. Oğulları babasına dedi, “Doğrudur var, evidir, biliyor ama buraya geri almaya gelmedi.” Sonra suya girdiler, sikkeyi de buldular.

Benim Türkiye’de arkadaşlarım Türk’tü. Biz onlarda kalırdık, onlar da bizde. Bugüne kadar hâlâ arkadaşlarımız var. Harpte “Halep’te niye duruyorsun? Gel Türkiye’ye” diyenler çok oldu. Gitmedim. Mal mülk filan hepsi savaşta gitti. Benim de dozerlerim, araçlarım vardı. Greyderler, kamyonlarım vardı. Hepsini boşaltmışlar Suriye’de. Hepsi Antep’e gitmiş.

Dünyada en eski şehir Halep’tir. Şam ondan sonradır. Eski adı Peria’dır. Halep’in çarşısı en eski çarşıdır dünyada. Hâlâ çalışıyor. 12 bin yıllık tarihi var. Orada çalışanlar demiş ki, “Türkler bize 2 milyon verdiler burayı yıkmak için.” Yıkmışlar.

Türkler Halep’e gelince Ermenileri ararlardı. Gözünü kapatır Ermeni’ye arabasını verirdi. Faturasında tek kuruş sormazdı. Çünkü dedeleri “Bir işi yaptıracaksan Ermeni’ye yaptır” derlerdi. Bir dinamo satılacak, bir jeneratör, yanımda telefon ediyor, “Arap 15 bin lira, Ermeni 30 bin istiyor” diyor. Telefondaki “Ermeni’ye ver” diyor. Türkler hep böyle konuşurlardı. Türkiye’deki ustalar bize güvenir. Türk tüccarlar gelince Halep’e, yanında mesela 20 bin dolar getirince, 10 bin dolarıyla alışveriş etmişse, geri kalanını bize emanet ederlerdi, “Usta ben gelecek hafta yeniden geleceğim” diye. Hâlâ bugüne kadar Türkler Ermeni’ye emanet eder, Arap’a etmez. Âdetlerimiz, yememiz, içmemiz, konuşmamız, düşüncemiz aynı Türk gibidir. Türkler gibidir. Bu kadar Araplarla yaşadık hâlâ tabiatımız Türklerledir. Bin sene beraber yaşamışız.

Ermeniler savaş sonrası Halep’e döner mi? Halep’e dönerler. Yarısı döner. Fakat Ermeni olmayan Halepliyle her gün selamlaştırdık, kahve içerdik ama aynı adam bizi soydu, işyerlerimize girdi. Demek ki, hükümetin sopasıyla korkuyordu, bugüne kadar bir şey yapmıyordu. Bizim bir tanış vardı. Buz fabrikası vardı Halep’te. Baba oğul gittiler, ikisini de kestiler. Aynı kapı komşuları, çalışanları vardı. Onlar yaptı. Koyun kcsr gibi kestiler. Nasıl geri döneceksin?

- ABD 25, 39, 41, 50, 56,
106, 129, 152, 166
- Açabahyan, Khat 159-
160, 182
- Adana 17-21, 29, 31-
32, 47-48, 53, 64, 79,
86, 92, 107, 114, 135,
139, 140, 142, 145,
177, 187, 200
- Ağacanyan, Bedros 199,
200
- Akıncı, Mustafa 9
- Akverdi, Naci 50, 52,
55, 56
- Alevi 33, 43, 49-51,
55-56, 71, 85, 96,
99-100, 108, 112-113,
124, 127, 134, 170,
209, 218
- Alsas-Loren 7, 75, 77-
78, 100
- Amik 26, 30
- Andreasyan, Dikran 21
- Anschluss 132, 175
- Antep 10, 19, 48, 76,
145, 220
- Ar, Remzi 65-66, 70
- Aras, Tevfik Rüstü 45,
72, 77, 80, 123
- Arslanyan, Kevork 12,
92-93, 161
- Ata, Fali Rıfkı 37-38,
45, 81-82
- Atatürk, Mustafa Kemal
10, 12, 17-18, 24,
26-28, 31-33, 40, 43,
63-64, 72, 79-82, 86,
95, 97, 122, 123, 135-
138, 143, 150, 158,
170, 173
- Balit, Marsel 170, 181
- Basit 19
- Bayar, Celal 123, 164
- Beyrut 15, 29, 43, 48-
49, 62, 66, 72, 117,
127, 134, 136, 147-
148, 154-155, 162,
173, 175, 178, 185-
186, 190, 193, 197,
214-216, 218-219
- Birgen, Muhittin 155-
157
- Bityas 13, 20, 22, 51-52,
87, 118-119, 121-122,
189
- Bordeaux, Henry 96-98
- Brémond, Edouard 137,
140
- Collet, Philibert 152, 159
- Çerkes 55-56, 85, 89, 97
- Dağlıoğlu, Hikmet Tur-
han 49
- Danzig 9, 77
- Davaz, Suad 48, 87
- Davidyan, Hagop 170
- Denli, Fethi 163
- Der Kalustyan, Movses
71, 75, 87
- du Véou, Paul 137- 139,
141, 175-177, 180,
190-191
- Durieux, Pierre 72, 112,
118
- Erkin, Feridun Cemal
43, 66, 72, 117
- Eti Türkleri 33, 133
- Ezer , Samih Azmi 174
- Farrère, Claude 82-83
- Fenik, Mümtaz Faik 50,
53, 54, 58
- Franco, Francisco (Gene-
ral) 108, 181
- Garreau, Roger 118-121,
125-126, 156
- Gautherot, Gustave 175,
177, 190
- Germen, Mazhar 104
- Gouraud, Henri 28, 141
- Guichen 23
- Gündüz, Asım 153, 164
- Hacıhabibli 13, 20
- Halep 7, 9, 14, 18-21,
34, 70, 84, 107, 109,
112, 114, 116, 134,
139, 154, 168, 178,
180, 185, 189, 193,
196, 213-220
- Hallaçyan, Bedros 194
- Hititler 10, 32, 179
- Hitler, Adolf 37, 41, 80,
135, 175, 179, 181
- Hıdırbey 13, 20
- Hınçak 14, 27, 54, 119,
129, 167
- Horasancıyan, Bedros
68, 90, 95, 105
- İnan, Afet Hanım 32
- İnce, Refik 104

- İtalya 108, 124, 177, 181, 194
İyidoğan, Akif 48
İzmirliyan, Garabed 114-116
- Kanatlı, Şükrü 163
Kandemir, Feridun 111-112, 114, 117-118, 121-122
Kaplan, Rasih 145-146
Kara Hasan Paşa 26, 28
Karabacakyán, Haçadur 14, 170, 173-174, 218
Kaya, Şükrü 80, 103-105, 114, 164
Kazancıyan, İsa 14, 170-174, 181
Kebusiye 13, 20
Kesap 7, 19-20, 49, 66, 87, 165, 167, 173, 175, 182, 184, 199-207, 209
Kilikya Katolikosluğu 12, 20
Kırıkhan 15, 19, 26, 27, 29, 66, 71, 82, 94, 99, 100, 101, 132, 134, 152-154, 159-160, 163, 170, 192, 217
- Lazkiye 19, 49, 85, 96, 167, 176, 184, 193, 201, 204-208, 216, 218
- Maraş 21, 86, 98, 142, 145, 187
Mayakon, İsmail Müştak 72
Melek, Abdurrahman 24-25, 29, 64, 152, 154, 160, 170, 192
- Mihran Keşişyan 170, 181
Musa Dağ 13, 21-25, 30-31, 36-40, 46, 50-52, 55, 71, 75, 118, 120-121, 176, 181-184, 189-190, 199
- Nadi, Nadir 189-190
Nadi, Yunus 32-33, 48, 58, 60-63, 78-79, 84-91, 97-102, 107, 108, 114, 123-124, 130-131, 149, 150-159
Nafia Taburları 13
Naroyan 12, 67, 90, 93, 174
- Ponsot, Henri 82
Port Said 22-23, 217
- Sadabat Paktı 113
Safa, Peyami 120-121, 125-126
Samandağ 19, 50. ayrıca bkz. Süveydiye
Sandler, Rickard J. 73
Saracyan, Bedros 160
Selçuk, Ahmet Hamdi 11
Sökmen, Tayfur 9, 24, 27-28, 64, 170
Sökmensüer, Şükrü 188-189
Süveydiye 19, 50, 182, 189
- Şam 9-10, 21, 34, 36, 44-48, 71, 82, 102, 108, 111, 114, 118, 134, 148, 154, 178, 180, 201-205, 210, 220
Şamliyan, Suren 141-143
- Tankut, Hasan Reşit 35
Taşnak 54, 67, 75, 84, 87-90, 93-94, 101, 107, 119, 127, 128-129, 135, 137, 194, 218
Toker, Metin 197-198
Turgal, Hasan Fehmi 35
Türker, Berç (Keresteciyan) 145
Türkmen, Abdülgani 170-171
Türkmen, Ahmed Faik 8, 34, 85-86
- Us, Asım 96
- Vahram, Andre 68
Vakıflı 13, 199, 205, 209
Varlık Vergisi 14
- Werfel, Franz 36-37, 41-42, 118, 176
- Yalman, Ahmet Emin 44-45
Yeğyayan, Zaven 194
Yoğunluk 13, 20-21

1930'lu yıllar boyunca, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm dikkati sınır boylarında, özellikle de Hatay, İskenderun ve çevresindeki bölge üzerindeydi. Ermeni nüfusun tüm hareketleri de yakından izleniyordu, zira bölgedeki tüm taraflar içinde Ermeniler önemli bir nüfusa sahipti. Bu dönemde Türkiye basını için Ermenilerle ilgili her şey tartışma konusu, spekülasyon alanı olmuştu. Türkiye basını da Hatay'daki Ermeniler için vaatler sıralamaktan geri durmadı. Hatay'ın Türkiye'ye iltihak edileceği iddiaları net bir dille yalanlanıyordu. Dönemin önde gelen gazetecileri Hatay'ın "Şark'ın İsviçresi" olacağını yazmaya çoktan başlamıştı bile. Ancak, 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması kesinleştiği andan itibaren, hiçbir şey Ermenileri bölgede tutmaya yetmedi, çünkü geçmişin yaraları hep belleklerdeydi.

Bu çalışma, Türkiye'nin Hatay'a ve Sancak'a dair perspektifini gazete haberleri ve köşe yazıları üzerinden kronolojik olarak ele alıyor. Köşe yazarlarının ve gazetecilerin sesini doğrudan aktarmak adına alıntılara yer verirken, Türkiye basınında Sancak konusunda gündem olan makale ve belgeleri, aktörleri aracısız olarak aktarıyor. Gazetelerden yansıyanları anılar, döneme ve bölgeye dair akademik çalışmalar ve arşiv belgeleriyle harmanlayarak okurun ilgisine sunuyor. *Sancak Düştü*, sadece Hatay Meselesi'ni değil, Cumhuriyet'in ilk dönemini anlamak için de çok değerli bir kaynak.

ISBN 9786052100912

9 786052 100912

